

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Лазаренко Валерія Олексіївна

УДК 316.613

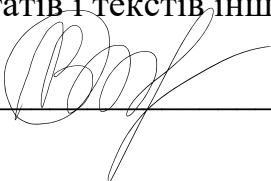
**ПЕРЕКОНСТРУЮВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ЗАСОБАМИ
МЕНТАЛЬНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ**

053 – психологія

05 – соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ В.О. Лазаренко

Науковий керівник: Коробка Лариса Миколаївна, кандидат психологічних
наук, доцент, старший науковий співробітник

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Лазаренко В.О. Переконструювання просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб засобами ментального картографування. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 – Психологія (05 – Соціальні та поведінкові науки). – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, 2020.

У роботі представлено результати дослідження особливостей переконструювання просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб в Україні, отримані завдяки використанню нового для української соціально-психологічної науки методу ментального картографування. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю науково осмислити проблему самовизначення мешканців України у ситуації збройного конфлікту та визначити стратегії переконструювання соціальних ідентичностей осіб, що поступово пристосовуються до життя в нових умовах. Соціальна значущість та недостатня розробленість проблеми конструювання та переконструювання просторової ідентичності ВПО зумовили вибір теми дослідження.

Дисертаційна робота пов'язана з проблематикою науково-дослідної роботи лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту» (2016–2018 рр.) – державний реєстраційний номер теми 0116U003300.

Об'єктом даного дослідження є просторова ідентичність внутрішньо переміщених осіб. *Предметом* дослідження є особливості переконструювання просторової ідентичності ВПО засобами ментального картографування.

Теоретичний аналіз проблеми внутрішнього переміщення та трансформації ідентичностей ВПО дозволив виділити питання просторової ідентичності ВПО у якості окремої наукової проблеми, яка водночас включає травматизацію та переосмислення ідентичності внаслідок переселення та

збройного конфлікту і формування у ВПО нової специфічної ідентичності як «переселенців». Ідентичність визначена як багаторівневий системний конструкт, що формується внаслідок осмислення особою своєї належності до певної спільноти та суб'єктивного ставлення до цієї належності; просторова ідентичність – як усвідомлене відчуття особою власної належності до певного простору чи спільноти, що в ньому локалізована. Аналіз понять «простір» і «місце» показав важливість їх розмежування: простір розуміється як абстрактна концепція, що існує незалежно від людського досвіду, проте може нести у собі певні наративи, а місце – як процес, значенням якого є набутий досвід. Відповідно, місцева ідентичність (тобто, ідентичність із місцем) є культурною цінністю, яку поділяє спільнота; колективним розумінням соціальної ідентичності, сплетеної із символічним значенням місця.

Виходячи із уявлень про те, що ідентичність є соціальним конструктом, який особа творить через розуміння себе, механізми проєкції та інтродекції, обґрунтовано нарративну природу конструювання просторової ідентичності. Визначено, що процес переконструювання і переосмислення ідентичностей переміщених осіб відбувається у результаті переосмислення життєвих подій, переписування та перерозповідання цього наративу, і набуває форми творення практик повсякденності, що перетворюють простір на місце і сприяють його привласненню.

Запропонована модель емпіричного дослідження передбачає поєднання якісних та кількісних дослідницьких методів, передусім – методів ментального картографування та нарративного інтерв'ю. Використання стандартизованих методів дослідження дозволило розподілити респондентів за кластерами залежно від їх копінг-стратегій, статусів ідентичності та часових орієнтацій. Аналіз отриманих даних показав, що вибірка респондентів розподіляється на чотири кластери: «Позитивно адаптовані раціональні», «Позитивно адаптовані соціальні», «Безмісцеві» та «Соціально травмовані».

Показано, що метод ментального картографування, який є новим інструментом дослідження для української соціально-психологічної науки,

протягом тривалого часу застосовувався в іноземних дослідженнях міграції, ідентичностей та ексклюзії представників окремих спільнот. Описані особливості використання методу свідчать про його надійність, дозволяють перенести його в український контекст та використовувати у дослідженні просторових ідентичностей ВПО.

Процедура дослідження передбачала послідовне творення одним респондентом двох карт – рідного міста та Києва. Інструкція дослідження (прохання створити детальну карту рідного міста таким, як респондент його пам'ятає до переїзду) виступала наративним імпульсом, який дозволяв створити цілісну життєву історію та переконструювати ідентичності.

Завдяки детальному аналізу створених респондентами карт було продемонстровано особливості застосування цього дослідницького методу у соціальній психології загалом, та для дослідження просторової ідентичності особи зокрема. Показано, що деякі елементи карт (тип картографування, комплексність, масштаб, деформація відстаней, використання кольору) виступають важливими для інтерпретації психологічного змісту переживання простору й травми внутрішньо переміщеними особами в Україні.

Вказано на важливість розгляду просторової стереотипізації, що постає базисом, на основі якого респонденти вибудовують свій просторовий наратив про місто проживання. Іншим важливим для аналізу аспектом картографування постало використання принципу «хорошої фігури». Такими «хорошими фігурами» постають здебільшого рідний дім респондента, природні об'єкти чи пам'ятники у міському просторі, які, в свою чергу, також стають для респондентів приводом для рефлексії щодо власної ідентичності.

Показано, що у контексті просторово-часових переживань створені респондентами наративи можуть бути як синхронними, тобто, відображати актуальні переживання рідного міста у топосі минулого та Києва у топосі теперішнього, так і гетерохронними, тобто розділеними на «до» та «після», із вираженим символічним відчуженням від минулого. Також можна стверджувати, що формуванню цілісної, наративно протяжної життєвої історії,

сприяє перехід від створення карти рідного міста до творення карти Києва. Саме в цей момент, як показують зібрані та проаналізовані вербальні наративи, відбувається осмислення власного переселення. Виявлено, що сюжет про проходження точки біфуркації (як одна із модифікацій метанаративу про «шлях героя») є наріжним каменем життєвої історії переселенців.

Описані особливості переживання дому постають центральними для розуміння просторової ідентичності особи: примітним є не тільки переосмислення поняття «дім» внаслідок переселення, а й конструювання переселенцями відчуття власної «бездомності», тобто свідомої відмови від ідентифікації як з домом у рідному місті, так і з домом (чи місцем проживання) у Києві. Описана «бездомність» формується внаслідок специфічного досвіду вимушеної зміни місця проживання й життя в Києві, та виявляється як на рівні творення візуального просторового наративу, так і на рівні вживаних респондентами граматичних конструкцій.

Виходячи з положення про те, що просторова ідентичність особи формується внаслідок перетворення незнайомого простору на знайомий та його присвоєння, показано, що цьому сприяють саме практики повсякденності, які застосовують респонденти для пізнання нового міста проживання. Присвоєння простору може відбуватись як результат повторюваних ритуалів, так і внаслідок певної події, що набуває для особи певного значення.

Відчуття «екзистенційної відчуженості» виступає важливою особливістю суб'єктивного переживання простору переселенцями. Респонденти, що час від часу повертаються до рідних міст, демонструють тенденцію до екзистенційної відчуженості у сприйманні їхніх рідних міст, що може посилюватись інтенсивним перейменуванням просторів. Водночас ментальні карти респондентів репрезентують простір, який може більше не існувати у матеріальному вимірі, проте все ще існує в індивідуальній та колективній пам'яті переселенців.

Запропоновано розгляд феномену просторової ідентичності ВПО у спектрі «локальна ідентичність – українська ідентичність – переселенська ідентичність». Локальна ідентичність ВПО постала як відчуття власної належності до рідного міста, що в деяких випадках може розширюватись до більш широкої ідентифікації себе з вернакулярним Донбасом загалом. Така ідентичність із містом може набувати як форми посиленого відчуття респондентом себе як «вихідця з рідного міста», так і мати символічне вираження.

Українська ідентичність, інтерпретована не у національному, а у просторовому контексті, може розглядатись у рамках дискусії про агентність та поставати предиктором здійсненого респондентом вибору на користь переселення до Києва. Українська ідентичність здебільшого демонструється респондентами на карті у вигляді підписів топонімів українською та зображення українських прапорів у містах окупованої території. Така українська ідентичність респондентів, як показало дослідження, не суперечить їхній локальній ідентичності.

Виділена у ході дослідження «переселенська ідентичність» постала як ототожнення себе зі спільнотою людей, що позбавлені власного дому і знаходяться у проміжному положенні між минулим і майбутнім. Узагальнюючи думки респондентів можна говорити, що «бути переселенцем» для них означає поєднання трьох компонентів: прожитого досвіду вимушеного переїзду у незнайоме місто, ідентифікації себе зі спільнотою, об'єднаною таким досвідом (реальною чи уявною), та багатовимірного відчуття «позбавленості дому».

За підсумками дослідження можна стверджувати, що застосування методу ментального картографування в поєднанні з наративним інтерв'ю сприяє подоланню онтологічних розривів у автонаративі, проте його переконструювальний потенціал реалізовується по-різному у різних осіб, чи, на більш узагальненому рівні, кластерів респондентів. Для респондентів з надкластеру «позитивно адаптованих» картографування виступає як спосіб

структурувати власний досвід та усвідомити множинність власної просторової ідентичності (локальної, української та переселенської водночас). Для респондентів кластеру «соціально травмованих» картографування має радше діагностичний потенціал, може сприяти просторовій локалізації травми та артикулювати найбільш проблемні області просторової ідентичності.

Наукова новизна отриманих результатів.

У ході виконання роботи *уперше*:

– *розкрито* сутність наративів місця і простору внутрішньо переміщених осіб за допомогою методу ментального картографування; описано основні положення та особливості застосування цього методу;

– *пояснено* особливості привласнення простору і переживання дому особами, що зазнали просторової травми переселення; визначено специфіку просторової ідентифікації ВПО через особливості картографування та привласнення простору;

– *визначено* психологічний зміст наявних просторових ідентичностей ВПО (як одночасного переживання власної належності до простору та спільноти, що у ньому проживає, у спектрі «локальна ідентичність – українська ідентичність – переселенська ідентичність») та особливості їхнього переконструювання за допомогою методу ментального картографування.

Поглиблено:

– *розуміння* психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту з позиції особливостей конструювання і переконструювання просторових ідентичностей ВПО.

Набули подальшого розвитку:

– уявлення про процес наративізації як засобу соціально-психологічної адаптації особи до наслідків травмівних подій та конструювання власної ідентичності;

– уявлення про різноманіття досвіду переселення та особливості переживання травмівних подій переміщеними особами.

Практичне значення роботи полягає в тому, що ключові теоретичні положення і практичні результати дослідження можуть бути використані в соціальних програмах, спрямованих на активізацію адаптаційних ресурсів внутрішньо переміщених осіб, використання їх особистісного, професійного, соціального потенціалу; при наданні соціально-психологічної допомоги ВПО з урахуванням їх психологічних особливостей; адміністрацією різних державних установ при організації заходів з метою розширення комплексу послуг із залучення ВПО до соціально-активної діяльності; в посиленні громадської уваги до проблеми якості життя ВПО. Окрім того, описаний та застосований у дослідженні метод ментального картографування може застосовуватись як у дослідницькій роботі науковців, що працюють над проблемами ідентичності, міграції та сприймання простору, так і у роботі практичних психологів для виявлення особливостей переживання просторової травми переселення.

Ключові слова: ідентичність, внутрішньо переміщені особи, ментальне картографування, переконструювання, стратегії адаптації, місце, простір, травма переселення, наратив.

SUMMARY

Lazarenko, Valeria O. Re-construction of spatial identity of internally displaced people using mental mapping approach. – Qualification work on the rights of a manuscript.

Dissertation for a Doctoral Degree in 053 – Psychology (05 – Social and Behavioural Sciences). – Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020.

The thesis presents the results of a research on transformation of spatial identity of internally displaced people, obtained by the usage of mental mapping, a research method that is novel for social psychology in Ukraine.

The need to explore the self-determining of Ukrainians in the times of an armed conflict contributed to the relevance of the topic, as well as the need to consider the main strategies the person uses to inscribe themselves to the new living conditions. The research issue was chosen considering the social pertinence of the academic field alongside the research gap in sphere of construction and re-construction of social identities of displaced people.

The thesis is thematically connected with the research sphere of the Mass and Communities Laboratory at the Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine, namely the project on *Psychological strategies of community adaptation to the consequences of an armed conflict* (2016–2018), registered as 0116U003300.

The research object is spatial identity of internally displaced people, while the research subject is the specifics of re-construction of the spatial identity using mental mapping.

Extensive theoretical exploration on the issue of internal displacement has shown the spatial identity as a complex research issue which includes both the challenges of traumatization and re-thinking the identities, resulting in construction of a new form of a specific ‘resettlement identity’ among the displaced people. Identity was defined as a multi-levelled systematic construct formed as a result of

thinking on person's belonging to a certain community. Spatial identity is defined as person's feeling of own belonging to a certain space, which is formed as a result of the identification process with a certain place and with those practices, rituals and elements of experience that occur in this particular place.

The analysis of the concept of space and place provided an explanation for the core concepts of the research. Hence, space is seen as an abstract concept that exists regardless human experience but encompasses the narrations of space, while place is a process defined by the experience. Accordingly, the place-based identity is a cultural value of a certain community, a collective meaning of a social identity merged with the symbolic meaning of place.

Considering the idea of identity as a social construct created in a process of self-exploring (via projection and introjection mechanisms), identity is constructed upon a narration. The process of constructing and re-constructing the identities of displaced people seems to be the result of re-consideration of life events through transforming and re-writing the life narration. The routine practices of familiarizing the space and converting space into place contribute to appropriation of space through experience and narration.

The research design implied mixed method approach that included both qualitative and quantitative methods, featuring mental mapping and narrative interview. Standardized research tools allowed to divide the research informants into four clusters basing on their coping strategies, identity statuses and time perspectives. The clusters were: 'Resilient – Rational', 'Resilient – Social', 'Placeless' and 'Experiencing social trauma' informants.

Methodological section of the thesis shows mental mapping (which is a new research tool in Ukrainian social psychology) as an effective research method that proved its effectivity in the various explorations of migration, identities and social exclusion. The specific features of the method allow to claim it as a reliable research tool that can be used in Ukrainian context of studying the identities of displaced people.

The research procedure implied the suggestion for the informants to map their hometowns followed by a task to map Kyiv. The instruction to the mapping exercise was supposed to be a narrative impulse for an interview and contribute to the creation of a holistic story of displacement. Reflecting on the maps and the stories they tell, the respondents were able to rethink their identities and their attitudes to the represented spaces.

The following detailed analysis of the elements of the maps contributed to showing off the specifics of mental mapping as a generic research tool in social psychology and a particular tool for exploring identities. The elements of the maps, namely mapping approach, complexity, scale, proximity, usage of colour, first and last elements drawn) appear to be crucial for interpreting the psychological meaning of experiencing the trauma of relocation among the internally displaced people in Ukraine. Spatial stereotyping is shown as a basis for constructing the spatial narration, while the ‘good figure’ principle contributes to the further reflexion of the informants on the meaningful objects they mapped. The typical ‘good figures’ of the maps were home, natural objects, or the monuments in public space.

The narrations of respondents can be either synchronic (reflecting the current experiencing of a native city in the topos of the past) or heterochronic (where the division between the ‘before’ and the ‘after’ leads to symbolic detachment from the past). In such context of space and time, the very fact of the addition of the Kyiv maps to home city maps created the potential for an integrated life story. As the analysis of the life stories shows, the switch of the mapping object itself facilitates the informants to add a reflective component to those stories. The plot of coming through a certain bifurcation point (as a modification of the hero story) seemed to be a cornerstone of the life story of displaced people.

The feeling of home, described through the thesis, appear to be a crucial point to understand the spatial identities. Not only the research informants re-think the idea of home after their resettlement, but also construct their ‘homelessness’ on a symbolic level, rejecting to identify themselves with home in their native cities as well as with the current place of dwelling in Kyiv. Such homelessness appear to be

a result of the specific experience of displacement and life in Kyiv, and manifests both in the maps drawn and the stories told (namely in the usage of grammar tenses).

As far as spatial identity is seen as a result of turning the unfamiliar space into familiar, the routine practices of the informants appear to be the mechanism of such appropriation of familiarized space. Such appropriation may be either a result of the repeated rituals or come out of a meaningful life event.

The feeling of existential outsidership makes significant contribution to a personal experiencing of space. Those informants who frequently visit their native towns, tend to express their existential outsidership towards the changing towns they used to know. Re-name of the informants' native towns makes such outsidership even more tangible. At the same time, the mental maps of the represent spaces that no longer exist in a material way but remain only in the memory of the displaced people.

Spatial identity of internally displaced people is shown as a specter of multiplicities: local identity – Ukrainian identity – resettlement identity. Herein, local identity appeared to be a feeling of belonging to a hometown that in some cases expanded to a wider identification with vernacular Donbas. Such identity may be expressed either as person feeling themselves 'more a person from a certain place than before', or have symbolic manifestations.

Ukrainian identity of the displaced people was interpreted in a spatial rather than national context. In terms of agency, Ukrainian identity tended to manifest as a product of the choice the informants made while considering a place to relocate, and be a predictor for the choice to remain on Ukrainian-controlled territories. Such identity is visible on the maps in the forms of placing Ukrainian flag in the occupied cities, as well as using Ukrainian language for labelling their maps. Moreover, expressing Ukrainian identity does not seem contradictory for the local identity of the informants.

The resettlement identity expressed by the informants may be defined as identification with a community of people deprived of home, and located between the past and the present. Summarizing the thoughts of the informants, 'being a resettler' implied for them three key points: the lived experience of displacement,

identification with a specific community of people that shared such experiences (whether or not this community is real or imagined), *and* a complex sense of ‘homelessness’.

Considering the research, the combination of mental mapping approach with a narrative interview can contribute to overcoming of the ontological disparity in the self-narration. However, the re-constructive potential of mental mapping exercise may have different forms among different clusters of research participants. Thus, for the resilient participants, mapping appears to be a way to structure the traumatic experience and realize the multiplicity of owns spatial identity (namely local identity, Ukrainian and the resettlement identity). For those participants who experience social trauma, mapping may have a screening potential, as it helps to localize the traumascapes and articulate the core problems of spatial identity.

Among the novelties of the research:

Novel contribution to Ukrainian social psychology

- a complex overview of spatial narrations of internally displaced people using mental mapping approach; the key points and specifics of the method were highlighted for the first time in in Ukrainian social psychology;
- an explanation of the specifics of appropriation of space, as well as sense of home, among the people who experienced the spatial trauma; the specifics of spatial identification was shown through the analysis of mental maps created by the research participants as well as their narrations;
- psychological meaning of spatial identities of the IDPs in Ukraine; the explanation of their simultaneous experiencing of local identity, Ukrainian identity and specific resettlement identity is given, as well as the specific of transformation of such identities during the mapping process.

Contribution expanding the vision of previously researched issues:

- the complex understanding of constructing and re-constructing the spatial identities of the IDPs contributed to thorough conceptualization of the strategies of communities’ adaptation to the consequences of the armed conflict;

Ideas developed through the research:

- narration process as a means of social and psychological adaptation to the consequences of traumatic life events, as well as a way of constructing social identities;
- conceptualization of the multiplicity of relocation experience, as well as complexity of social traumatization of internally displaced people.

The practical value of the research. The key theoretical and practical outcomes of the research may be used in social programs aimed to activate the adaptive resources of internally displaced persons, strengthen their personal, professional, social potential. The results can be useful for those providing social and psychological assistance to IDPs as well as the administrations of various governmental, municipal and non-governmental agencies organizing activities for the IDPs. Moreover, the outcomes can contribute to increase of public attention to the problem of the quality of life of IDPs. Finally, the mental mapping approach that was described and used in the study, can be further used in the research on the problems of identity, migration and perception of space, as well as in the work of practical psychologists to identify features of spatial trauma of resettlement.

Keywords: identity, internally displaced people, mental mapping, reconstructing identities, adaptation strategies, space, place, resettlement trauma, narration.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

А) Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Лазаренко В. О. (2017). Наратив як засіб переосмислення життєвих подій у контексті проблеми адаптації особи до наслідків воєнного конфлікту, *Проблеми політичної психології*, 5 (19), 25-33.
2. Лазаренко В. О. (2018). Особливості картографічної візуалізації наративів місця проживання як засобу дослідження просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб, *Проблеми політичної психології*, 7 (21). 96-113.
3. Lazarenko, V. (2019). Conflict in Ukraine: multiplicity of narratives about the war and displacement, *European Politics and Society*, 20:5, 550-566, DOI: 10.1080/23745118.2018.1552108 (Scopus)
4. Lazarenko, V. (2019). Mapping displacement: The potential of using psychogeographical methodology to explore the socio-psychological meanings of displacement. *Problems of Political Psychology*, 22 (1), 49-63. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-28>
5. Lazarenko, V. (2020). Mapping identities: Narratives of displacement in Ukraine. In *Emotion, Space and Society* 35, p. 100674. DOI: 10.1016/j.emospa.2020.100674. (Scopus)

Б) Опубліковані праці апробаційного характеру:

6. Лазаренко, В.О. (2017). *Просторові наративи як засіб адаптації внутрішньо переміщених осіб: теоретичний аспект*, Всеукраїнська науково-практична конференція «Інтегративна психологія: теорія і практика», Запоріжжя, 12-13 квітня 2017, заочна форма участі із публікацією матеріалів.
7. Lazarenko, V. (2017). *Narratives vs. Psychological Violence: Case of Ukrainian IDPs*, II Interpersonal Violence Interventions Conference – Social and Cultural Perspectives, м. Ювяскюля, Фінляндія, 10-12 червня 2017, очна участь із доповіддю на секції.

8. Лазаренко, В.О. (2018). *Сімейні наративи: переосмислення досвіду переселення*, Сімейна політика в Україні: проблеми і перспективи розвитку, Київ, 4 квітня 2018, очна участь із доповіддю на пленарному засіданні.
9. Lazarenko, V. (2018). *Shared Transport, Unshered Space: The Mobilities of Internally Displaced People in Ukraine*, Spatial Dynamics of Informal and Shared Mobilities Conference, м. Берлін, Німеччина, 8-10 листопада 2018, очна участь із доповіддю на секції.
10. Lazarenko, V. (2019). *Place(less)-Based Identities in Times of a Conflict*, Critical Interdisciplinary Conference on Studying Peace from Below, м. Тромсе, Норвегія, 5-6 вересня 2019, очна участь із доповіддю на пленарному засіданні.
11. Lazarenko, V. (2019). *Place(less)-Based Identities in Times of Transition*, Cities After Transition Conference, м. Белград, Сербія, 25-29 вересня 2019, очна участь із доповіддю на секції.
12. Лазаренко, В.О. (2019). *Дослідження просторових ідентичностей внутрішньо переміщених осіб за допомогою картографічної візуалізації наративів місця проживання: перші результати дослідження*, II Усеукраїнський конгрес із соціальної психології «Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи», Київ, 7-8 листопада 2019, очна участь із доповіддю на секції.
13. Lazarenko, Valeria (2019). *The Role of Agency and Subjectivity in Integration of Displaced People into Host Communities*, II Усеукраїнський конгрес із соціальної психології «Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи», Київ, 7-8 листопада 2019, доповідь на міжнародному симпозіумі «Сучасні суспільні трансформації: виклики і ресурси адаптації».

ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОСТОРОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ТА ЇЇ ПЕРЕКОНСТРУЮВАННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ НАРАТИВНИХ ЗАСОБІВ.....	30
1.1. Теоретичний аналіз проблеми внутрішнього переміщення та трансформації ідентичності ВПО внаслідок збройного конфлікту.....	30
1.1.1 Соціально-психологічні особливості внутрішнього переміщення в контексті збройного конфлікту в Україні.....	31
1.1.2 Проблема просторової ідентичності як складової соціальної ідентичності ВПО.....	37
1.2. Наратив як засіб перегляду особою попереднього життєвого досвіду та переосмислення життєвих подій.....	45
1.2.1 Наративні стратегії подолання наслідків травматичних подій	46
1.2.2 Наратив як спосіб конструювання ідентичності.....	48
1.3. Сутність наративів місця і простору та можливості їх використання для переконструювання просторової ідентичності ВПО..	52
1.3.1 Просторова травма переселення.....	56
1.3.2 Психологічний зміст поняття «дім» у контексті міграції.....	62
1.3.3 Роль практик повсякденності у творенні наративів місця і простору.....	68
Висновки до Розділу 1.....	72
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОСТОРОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ.....	74
2.1. Методично-організаційні засади дослідження просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб.....	74
2.1.1 Завдання та етапи емпіричної частини дослідження.....	75
2.1.2 Характеристика вибірки дослідження.....	76
2.1.3 Модель дослідження просторової ідентичності ВПО.....	80
2.2. Особливості основних методів дослідження просторової ідентичності ВПО.....	83
2.2.1 Особливості застосування неструктурованого наративного інтерв'ю.....	83
2.3 Дослідження деяких аспектів просторової ідентичності ВПО за допомогою стандартизованих методик.....	89
2.3.1 Особливості конструювання та застосування опитувальника на основі стандартизованих методик.....	91

2.3.2 Кластерний аналіз зведених даних.....	97
Висновки до розділу 2.....	106
РОЗДІЛ 3. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ МЕНТАЛЬНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ ЯК ЗАСОБУ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОСТОРОВИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ	108
3.1 Теоретичні засади методу ментального картографування.....	108
3.1.1 Історія виникнення методу.....	110
3.1.2 Адаптація методу в психології.....	114
3.1.3 Просторовий наратив як інтегральний результат використання методу.....	119
3.2 Особливості процедури дослідження.....	120
3.3. Ключові аспекти наративів місця проживання ВПО та їх попередній аналіз.....	123
3.3.1 Аналіз основних компонентів ментальних карт.....	125
3.3.2 Просторова стереотипізація та вернакулярні райони міського простору.....	136
3.3.3 Пам'ятникоцентричність та «хороші фігури» на картах.....	142
Висновки до Розділу 3.....	147
РОЗДІЛ 4. ПЕРЕКОНСТРУЮВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ЗА ДОПОМОГОЮ КАРТОГРАФІЧНОЇ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ НАРАТИВІВ МІСЦЯ І ПРОСТОРУ.....	149
4.1. Аналіз наративів місця проживання ВПО	149
4.1.1 Особливості наративів місця проживання ВПО у контексті простору і часу.....	150
4.1.2 Наративна тяглість як маркер переживання просторової травми переселення.....	153
4.1.3 Проходження точки біфуркації як сюжет життєвого наративу переселенців.....	157
4.2. Психологічні особливості привласнення простору внутрішньо переміщеними особами.....	159
4.2.1 Особливості переживання поняття дому внутрішньо переміщеними особами.....	160
4.2.2 Привласнення простору через практики повсякденності.....	167
4.2.3 Роль транспорту у привласненні простору й конструюванні просторової ідентичності ВПО.....	172
4.2.4 Відчуття екзистенційної відчуженості.....	176
4.3 Місцева і без-місцева ідентичність внутрішньо переміщених осіб... 4.3.1 Локальна ідентичність.....	182 184

4.3.2 Українська ідентичність.....	187
4.3.3 Переселенська ідентичність.....	190
4.4. Переконструювальний потенціал ментального картографування та його роль у переосмисленні внутрішньо переміщеними особами їхнього досвіду переселення.....	194
4.4.1 Інтерпретація результатів самоаналізу просторових наративів респондентів	194
4.4.2 Переконструювання ідентичностей у контексті стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту.....	201
Висновки до розділу 4.....	210
ВИСНОВКИ.....	214
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	219
ДОДАТКИ.....	239

ВСТУП

Актуальність дослідження. Воєнний конфлікт, що триває на Сході України, є постійним тригером політичних, соціальних і культурних змін у суспільстві. Зміна соціального контексту вказує на необхідність проведення досліджень науково-прикладного характеру, що стосуються соціально-психологічних проблем ідентичності постраждалих внаслідок конфлікту людей.

Однією з груп, що зазнали найбільш відчутного впливу наслідків воєнного конфлікту, є внутрішньо переміщені особи. Відповідно до українського законодавства, внутрішньо переміщеними особами (ВПО) вважаються особи, які були змушені раптово залишити місце звичного проживання в результаті збройного конфлікту, внутрішньої ворожнечі, систематичних порушень прав людини чи стихійних лих, але не залишили територію власної країни, тобто не перетинали міжнародно визнаний державний кордон. На сьогоднішній день в Україні офіційно зареєстровані понад 1,7 мільйонів ВПО, переважна більшість з яких стикаються із соціально-психологічними проблемами, такими як подолання травматичного досвіду, інтеграція у громади, прийняття себе та прийняття іншими членами спільноти. З іншого боку, українське суспільство виявилось неготовим до подібної зміни соціальної ситуації, саме тому внутрішньо переміщені особи стикаються із проблемами інтеграції у різні спільноти, ексклюзії та «іншування».

Ситуація збройного конфлікту, що триває в Україні вже більше шести років, актуалізувала проблему самовизначення мешканців нашої країни на особистісному та державному рівнях. Проблема соціальної ідентичності українців набула ще більшої актуальності внаслідок активного переселення мешканців Донеччини та Луганщини до інших регіонів країни. Саме внаслідок цього процесу у внутрішньо переміщених осіб виникла необхідність пошуку відповідей на запитання «хто я є?» та «що означає бути українцем/українкою?» в ситуації, коли необхідно робити вибір стосовно зміни місця проживання та

обирати власне майбутнє. Паралельно з цим вибором, внутрішньо переміщені особи стикаються із необхідністю надавати відповіді на питання: «хто я?» і «звідки я?», обираючи між варіантами на зразок «донецчанин», «луганчанин», «людина з Донбасу», чи більш узагальненими ідентичностями на кшталт «українець», «російськомовний українець», «не росіянин» тощо. Ще одним варіантом відповіді на питання про власну ідентичність є співвіднесення себе із ширшою спільнотою переселенців. Саме тому питання власної ідентичності внутрішньо переміщених осіб в Україні постає актуальною науковою проблемою, один із аспектів якої, а саме просторовий, буде більш докладно досліджуватись нами в рамках даної роботи.

Проблематикою внутрішньо переміщених осіб займались фахівці у галузях соціології, демографії, філософії, культурології, політології та психології (Г. Засе, Г. Улінг, К. Пауел, Б. Ланг, О. Блинова, О. Михеева, В. Середа, І. Кузнецова, В. М'яленко, Д. Дроздзевські, Е. Вілсон, А. Пікуліцка-Вільчевська, А. Кампос-Дельгадо). Наукове вирішення проблеми ідентичності осіб, що зазнали просторової травми переселення, набуває свого осмислення в контексті дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту (О. Блинова, В. Васютинський, Л. Коробка, В. М'яленко та ін.), надання психологічної допомоги мешканцям України, які протягом тривалого часу перебувають в кризових умовах (О. Вознесенська, В. Климчук, Т. Титаренко, Б. Лазоренко, М. Дворник).

Процес конструювання та переконструювання ідентичності особи, розглянутий у роботах К. Коростеліної, І. Губеладзе, Г. Засе, І. Петровської, пов'язаний із переглядом попереднього життєвого досвіду та переосмислення життєвих подій. Таке переосмислення розглядається в психологічній герменевтиці, де центральною категорією є наратив (П. Рікер, Дж. Брунер, Й. Брокмір, Р. Харре, М. Мюррей, Н. Чепелева, Т. Титаренко, Т. Ларіна). Наратив визначається як організована у часовій послідовності розповідь суб'єкта про особистісно-значущі життєві події (Т. Сарбін) та як організаційний принцип передбачає упорядкування життєвих подій в певну

хронологічну послідовність, вибудовану виходячи із загальної життєвої концепції оповідача або ж його особистісного міфу, що визначають внутрішню логіку породжуваного тексту (Р. Харре, Н. Чепелева, Т. Титаренко).

У соціальних науках другої половини ХХ ст. при дослідженні соціально-психологічної проблематики приділено увагу категоріям місця і простору (М. Фуко, П. Бурдьє, А. Лефевр, Е. Релф, М. Оже, М. Тумаркін, М. Левіцка, П. Вірільйо, К. Бручанський, М. Джентіле, О. Мусієздов, Т. Мандзик). Такі категорії, як «привласнення» простору й місця, «не-місце», «безміцевість» та «відчуженість від місця» потребують особливого вивчення у контексті вимушеного переселення та конструювання просторових ідентичностей ВПО. Вивчення сутності наративів можливе передусім завдяки картографічній візуалізації наративу місця проживання, зокрема, за допомогою методу ментального картографування (К. Лінч, С. Мілгрем, Д. Жоделе, Г. Кітчін, Е. Додж, П. Гульд, Р. Вайт, Дж. Гізекінг, К. Пауел).

Оскільки психологічний зміст переселення і зміни звичного середовища тісно пов'язаний із навколишнім простором, творення просторових наративів може виступати специфічною копінг-стратегією переселенців та сприяти перетворенню незнайомого простору на знайомий. Зрештою, завдяки практикам повсякденності уможлиблюється привласнення простору та формування просторових ідентичностей переміщених осіб (М. Левіцка, К. Бручанський, Т. Мандзик). Тож творення просторового наративу про місце проживання дозволяє упорядкувати та узгодити індивідуальний та суспільний досвід, у тому числі і досвід перебування у конфліктних ситуаціях та виходу з них (Й. Брокмір, Дж. Брунер, М. Мюррей, Р. Харре, Н. Чепелева, Т. Титаренко).

Соціальна значущість та недостатня розробленість проблеми конструювання та переконструювання просторових ідентичностей ВПО **зумовили вибір теми** дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота пов'язана з проблематикою науково-дослідної роботи лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту» (2016–2018 рр.) – державний реєстраційний номер теми 0116U003300.

Об'єктом даного дослідження є просторова ідентичність внутрішньо переміщених осіб.

Предметом дослідження є особливості переконструювання просторової ідентичності ВПО засобами ментального картографування.

Мета дослідження: виявити психологічний зміст наявних просторових ідентичностей ВПО та особливості їхнього переконструювання за допомогою методу ментального картографування.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати сучасні підходи до проблеми внутрішнього переміщення внаслідок збройного конфлікту та просторової ідентичності ВПО як складової соціальної ідентичності.

2. Розкрити сутність просторового наративу місця проживання як засобу перегляду та структурування особою життєвого досвіду; обґрунтувати роль наративу місця і простору у конструюванні та переконструюванні просторової ідентичності ВПО.

3. Обґрунтувати застосування методу ментального картографування як засобу дослідження просторової ідентичності особи; описати процедуру дослідження й інтерпретації отриманих даних за методом.

4. Виявити можливу кластерну структуру вибірки за параметрами домінуючих копінг-стратегій, часових орієнтацій і статусів ідентичностей та визначити специфіку просторової ідентифікації представників виділених кластерів через особливості картографування та привласнення простору.

5. Розкрити особливості переконструювання наративів місця і простору ВПО та їх зв'язок зі стратегіями соціально-психологічної адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс:

- *Теоретичних методів:* для аналізу сучасної розробленості наукової проблеми просторової ідентичності та підходів до її вирішення, а також для аналізу отриманих результатів дослідження – системно-структурний аналіз, узагальнення наукових результатів, порівняння; для представлення узагальнених результатів дослідження просторових ідентичностей ВПО – концептуальне моделювання;

- *Емпіричних методів:* для виявлення стратегій адаптації ВПО до наслідків воєнного конфлікту: методика дослідження копінг-стратегій WCQ С. Фолкмен та Р. Лазаруса (модифікація Т. Крюкової, Є. Куфтяк); для визначення особливостей соціальних ідентичностей ВПО: методика «Статуси ідентичності» Дж. Марсія (в модифікації Г. та Е. Аміневих); для визначення особливостей переживання часу та часових орієнтацій респондентів: опитувальник ZTP1 часової перспективи Ф. Зімбардо (в адаптації А. Сирцової, Є. Соколової, О. Мітіної); для дослідження особливостей просторових наративів та визначення ставлення ВПО до ситуації переселення та розуміння ними труднощів і чинників процесу ідентифікації з місцем та простором: ментальне картографування (К. Лінч, С. Мілгрем, Д. Жоделе, Г. Кітчін, Е. Додж, П. Гульд, Р. Вайт, Дж. Гізекінг, К. Пауел, А. Кампос-Дельгадо); для виявлення особливостей просторових наративів ВПО та їх розуміння імпліцитного смислу переселення: наративне інтерв'ю (Дж. Брунер, М. Мюррей, Ф. Шютце, адаптація Г. Розенталь, В. Журавльова) та наративний аналіз (Ф. Шютце, В. Журавльов, Т. Титаренко);

- *методів математичної статистики:* ієрархічний кластерний аналіз за методом середнього зв'язку між групами – для розподілу вибірки за кластерами відповідно до переважаючих копінг-стратегій, статусів

ідентичності та часових перспектив; однофакторний дисперсійний аналіз та порівняння середніх – для інтерпретації отриманих даних та визначення особливостей кожного із кластерів.

Статистичне опрацювання даних відбувалось за допомогою пакету програм статистичних даних SPSS (версія 23).

Наукова новизна отриманих результатів.

У ході виконання роботи *уперше*:

– *розкрито* сутність наративів місця і простору внутрішньо переміщених осіб за допомогою методу ментального картографування (які постають способом особистості вписати себе у мінливий соціальний контекст, і творення яких є засобом перегляду та структурування особою життєвого досвіду, конструювання власної ідентичності для ВПО); описано основні положення та особливості застосування цього методу, зокрема показано, що метод ментального картографування є чутливим до травматичного досвіду та дозволяє провести дослідження найменш інвазивним для респондента шляхом завдяки стимулюванню до вільного діалогу, де респондент залишається творцем своєї історії;

– *пояснено* особливості привласнення простору (через досвід, отриманий завдяки практикам повсякденності, що перетворюють незнайомий простір на знайомий) і переживання дому (передусім переосмислення поняття «дім» внаслідок переселення та конструювання відчуття власної «бездомності») особами, що зазнали просторової травми переселення; визначено специфіку просторової ідентифікації ВПО через особливості картографування та привласнення простору (у взаємодоповнюючому формуванні успадкованої і рутинної прив'язаності до місця та екзистенційної відчуженості від нього);

– *визначено* психологічний зміст наявних просторових ідентичностей ВПО (як одночасного переживання власної належності до простору та спільноти, що у ньому проживає, у спектрі «локальна ідентичність – українська ідентичність – переселенська ідентичність») та особливості їхнього

переконструювання за допомогою методу ментального картографування; таке переконструювання у більшості випадків сприяє усвідомленню особою множинності власних просторових ідентичностей та фасилітує позитивну переоцінку досвіду переселення, або ж виступає актом переосмислення досвіду та ідентичності і стає спрямованим на зміну стратегії адаптації особи.

Поглиблено:

– *розуміння* психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту з позиції особливостей конструювання і переконструювання просторових ідентичностей ВПО, зокрема показано, що проактивно-трансформаційні стратегії адаптації характерні для осіб із позитивною адаптацією, тоді як соціально травмовані ВПО демонструють радше консервативно-рутинні стратегії адаптації; в такому випадку ментальне картографування може бути спрямованим на зміну адаптаційного патерну на проактивно-трансформаційну стратегію.

Набули подальшого розвитку:

– уявлення про процес наративізації як засобу соціально-психологічної адаптації особи до наслідків травмівних подій та конструювання власної ідентичності;

– уявлення про різноманіття досвіду переселення та особливості переживання травмівних подій переміщеними особами.

Практичне значення роботи полягає в тому, що ключові теоретичні положення і практичні результати дослідження можуть бути використані в соціальних програмах, спрямованих на активізацію адаптаційних ресурсів внутрішньо переміщених осіб, використання їх особистісного, професійного, соціального потенціалу; при наданні соціально-психологічної допомоги ВПО з урахуванням їх психологічних особливостей; адміністрацією різних державних установ при організації заходів з метою розширення комплексу послуг із залучення ВПО до соціально-активної діяльності; в посиленні громадської уваги до проблеми якості життя ВПО. Окрім того, описаний та застосований у дослідженні метод ментального картографування може

застосовуватись як у дослідницькій роботі науковців, що працюють над проблемами ідентичності, міграції та сприймання простору, так і у роботі практичних психологів для виявлення особливостей переживання просторової травми переселення.

Отримані теоретичні та емпіричні напрацювання можуть бути застосовані при розробці навчальних програм із курсів «Соціальна психологія», «Соціальна робота», «Психологія міграції», «Основи індивідуального консультування», «Соціологія міста», «Урбаністика» та «Гуманітарна географія».

Для досягнення поставлених завдань дисертації були реалізовані такі **етапи дослідження**:

Перший етап (2016-2017) – вивчення, аналіз і систематизація основних теоретичних положень та результатів емпіричних досліджень за обраною темою; підготовка першого розділу дисертації;

Другий етап (2017-2018) – розробка програми і методичного інструментарію емпіричного дослідження; проведення емпіричного дослідження; підготовка другого розділу дисертації;

Третій етап (2018-2019) – проведення емпіричного дослідження; опрацювання та аналіз результатів; підготовка третього розділу дисертації;

Четвертий етап (2019-2020) – узагальнення та інтерпретація результатів дослідження; підготовка тексту дисертації загалом, оформлення анотації.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** у навчальний процес Українського католицького університету при викладанні курсу «Соціологія міста», а також Університету м. Байройт (Німеччина) при викладанні курсів «Культурна географія» та «Соціальна географія».

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та результати емпіричного дослідження були представлені: на II Міжнародній науковій конференції «Interpersonal Violence Interventions – Social and Cultural Perspectives» (м. Ювяскюля, Фінляндія, червень 2017), на Всеукраїнській

науково-практичній конференції «Сімейна політика в Україні: проблеми і перспективи розвитку» (м. Київ, квітень 2018), міжнародній науковій конференції «Spatial Dynamics of Informal and Shared Mobilities» (м. Берлін, Німеччина, листопад 2018), міжнародній конференції «Critical Interdisciplinary Conference on Studying Peace from Below» (м. Тромсе, Норвегія, вересень 2019), міжнародній конференції «Cities after Transition 2019» (м. Белград, Сербія, вересень 2019), Усеукраїнському конгресі із соціальної психології (м. Київ, листопад 2019). Методологічні підходи до проведення дослідження та попередні результати роботи були представлені в рамках наукових шкіл «Bridging Divides: European and Eurasian Perspectives on Peace» (м. Тбілісі, Грузія, жовтень 2017), «Searching for Paths to Peace in the Post-Soviet Space» (м. Київ, червень 2018) та «Peace Building in Eurasia: Education, Identity and Politics» (м. Бішкек, Республіка Киргизстан, червень 2019), а також воркшопу для молодих науковців «Зрозуміти місто: антропологія постсоціалістичних трансформацій» (м. Київ, жовтень 2019). Результати дослідження були презентовані на відкритих лекціях та колоквіумах в Арктичному університеті Норвегії (м. Тромсе, Норвегія, лютий 2018), Університеті Західної Богемії (м. Пльзень, Чеська Республіка, жовтень 2018), Університеті міста Байройт (Німеччина, січень 2019). Результати дослідження обговорювались на науковому колоквіумі кафедри культурної географії Університету міста Байройт (грудень 2018), а також на методологічних семінарах та засіданнях лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (2017 – 2020).

Наукові стажування. Робота над дослідженням проводилась у лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, із науковими стажуваннями за кордоном: на базі Центру вивчення миру Арктичного університету Норвегії (м. Тромсе, Норвегія, січень – березень 2018) у рамках наукового проекту «EPSE – Eurasian Peace Studies Exchange», та на кафедрі культурної географії Університету м. Байройт (Німеччина, жовтень 2018 – березень 2019) в рамках грантової

підтримки досліджень DAAD (грант на короткострокове наукове дослідження № 91695939 від 3.05.2018).

Публікації. Зміст дисертаційного дослідження відображено у 13 одноосібних публікаціях, з них дві статті опубліковані у виданнях, що входять до міжнародної наукометричної бази Scopus (з них одна – у журналі, що входить до першого квартилю із соціальної психології), чотири статті опубліковані у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який включає 247 найменувань (із них 211 іноземними мовами) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 295 сторінок, основна частина дисертації викладена на 199 сторінках. Текст дисертації містить один рисунок. Додатки розміщені на 56 сторінках та включають 52 рисунки і три таблиці.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОСТОРОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВПО ТА ЇЇ ПЕРЕКОНСТРУЮВАННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ НАРАТИВНИХ ЗАСОБІВ

У розділі представлено результати теоретичного аналізу досліджень, присвячених проблемі ідентичності вимушених мігрантів в Україні та світі. Проаналізовано міжпонятійні зв'язки ідентифікації з місцем і простором, обґрунтовано розділення цих понять та запропоновано основні моделі їх взаємодії. На основі аналізу психологічної літератури комплексно описано проблему формування просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб. Розкрито психологічні аспекти використання наративу як засобу перегляду особою попереднього життєвого досвіду та засобу конструювання ідентичності. Виділено та описано психологічні аспекти переживання просторової травми переселення та на основі опрацювання психологічної літератури побудовано теоретичну модель використання наративів місця і простору для переконструювання просторової ідентичності ВПО.

1.1. Теоретичний аналіз проблеми внутрішнього переміщення та трансформації ідентичності ВПО внаслідок воєнного конфлікту

Воєнний конфлікт, що триває на Сході України, є постійним тригером політичних, соціальних і культурних змін у суспільстві. Зміна соціального контексту вказує на необхідність проведення досліджень науково-прикладного характеру, що стосуються соціально-психологічних проблем ідентичності постраждалих внаслідок конфлікту людей до нових реалій життя. Однією з груп, що зазнали найбільш відчутного впливу наслідків воєнного конфлікту, є внутрішньо переміщені особи.

Ситуація збройного конфлікту, що триває в Україні вже більше п'яти років, актуалізувала проблему самовизначення мешканців нашої країни на

особистісному та державному рівнях. Проблема соціальної ідентичності українців набула ще більшої актуальності внаслідок активного переселення мешканців Донеччини та Луганщини до інших регіонів країни. Саме внаслідок цього процесу у внутрішньо переміщених осіб виникла необхідність пошуку відповідей на запитання «хто я є?» та «що означає бути українцем/українкою?» в ситуації, коли необхідно робити вибір стосовно зміни місця проживання та обирати власне майбутнє. Паралельно із цим вибором, внутрішньо переміщені особи стикаються із необхідністю надавати відповіді на питання: «хто я?» і «звідки я?», обираючи між варіантами на зразок «донеччанин», «луганчанин», «людина з Донбасу», чи більш узагальненими ідентичностями на кшталт «українець», «російськомовний українець», «не росіянин» тощо.

Ще одним варіантом відповіді на питання про власну ідентичність є співвіднесення себе із ширшою спільнотою переселенців. Саме тому питання власної ідентичності внутрішньо переміщених осіб в Україні постає актуальною науковою проблемою, один із аспектів якої, а саме просторовий, буде більш докладно досліджуватись нами в рамках даної роботи.

1.1.1. Соціально-психологічні особливості внутрішнього переміщення в контексті збройного конфлікту в Україні.

Відповідно до Статті 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», «внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру» («Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», 2015).

Важливо зазначити, що слід розрізняти терміни «внутрішньо переміщена особа» та «біженець», оскільки, за Конвенцією ООН у справах

біженців від 1951 року, біженцем визнається особа, яка «знаходиться поза межами рідної країни внаслідок добре обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідування через свою расу, релігію, національність, приналежність до певної соціальної групи або політичні погляди, і не може або внаслідок таких побоювань не бажає скористатися захистом своєї країни...» (Convention Relating to the Status of Refugees, 1951).

Отже, зважаючи на факт, що поточна ситуація на Донбасі формально не виходить за межі країни, та на невизнання самопроголошених республік на сході України як окремих державних об'єднань, коректним є використання саме терміну «внутрішньо переміщені особи» стосовно людей, які в силу обставин були змушені покинути свої постійні місця проживання на території Донеччини та Луганщини та оселитись на інших територіях в межах України – тобто, без перетину державного кордону, що унеможливило використання терміну «біженець» стосовно переселенців. Власне, сам термін «переселенець» на разі не має жодного юридичного статусу, та є лише розмовним аналогом збірного поняття, що на сьогодні позначає осіб, які переселились зі східних областей України внаслідок збройного конфлікту.

Дослідниця наративів переселення К. Пауел наголошує на важливості використання правильної термінології та розглядає семантичне тлумачення слів, що їх використовують для узагальненого позначення людей, які були вимушені залишити свої домівки (Powell, 2010). Так, «називання осіб переселеними, або біженцями, функціонує задля того, щоб маркувати їх як інакших. Саме тому вони стають нерозривно пов'язаними із висловлюванням пасивних очікувань, які впливають із самої семантики слів». Наприклад, вищезгадане слово «переселенець» на рівні морфології виражає рух крізь простір або територію через префікс «пере-», а також має відтінок пасивної граматичної форми, що негативно сприймається самими людьми із досвідом переселення та ускладнює їхню адаптацію до нових умов життя.

На пасивність, не-суб'єктність стану переселення вказує і семантичний аналіз більш широкого поняття «внутрішньо переміщена особа», де слово

«переміщений/на» викликає асоціативний ряд вимушеності, безвольності, та певною мірою безвідповідальності особи за власний стан і подальше життя. Виходячи із тверджень В. Татенка, можна стверджувати, що суб'єктна активність є внутрішньо притаманною властивістю особи керувати власним життям та творити власну історію (Татенко, 2017). Тож «агентність» переселенців сама по собі стає важливою категорією для людей, яким важливо відчутти себе суб'єктом прийняття рішень у часи, коли їхній звичний світ зазнає кардинальних змін.

Тим не менш, відповідно до досліджень, проведених О. Міхеєвою, думки переселенців щодо самовільності та осмислення власного переселення розділяються на такі, що вказують на відсутність іншого шляху та ті, що вказують на свідомий вибір осіб щодо переміщення до нового місця проживання (Kuznetsova & Mikheieva, 2020; Міхеєва & Серєда, 2015). Ми погоджуємось з думкою О. Міхеєвої про те, що використання загальноприйнятого терміну «внутрішньо переміщена особа» може посилювати напругу в суспільстві та негативно позначатись на процесі соціально-психологічної адаптації переселенців до нових умов життя. Тим не менш, у даній роботі використання цього терміну обґрунтоване відповідністю нормативно-правовій базі країни та науковою термінологією.

Разом із тим, саме по собі маркування певної групи людей за допомогою спеціального терміну, тим паче вживаного у формі аббревіатури, їх категоризація як «переміщених» чи «переселених», неодмінно заганятиме їх у певні наративні рамки та призводитиме до посилення іншування та ексклюзії – як представників цієї групи, так і тих, чия історія вибивається за рамки встановленого наративного фрейму.

К. Пауел стверджує, що, з точки зору психосемантики, «переміщення» відображає «наші побоювання щодо відсутності контролю – над землею, власністю та власним домом», (Powell, 2010, 2016), що і є причиною іншування переселенців. Пауелл продовжує: «Ми шукаємо наративи переміщених осіб і очікуємо від них певну форму наративу, яка ще раз нагадає,

що ми – не вони». Тому циркуляція наративів страждань, спричинених переміщенням, продовжує продукувати інше переміщення, замість того, щоб сприяти інтеграції переселенців в нові громади. Більше того, постійно повторюючи оповідання про страждання, людям властиво плекати розповідь про жертву, пов'язану з переміщенням, і як наслідок виключати інші наративи, які не вписуються у подібний фрейм або припускають різний досвід.

Дослідженням проблематики внутрішнього переміщення займалися фахівці у галузях соціології (Campos-Delgado, 2018; Kuznetsova, 2017; Kuznetsova et al., 2018; Kuznetsova et al., 2019; Kuznetsova & Mikheieva, 2020; Міхеєва & Серєда, 2015), демографії (Pikulicka-Wilczewska & Uehling, 2017), гуманітарної географії (Belford & Lahiri-Roy, 2018; Boccagni & Baldassar, 2015; Drozdowski et al., 2016; Lang & Sakdapolrak, 2015), філології (Powell, 2010), політології (Kudelia & van Zyl, 2019; Lakomy, 2016; Sasse & Lackner, 2018; Wilson, 2016) та психології (Блинова, 2016, 2017b; Васютинський, 2017a, 2017b; Коробка, 2017b; Титаренко, 2017).

Основною причиною переселення із зони конфлікту на сході України, як зазначає О. Міхеєва, є фактично пряма загроза життю. Як показує проведене нею дослідження, більшість переселенців на момент переїзду ставились до ситуації як до абсурдної, такої, що не триватиме довго, і відповідно бачили своє переселення як тимчасову міру (Міхеєва & Серєда, 2015). За даними соціологічних досліджень, вибір місця переселення чи вектору переїзду був зумовлений такими мотивами, як: наявність родичів, друзів, колег, товаришів по службі тощо (які можуть надати на початковому етапі неоплачуване місце проживання та допомогти з первинною інтеграцією до локальної спільноти); наявність роботи чи перспектива її отримання; попередній досвід перебування у місті переселення (Kuznetsova, 2017).

Окрім того, процес обрання місця переселення пов'язаний і з тим, як людина сприймає перспективи свого повернення. Так, наприклад, вектор переселення може спрямовуватись на прилеглі до зони конфлікту території, що полегшить процес комунікації із частиною родини, яка залишилась у

конфліктній зоні, створює відчуття близькості дому, в який можна повернутися в будь-яку мить (Kuznetsova & Mikheieva, 2020).

В цілому простежуються декілька різних траєкторій переселення, які формують дуже відмінні умови для тимчасово переселених осіб. Останніх умовно можна поділити на дві основні категорії:

1) переселені у складі організованого колективу (підгрупи: підприємство, установа, релігійна громада, регулярні війська тощо) – які надалі отримують допомогу у пошуці житла та місця роботи;

2) переселені індивідуально чи у складі сім'ї – траєкторія втечі, яка ставить перед переселеними особами низку проблем адаптації та пошуку ресурсів для виживання.

Трагічні події, що виявились причиною вимушеного переселення, втрата постійного місця проживання, а також труднощі виживання в нових умовах визначають формування специфічного, часто психотравмуючого, досвіду мігрантів. Однією з проблем ВПО є проблема їх прийняття місцевими мешканцями, які, як правило, з недовірою та побоюваннями приймають тих, хто приїхав (Блинова, 2016; Kuznetsova, 2017; Kuznetsova et al., 2018). Відповідно переселені особи, як зазначає О. Михеєва, воліють не висловлювати свою думку, наприклад, щоб не відчувати свою інакшість, злитись із середовищем, не артикулювати своє світобачення та систему цінностей тощо.

Ще однією із проблем, з якою стикаються ВПО, є «розірвання» родини – наприклад, через те, що старші родичі відмовляються від переїзду, усвідомлюючи недостатність допомоги від держави і не бажаючи переобтяжувати рідних. Окрім того, у ряді випадків можна спостерігати варіант сімейної «жертвості», коли рішення про переїзд приймається на користь більш молодих членів родини, які мають найбільше перспектив життя на новому місці. Також розірвання родини може бути спричинене поверненням окремих членів сім'ї в окуповані райони Луганської та Донецької областей після безуспішних пошуків роботи та неможливості влаштуватись на

новому місці. Проте остання стратегія є завідомо неуспішною через упереджене ставлення до тих, хто повернувся, з боку людей, які не полишали місця проживання під час бойових дій.

Разом із тим, вимушено переселені особи у більшості намагаються використати ресурсний потенціал ситуації, яка склалась – що цілком суголосне основним положенням позитивної та ресурсно-орієнтованої психотерапії. Це підтверджується даними, отриманими О. Міхеєвою та В. Середою про те, що молоді люди, на відміну від представників старших поколінь, легше сприймають ситуацію переселення, вони радше орієнтовані на самореалізацію на новому місці. У той же час більшість опитаних не готові остаточно відкинути думку про повернення і розглядають її як можливий чи бажаний варіант життєвого сценарію. Відповідно, це призводить до формування специфічного відчуття дому, неналежності до тої чи іншої території: так, переселенець вже не живе вдома, але й не інтегрується глибоко в спільноту на новому місці через сприйняття свого стану як невизначеного.

Дослідники переселення вказують на те, що спільнота переселенців не є гомогенною, як вона стереотипізується населенням решти України: навпаки, представники спільнот ВПО по-різному оцінюють ситуацію, що склалась, вибудовують різні інтерпретаційні схеми, що призводить до сповільнення процесів консолідації громад переселенців на новому місці; здебільшого схильні закриватися на родинному колі, обмежувати контакти з навколишнім світом та блокувати свої спогади про колишнє життя в окупованому місті, яке сприймається як чуже, не своє, яке фактично вже не існує, як не існує і колишнього життя.

Процес переселення має в основному характер індивідуальних траєкторій переміщення, ніж організований груповий. Відповідно, основну роль у процесі переселення відіграють власні соціальні та інституційні контакти переміщених осіб.

1.1.2. Проблема просторової ідентичності як складової соціальної ідентичності ВПО

Проблема ідентичностей внутрішньо переміщених осіб має декілька важливих соціально-психологічних та політико-психологічних аспектів дослідження, оскільки водночас включає травматизацію та переосмислення ідентичностей внаслідок переселення та збройного конфлікту і формування у ВПО нових специфічних ідентичностей – наприклад, ідентифікація себе як представника «спільноти переселенців». Процес формування ідентичностей українців загалом та внутрішньо переміщених осіб зокрема активно досліджується науковцями (Васютинський, 2017а, 2017с; Лазаренко, 2018; Петровська, 2017; Скар, 2018; Korostelina, 2013; Kuznetsova, 2017), проте його просторовий аспект все ще розглянутий недостатньо.

В рамках нашого дослідження ми розуміємо *ідентичність* як багаторівневий системний конструкт, що формується внаслідок осмислення особою своєї належності до певної спільноти та суб'єктивного ставлення до цієї належності. Оскільки одна особа може одночасно переживати належність до кількох спільнот та по-різному ставитись до цієї належності, надалі, задля коректного представлення цього феномену, ми будемо використовувати термін у множині.

Як показують актуальні дослідження (Блинова, 2017b; Васютинський, 2017с; Gentile, 2015; Kudelia & van Zyl, 2019; Pikulicka-Wilczewska & Uehling, 2017; Sasse & Lackner, 2018), окрім загальної ідентичності «українці», внутрішньо переміщені особи формують особливу ідентичність «переселенців», та тією чи іншою мірою зберігають ідентичність минулого місця проживання. На нашу думку, саме просторова ідентичність – тобто, відчуття належності до певного місця та/або спільноти, що локалізована у цьому місці, потребує особливого розгляду в контексті досліджень наслідків переселення.

Травма переселення має просторовий характер, оскільки травмивні події трапились в певному конкретному місці, і тому прив'язані до певної точки у

просторі. Сам термін «внутрішньо переміщені особи» має в основному слові словосполучення корінь «-міст-» – тож, відповідно, просторовий аспект є одним із ключових для розуміння сенсу цього терміну.

Проте, на нашу думку, найбільш важливим аспектом є не сам простір переселення як такий, а його суб'єктивне сприймання переміщеними особами та формування їхньої **просторової ідентичності** – усвідомленого відчуття особою власної належності до певного простору чи місця та/або спільноти, що привласнює собі це місце.

Проблема взаємодії людини і простору (англ. human-space relations) стала актуальною для науки у другій половині ХХ сторіччя, коли з'явилися перші наукові розвідки на цю тему у царині філософії (Debord & Wolman, 1956), географії, та соціальних наук. Пізніше були сформовані основні положення теорій соціального конструювання простору (Lefebvre & Nicholson-Smith, 1991), виділені основні форми та стадії ідентифікації із простором (Relph, 1980), описані та сформульовані поняття «приналежності» та «відчуженості» від простору» (Abrams & Hall, 2004; Bourdieu, 1977; Bruchansky, 2010; Lewicka, 2008).

Протягом останніх десятиліть фокус уваги науковців змістився на вивчення соціальних реалій та досвіду, які формують сенс місця і простору (Di Masso et al., 2019; Lang & Sakdapolrak, 2015; Lewicka, 2008, 2013; Lewicka & Iwańczak, 2018). Останні роки позначилися численними дослідженнями травматичного досвіду та його відображень у просторі (Adams-Hutcheson, 2017; Belford & Lahiri-Roy, 2018; Coddington & Micieli-Voutsinas, 2017; Edkins, 2003; Meskell, 2006; Tumarkin, 2005); міждисциплінарними дослідженнями міграції і переселення у контексті сприймання простору людиною (Boscagni & Baldassar, 2015; Brooks & Simpson, 2013); детальним вивченням змісту поняття «дім» та його трансформацій під час вимушених і добровільних міграцій (Ewing, 2005; Grasseni, 2004; Svašek, 2008), а також побудовою просторових ідентичностей на постсоціалістичних територіях (Губеладзе, 2012;

Bruchansky, 2010; Halbwachs & Coser, 2008; Lakomy, 2016; Lazarenko, 2018a, 2020; Lewicka, 2008; Sasse & Lackner, 2018; *Urban Spaces After Socialism*, 2011).

Категорія місця відіграє ключову роль у розумінні переселення – адже здебільшого до переселенців з Донбасу застосовують термін «внутрішньо переміщені особи», основне слово якого є морфологічно спорідненим зі словом «місце».

Сучасні дослідники здебільшого сходяться у розмежуванні понять «місце» і «простір», розуміючи під останнім певну абстрактну концепцію, що існує незалежно від нашого досвіду, проте може нести у собі певні наративи, а під першим – процес, значенням якого є набутий в цьому місці досвід (Cresswell, 2005). Ї Туань (Tuan, 2011, 1977) виділяє три атрибути місця як такого:

- 1) ідентичність місця, тобто, можливість його виокремити і назвати;
- 2) соціальні практики місця, що створюють його значення – наприклад, моління у храмі чи торгівля на ринку;
- 3) сліди пам'яті про місце – наприклад, літературні твори чи малюнки про місце.

Згідно з А. Лефевром, місце є процесом, сенс якому надає особистісний досвід (Lefebvre & Nicholson-Smith, 1991). Відповідно, **місцева ідентичність** (тобто, ідентичність із місцем) є культурною цінністю, яку поділяє спільнота, колективним розумінням соціальної ідентичності, сплетеної із символічним значенням місця. Процес творення місця передбачає постійне конструювання і переконструювання, тож місце є потенційно нестабільним і передбачає переміщення як фундаментальну частину досвіду.

Події, що відбуваються у місці, в свою чергу, надають місцю значення, яке і стає частиною соціальної ідентичності. Разом із тим, одне й те саме місце може мати декілька значень та ідентичностей, що суперечать одна одній та змагаються між собою в одному просторі. І тільки якщо одне зі значень починає домінувати над іншими, місце має потенцію стати об'єктом місцевої ідентичності для локальної спільноти, що відчуватиме гармонію між

значенням місця та матеріальною реальністю (Dixon & Durrheim, 2000). Такий гармонійний ландшафт буде частиною культурно обумовленого простору, який слугуватиме підтримці соціального порядку. Індивідуальні переконання, в свою чергу, створюють культурні структури, що сприяють колективній ідентичності.

Місця, відповідно, є конкретними «організованими світами значень», що характеризуються досвідом, емоціями та пам'яттю. Місце існує у минулому, теперішньому та майбутньому часі – тоді як простір може існувати тільки тут і зараз. Фактично категорія місця поєднує просторові й часові виміри, які й визначають специфічність того чи іншого місця. Проте, на думку М. Оже (Augé, 1995), паралельно з місцями існують і не-місця – певні ділянки простору, які не наповнюються сенсом навіть внаслідок досвіду, і це передбачено їхніми безпосередніми функціями. Так, вокзали, аеропорти й торгівельні центри залишаються певними «транзитними» не-місцями, схожими між собою у різних куточках світу, так само, як і типова панельна забудова радянських часів, що досі не сприймається як «місце» мешканцями великих і малих міст нашої країни.

Місцева ідентичність – тобто, відчуття особою своєї належності до певного місця як маніфестації простору – формується як наслідок процесу ідентифікації з певним місцем та з тими практиками, ритуалами та елементами досвіду, що в них склались. Вона є соціальною за своєю природою, адже ототожнення особою себе із певним місцем чи простором, як показує М. Левіцка, невіддільне від ідентифікації з тою спільнотою, що «привласнює» собі це місце (Lewicka, 2011). Як стверджує Н. Ліч (Leach, 2002), простори громад – це певні території, які ними проголошені як свої, наприклад, соціально значущі місця пам'яті для локальних спільнот чи певні соціальні простори, як-от релігійні будівлі чи навіть парки, названі на честь певних діячів. Центральним принципом такого присвоєння є ритуалізоване повторення певних дій, які закарбовують те чи інше значення простору (наприклад, щорічні ритуали пам'яті жертв біля меморіалів). З позицій

психоаналітичної теорії, повторення певного ритуалу є способом подолання травми, оскільки веде до нормалізації та узвичаєння травматичного досвіду (Горностай, 2012; Титаренко Т.М. et al., 2014), але також і сприяє створенню певної ідентичності у представників спільноти. Саме так і відбувається процес «присвоєння» та «означання» (демаркації) простору, який перетворюється на конкретне місце – зосередження проєкцій пам'яті та попереднього досвіду на матеріальні форми.

Внаслідок таких проєкцій досвіду на простір формується групова просторова ідентичність спільноти, а її практики стосуються створення матеріальних та культурних цінностей, що покликані відокремлювати простір однієї спільноти від решти. На думку М. де Серто (Certeau, 2008), створення **відчуття «належності»** (англ. *sense of belonging*) до простору виходить за рамки звичайного нарративу спільноти, адже аби «присвоїти» місце, необхідно подолати відчуття відчуженості особи від простору та наповнити його певним досвідом, що перетворить простір на місце. Таке відчуття не-належності та «безмісцевості» виникає тоді, коли особа не може встановити емоційний зв'язок із місцем через особливості самого місця, або у випадку, коли особою свідомо чи несвідомо відкидаються такі емоційні зв'язки.

Центральним поняттям, яким пропонує оперувати польська дослідниця психології місця М. Левіцка, є прив'язаність до місця (англ. *place attachment*). За визначенням Левіцкої (2008), прив'язаністю до місця є емоційний зв'язок, який поєднує людину і місце. Тим не менш, прив'язаність до місця у такому розумінні досить непросто виміряти, тож її, наприклад, можна розділяти на місцеву ідентичність (що власне і буде вимірюваним вираженням емоційного зв'язку із місцем) та залежність від місця, що розуміється як наявність інструменталізованих поведінкових зв'язків із місцем (Low & Altman, 1992; Manzo, 2005; Stokols, 1981).

Дещо інші виміри прив'язаності до місця пропонують Ідальго та Ернандес (2014): соціальну прив'язаність (тобто, прив'язаність до спільноти, що проживає у певному місці) та фізичну прив'язаність (до певних фізичних

властивостей місця чи пересування ним). Ця концепція прив'язаності до місця, як зазначає М. Левіцка, не вступає у протиріччя із вищеописаною концепцією належності до місця, адже, послуговуючись концепцією «залученості» (insidensess) канадського дослідника Е. Релфа, можна виділити різні рівні зв'язків людини і місця. Такими рівнями будуть вже згадані належність до місця (belonging), прив'язаність (attachment) та прихильне зобов'язання (commitment), які відображають різні рівні інтенсивності прив'язаності до місця.

Ще однією концепцією, яка видається особливо значущою у контексті нашого дослідження, є концепція Д. Хаммона (1992), який розрізняє одразу п'ять типів прив'язаності до місця: ідеологічну й повсякденну вкоріненість – як власне «прив'язані» типи, та три «неприв'язані» – відстороненість (alienation), відносність місця (place relativity) та вже згадана «безміцевість» (placelessness).

В рамках цього підходу під повсякденною вкоріненістю розуміється частково свідоме ставлення до місця проживання, зазвичай того, де особа народилась і зростала, і яке розуміється за замовченням, безвідносно до порівнянь з іншими місцями. Особи, для яких є характерною така вкоріненість, відповідно, демонструють задоволеність своїм місцем проживання та не шукають способів його змінити. На противагу, ідеологічна вкоріненість є типовою для осіб, які свідомо обирають місце проживання та активно включаються до громадського життя у ньому. Останні три типи є вираженням форм не-прив'язаності: так, відсторонені особи незадоволені своїм місцем проживання та мають бажання його покинути, ті, хто демонструють відносність місця, приймають своє місце проживання, проте ставляться до нього неоднозначно, тоді як умовно безміцеві особи визначають себе як таких, що не мають певних взаємовідносин із місцем проживання. Однак, сучасні дослідження показують, що відчуття прив'язаності до місця не обов'язково є зумовленим укоріненістю в місці, адже можливе і по відношенню до місць, в яких особа не проживала протягом тривалого часу

(Lewicka & Iwańczak, 2018; Savage et al., 2005). Тому можливим також є і формування відчуття «обраної належності», яке у ряді випадків може відчуватись навіть сильніше, аніж ідеологічна чи повсякденна вкоріненість. Зрештою, описані вище типи вкоріненості та відчуття належності до місця не є взаємовиключними поняттями і можуть бути характерними для однієї особи протягом різних етапів життя.

Розглянута типологія постає особливо значущою в контексті даного дослідження, адже саме прив'язаність до місця є, на нашу думку, визначальною для конструювання і переконструювання ідентичностей осіб, які вимушено залишили звичні місця проживання.

Ми будемо послуговуватись наведеною типологією прив'язаностей до місця (повсякденна, ідеологічна, відсторонена, відносна та безміцева), запропонованою Дж. Холландером та апробованою М. Левіцкою на великих вибірках в Україні та Польщі, водночас, слідуючи актуальним дискусіям у сфері досліджень психології місця, використовуватимемо терміни «успадковане місце» (place inherited) та «відкрите місце» (place discovered), які підкреслюють індивідуальну роль особи та її суб'єктність у вибудовуванні зв'язків із простором та місцем.

Оскільки наше дослідження ставить за мету саме вивчення ідентичностей переселенців, заснованих на їхньому безпосередньому досвіді, важливо розуміти, який саме досвід здатен перетворити простір на місце, та як цей досвід співвідноситься із ментальними репрезентаціями рідних міст та поточного міста проживання.

Простір та місце (як унікальна маніфестація простору) є соціально і політично конструйованими. Простір вже не сприймається науковцями просто як пасивне тло, на якому відбуваються соціальні події – і натомість, на думку С. Фрідман (Friedman, 1993), стає значущим сам по собі, як соціальний продукт і чинник змін, медіум для розвитку культури. Тож простір не є порожнім виміром, вздовж якого структуруються соціальні угруповання – і

тому має розглядатись із позиції його впливу на конституювання систем взаємодії.

Одним із основних способів дослідження таких просторових ідентичностей є метод ментального картографування, який був розроблений у царині географічних наук, проте наразі активно запозичується для проведення психологічних досліджень особливостей ідентифікації з простором (Imani & Tabaeian, 2012; Monmonier, 2018; Powell, 2010; Roberts, 2016). Цей метод дозволяє отримати та дослідити просторові наративи переселенців – тобто, їхні історії про місця, де вони жили і живуть зараз, та сенси переселення, засновані на їхньому безпосередньому досвіді.

На нашу думку, ментальне картографування може стати ефективним засобом дослідження переконструювання просторових ідентичностей ВПО, тож у контексті започаткованого нами дисертаційного дослідження ми плануємо вперше у вітчизняній соціальній психології застосувати цей метод для вивчення наративних засобів трансформації ідентичності внутрішньо переміщених осіб. Дане дослідження доповнить актуальні дослідження стратегій адаптації спільноти (Блинова, 2017а; Васютинський, 2017b; Коробка, 2017b; Титаренко, 2018), та покаже, як саме особа зі спільноти ВПО суб'єктивно переживає досвід переселення.

Отже, у фокусі нашого дослідження постають питання присвоєння простору, формування відчуття приналежності до простору та переконструювання ідентичностей внутрішньо переміщених осіб. На нашу думку, формування просторових наративів може виступати як специфічною копінг-стратегією, що допомагає переселенцям перетворити незнайомий простір на знайомий та, відповідно, ідентифікуватись із ним. Підставами для дослідження переконструювання ідентичностей внутрішньо переміщених осіб будуть, з одного боку, важливість розкриття суті цього поняття для розуміння національної самосвідомості громадян, а з іншого боку – актуальність вивчення саме трансформаційних процесів, які відбуваються тут і зараз, доки конфлікт все ще триває та чинить вплив на життя наших співгромадян.

1.2. Наратив як засіб перегляду особою попереднього життєвого досвіду та переосмислення життєвих подій

Загалом, відправною точкою нового інтересу до наративу в гуманітарних науках є, як вказують Й. Брокмір та Р. Харре, «відкриття» в 1980-х рр. того, що оповідна форма – як усна, так і писемна – становить фундаментальну психологічну, лінгвістичну, культурологічну та філософську основу наших спроб дійти згоди з природою і умовами існування (Brockmier & Harre, 1997). Саме таке усвідомлення створює можливості для розуміння і створення смислів, які ми знаходимо в наших формах життя. По суті саме поняття наративу було узагальнено і розширено і в той же час специфіковано в широкому спектрі питань, які включають дослідження способів, за допомогою яких особа організовує власну пам'ять, наміри, життєві історії, ідеї самості та ідентичності.

Процес **конструювання і переконструювання ідентичностей особи** пов'язаний із переглядом попереднього життєвого досвіду та переосмислення життєвих подій. Таке переосмислення розглядається в психологічній герменевтиці, в якій центральною категорією є **наратив** (Чепелева, 2004). Наратив визначається як організована у часовій послідовності розповідь суб'єкта про особистісно-значущі життєві події та як організаційний принцип передбачає упорядкування життєвих подій в певну хронологічну послідовність, вибудовану виходячи із загальної життєвої концепції оповідача або ж його особистісного міфу, що визначають внутрішню логіку породжуваного тексту (Sarbin, 1986).

Наратив постає як своєрідне вікно в індивідуальний людський досвід та демонструє погляд на світ очима автора-оповідача (Scholes, 1980). Головна особливість такої наративної історії полягає в тому, що вона не намагається об'єктивно оцінювати минуле: події стають нерозривно пов'язаними із

інтерпретацією. Численні дослідники зазначають, що характер взаємодії людини з власним досвідом можна вивчати через наративи – розповідні історії, створювані людьми для опису і організації власного досвіду і способу життя (Чепелева, 2006; Barthes, 1989; Bruner, 2004; Gubrium & Holstein, 1998; M. Murray, 2003; Ricoeur, 1991; Sarbin, 1986). У загальному сенсі наратив є комплексом лінгвістичних і психологічних структур, що передаються культурно-історично і які обмежені соціально-комунікативними і лінгвістичними здібностями кожної людини (Bakhtin, 1981).

Розмірковуючи про те, що робить той чи інший дискурс історією, Й. Брокмір та Р. Харре відзначають, що у якості необхідних умов повинні існувати дійові особи і сюжет, який еволюціонує у часі (Brockmier & Harre, 1997). У своєму загальноприйнятому і узагальненому сенсі наратив, за Дж. Брунером, – це загальна назва певного ансамблю лінгвістичних і психологічних структур, що передаються культурно-історично, обмежених рівнем майстерності кожного індивіда і сумішшю його або її соціально-комунікативних здібностей з лінгвістичним майстерністю (Bruner, 2004).

Й. Брокмір та Р. Харре підкреслюють дві специфічні властивості розповідання історій. По-перше, наратив є особливою структурою, яка дозволяє найбільш адекватно дослідити такі фундаментальні аспекти людського досвіду як його відкритість та гучність. Тому можна розглядати наратив не стільки в якості когнітивних, лінгвістичних, металінгвістичних чи онтологічних сутностей, скільки у якості способу реалізації дискурсивних практик (Brockmier & Harre, 1997). Розглянуті під таким кутом зору наративи будуть виступати одночасно моделями світу і моделями власного «Я», яке конструює себе у якості частини об'єктивного світу.

1.2.1. Наративні стратегії подолання наслідків травматичних подій

Наративна психологія, як вказує Н. Чепелева, виходить з розуміння особистості як саморозповіді і, відповідно, особистісного досвіду як результату упорядкування, організації життєвих подій в наративні тексти.

Такий підхід передбачає звернення до поняття авторства життя і його історії. Наратив, за Н. Чепелевою, є трансформацією неупорядкованих життєвих подій в певну послідовність, вибудовану виходячи із загальної життєвої концепції оповідача або ж його особистісного міфу, що визначають внутрішню логіку і породжують текст (Чепелева, 2004, 2013). Зрештою, наратив вибудовується на перетині індивідуального і соціального, оскільки дозволяє вписувати особистий досвід у ширший соціокультурний контекст.

У психологічній науці наратив розглядається як засіб організації особистого досвіду з позиції теперішнього, з можливістю осмислення й оцінки минулого (Титаренко, 2014; Чепелева, 2006; Bruner, 2004). М. Уайт стверджує, що люди інтерналізують домінуючі наративи своєї культури, таким чином засвоюючи елементи колективної ідентичності. Натомість ситуації, у яких інтерналізовані наративи суперечать із особистісними, призводять до конфлікту наративів (White, 2007).

Досліджуючи досвід подолання травматичних переживань у контексті умов і наслідків збройного конфлікту в Україні, Т. Титаренко відзначає такі практики активізації посттравматичного зростання, як: зміна ставлення до воєнної травматизації (включно із новим ставленням до стресових реакцій), пошук нових способів взаємодії, відновлення здатності до сенсотворення, посилення уваги до власної ролі у тому, що відбувається, постійне самонавчання й готовність до змін (Титаренко, 2019). Відповідно, посилення власної суб'єктності та зростання рефлексивної компетенції є важливим для подолання наслідків травматизації особистості. Творення наративів про власне життя у формі цілісної життєвої історії, а також збереження власної життєвої неперервності виступають головними механізмами подолання наслідків травматичних подій.

Оглядаючи досвід переживання травматичних подій, Ю. Гундертайло зазначає, що творення наративу про переселення як таке, тобто, переміщення з точки А в точку В, має розглядатись як частина інтегральної життєвої історії, та поставати у якості механізму відновлення життєвої неперервності

(Гундертайло, 2018). Під поняттям «неперервність» розглядається сукупність нерозривно пов'язаних між собою явищ, процесів, що відбуваються одне за одним і в такий спосіб забезпечують деяку постійність усього, що відбувається в просторі і часі (Гундертайло, 2018; Титаренко, 2019). Таке поняття життєвої неперервності є важливим для розуміння й вивчення досвіду внутрішньо переміщених осіб, які стикаються, поміж іншим, із психологічними та соціальними втратами, втратою відчуття контролю над власним життям, втратою відчуття безпеки, зміною звичного способу життя, емоційною лабільністю.

1.2.2 Наратив як спосіб конструювання ідентичності

Оскільки у нашому дослідженні ми виходимо із положень про те, що ідентичність особи як така є багаторівневим соціальним конструктом, саме наратив і його творення, на нашу думку, є основним способом її побудови.

Конструювання автобіографічного наративу, на думку Дж. Брунера, дозволяє переосмислити минуле, підвести підсумок під прожитим і незворотними ситуаціями і подіями, які неможливо «відіграти назад», але можна переозначити їх смисли і значення та сконструювати альтернативні інтерпретаційні схеми (Bruner, 2004). Більш того, це і є певне осмислення майбутнього, пов'язаного з прийнятими і присвоєними пережитими подіями; асимільована в автобіографію подія певним чином дозволяє вибудовувати майбутнє і формувати міцні установки щодо самого себе і світу.

Персональна ідентичність може, за Т. Титаренко та Н. Чепелевою, розглядатися як соціокультурна репрезентація, оформлена й організована як певна когнітивна структура. Такою когнітивною структурою є наратив, який, з одного боку, є результатом інтерпретації соціокультурного світу і створення на її основі психічної реальності, з іншого – наслідком самоінтерпретації, вираженої у Я-концепції особистості (Чепелева, 2013). Таким чином, **наратив можна розглядати як спосіб набуття людиною своєї ідентичності.**

Наратив є не тільки засобом самоідентифікації, а й способом досягнення певних соціальних цілей, тому на практиці він приймає обмежену кількість елементарних функціональних форм, що розрізняються між собою орієнтацією в часі і загальною оцінкою подій. Зокрема, К. Герген виділяє «наратив стабільності», який пов'язує події, образи чи поняття так, що індивід не стає «гірше» або «краще» в ході історії, а залишається тим самим – його самооцінка або самоідентифікація не змінюється; «наратив прогресу», що характеризується оцінкою подій або ролі оповідача як бажаних і схвалюваних, і «наратив регресу», який свідчить про зупинку в розвитку, втрати власної ідентичності, трактуванні власного життя як невдалого, такого, що не відповідає ані соціальним, ані особистим очікуванням (Gergen & Gergen, 1988).

Кожна особистість виступає одночасно і автором, і головним героєм, і слухачем, і критиком власного автонаративу, при цьому, як зазначає Т. Титаренко, кожний новий слухач може ставати адресатом нової, перетвореної версії оповіді. Так життєві історії редагуються, переосмислюються, актуалізуються, набувають нового звучання і нових значень. Автонаративи, таким чином, впливають на проживання сьогодення, бачення власної ролі у побудові бажаного майбутнього, підкріплення самооцінки, хоча й несуть відображення плинних настроїв та очікувань.

Наратив, відповідно, відіграє виключно важливу роль у формуванні ідентичності, котру можна тлумачити як наративну конфігурацію, завдяки якій різноманітні життєві події та епізоди структуруються в єдине ціле. П. Рікер увів поняття наративної ідентичності, вважаючи, що особистість отримує своє існування лише у процесі оповідання історій. На думку П. Рікера, індивід здатен самостійно конструювати власну ідентичність, створюючи й розробляючи наративи, які стають для нього дійсною історією (Ricoeur, 1991). Основою ж для створення наративу є особистий досвід та його інтерпретація.

Т. Титаренко визначає сім смислових характеристик досвіду, що сприяють формуванню ідентичності особистості та пов'язані із

конструюванням життєвого наративу. Так, до основних функцій наративного конструювання особистісної ідентичності належать: смислоутворювальна, конституювальна, розвивальна, інтерпретуюча, і захисна. Саме остання дозволяє відсторонитись від травмівного досвіду, переводячи його у вигляд зовнішньої історії, і таким чином опрацювати пережите (Титаренко, 2014).

Основними характеристиками досвіду, які тісно пов'язані з функціями наративу, виступають інтегрованість, несуперечливість, контекстуальність, ідеологічність, самоцінність, відкритість і самототожність, де остання виявляється у авторській позиції щодо твореного наративу, що є особливо важливим в контексті опанування травмівного досвіду. Таким чином, осмислення особистого досвіду відкриває психологічний простір для саморозвитку, вибудовування та підтримки власної особистості, формування персональної, культурної та соціальної ідентичності.

Розглядаючи автонаратив як важливу складову формування життєстійкості особистості, Т. Титаренко та Т. Ларіна виділяють кроки, які необхідно зробити для написання чи переписування власної життєвої історії (Титаренко & Ларіна, 2009). Найперше – це власне усвідомлення свого авторства, себе як інтерпретатора всього пережитого, побаченого і осмисленого в певному ключі. Цей аспект є надзвичайно важливим у роботі з переселенцями з позицій їх власної суб'єктності щодо творення ними нових ідентичностей. Другий крок написання чи переписування власної історії – розуміння ролі слухача в її створенні. Оскільки кожний автонаратив є включеним до загальної, колективної системи архетипових історій, спільних для різних представників спільноти, наступний крок у переписуванні власної історії – це пошук літературних запозичень та інших впливів, що позначилися на сюжеті. Як зазначав Дж. Кемпбелл, жодна історія не може розвиватись окремо від всього пласту історій, створених людством, тому навіть у побутових оповіданнях про рутинні події автор виступатиме носієм того чи іншого архетипу, а історія розвиватиметься за класичними канонами розгортання оповіді (Campbell, 2008). Будь-яка історія, за Дж. Кемпбелом, так

чи інакше відображає «шлях героя», тож завжди має початок, який перериває буденний плин подій, ряд епізодів – символічних перепон, що потребують зусиль для подолання, кульмінацію та розв'язку. Переписування і переосмислення власної історії найчастіше іде шляхом героїзації автора-протагоніста: перешкоди утруднюються, події драматизуються, і тому завершення історії стає суб'єктивно більш значущим – навіть якщо історія не має гепі-енду, її фінал набуватиме додаткової драматичної ваги. Останній крок в переписуванні історії – розширення контексту, оскільки життєвий шлях особистості не є виключно траєкторією окремого індивідуального життя. Створюючи історію про пережите, особистість, як зазначає Т. Титаренко, вступає у взаємодію з усім соціальним полем, в якому знаходиться, оскільки автонаратив обов'язково є частиною усього загальнолюдського корпусу текстів, які розпізнаються конкретною спільнотою, в межах якої створюється цей автонаратив (Титаренко, 2014).

Таким чином, конструювання життєвого шляху може розглядатися як історія численних інтерпретацій автобіографічних текстів. Тож **нарратив є основною формою надання сенсу людському досвідові**, оскільки саме у нарративі знання перетворюється на мовлення.

Виходячи із наведених тверджень, ми можемо говорити і про те, що нарративізація дозволяє переосмислювати, переінтерпретувати попередні життєві події, завдяки чому вписувати особистість у мінливий соціальний контекст. Відповідно, у ситуації вимушеного переселення особистість, завдяки широкій нарративізації, може краще пристосуватись до нових умов життя й знизити рівень невротизації, описавши травматичні події по-новому, із позиції актуальної на даний момент часу ситуації.

1.3. Сутність наративів місця і простору та можливості їх використання для переконструювання просторової ідентичності ВПО.

Панування міської цивілізації, яким характеризується ХХ століття, зумовило підвищену увагу до проблем урбанізму в соціальній теорії і мистецтві цього періоду. В останньому оспівування цивілізації та міста як її вищого прояву з одного боку, і побожний жах перед тим, що подібна форма організації суспільства і простору робить з особистістю, з іншого, поступово змінюються більш аналітичним підходом.

У соціальних науках другої половини ХХ ст. при дослідженні соціально-психологічної проблематики такі вчені, як М. Фуко (2012), Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі (1988), П. Вірільйо (1980), М. Оже (1995), починають приділяти увагу категоріям місця і простору. Такі категорії, як «імпліцитний ландшафт», «абстрактне місце», «символічне місце», «не-місце» потребують особливого вивчення у контексті вимушеного переселення та переконструювання просторових ідентичностей ВПО.

Оскільки психологічний зміст переселення і зміни звичного середовища тісно пов'язаний із навколишнім простором, формування наративів, заснованих на культурних кодах місця, є специфічною копінг-стратегією переселенців, та сприяє перетворенню незнайомого простору на знайомий. Наративи місця і простору, як вказують Ю. Лотман, Р. Барт, У. Еко, вибудовуються на основі культурних кодів місця – як тих, що існували у попередній соціальній ситуації та отримали нові конотації, так і тих, що сформувались внаслідок воєнного конфлікту і носять символічний характер (Лотман, 1992; Barthes, 1989; Eco, 1994). Наративізація дозволяє упорядкувати та узгодити індивідуальний та суспільний досвід, у тому числі і досвід перебування у конфліктних ситуаціях та виходу з них.

Питання про те, як місто проявляється у повсякденному житті, набуло особливої актуальності у середині 50-х серед мислителів-ситуаціоністів, які намагались знайти на нього відповідь шляхом створення неконвенційних

путівників містом, карт і маніфестів. Термін «психогеографія» був вперше запропонований у 1953 році учасником урбаністично-філософського гуртка «Леттрристський інтернаціонал» І. Щегловим у статті «Збірка правил нового урбанізму» (Chtcheglov, 1953), і незабаром був підхоплений іншою міжнародною групою мислителів, «Ситуаціоністським інтернаціоналом» на чолі з Г. Дебором (Debord, [1957] 1997; Debord & Wolman, 1956). Згодом термін «психогеографія» став позначати принципову зміну міського простору шляхом специфічних методів – свідомого конструювання «ситуацій», які відрізняються від звичних практик, і мають призвести до перетворень особистості і суспільства (McDonough, 2004).

Психогеографія розуміється Г. Дебором як критична дисципліна на перетині психології, соціальної теорії, мистецтвознавства та географії, та визначається як вивчення точних законів і специфічних ефектів територіального оточення, свідомо організованого чи ні, які чинять вплив на емоції і поведінку індивіда (Debord, [1957] 1997). Одним з основних методів психогеографічного пізнання реальності виступає такий метод стратегічних психогеографічних «досліджень», як «дрейф» (*dérive*) – напівсвідомий рух простором із метою пізнати його, виходячи за рамки повсякденних пересувань, який постає засобом суб'єктивного перетворення міського простору (Lavery, 2018). Кращим можливим результатом дрейфу було, за Дебором, «виготовлення уявних психогеографічних карт міста, які можуть допомогти в революційній переробці соціуму».

Представлені ідеї здаються нам надцікавими як перші спроби аналізувати вплив міста і суб'єктивного значення окремих його елементів на конструювання автонаративів. Тим не менш, експериментальне спостереження над поведінковими структурами приречене на те, щоб бути свого роду «річчю в собі», «міським релятивізмом». Однак набагато більш прийнятний до теми даного дослідження розвиток ідей психогеографії відбувся в подальших дослідженнях вчених, які працювали в полі

психологічних наук (Lavery, 2018; McDonough, 2004; Sadler, 2017; P. Smith, 2010; Verloo, 2018).

Сучасна наука поступово приходиться до розуміння того, що простір та місце (як унікальна маніфестація простору) є соціально і політично конструйованими. Простір вже не сприймається просто як пасивне тло, на якому відбуваються соціальні події – і натомість стає значущим сам по собі, як соціальний продукт і чинник змін, медіум для розвитку культури (Lefebvre & Nicholson-Smith, 1991; Shields, 2013). За А. Лефевром, простір не є порожнім виміром, вздовж якого структуруються соціальні угруповання, а «процесом, сенсу якому надає корпус людського досвіду».

Розрізнення понять «простір» та «місце», наведене на початку розділу, призводить до розуміння того, категорія місця поєднує просторові й часові виміри, які й визначають специфічність того чи іншого місця зараз (Cresswell, 2005). Кожен з атрибутів сам по собі – чи то час, чи то простір, не є достатньою умовою для виокремлення місця. Час як частина місця не має бути чітко визначеним, проте, на відміну від простору, який існує незалежно від часу, місце існує виключно у певному часовому проміжку (Friedman, 1993; Mclane & Kozinets, 2019). Час надає простору специфічності. Асоціація з минулим створює ту частковість, яка необхідна простору для того, щоб стати місцем, значущою локацією, що, за К. Бручанським, має три визначальні риси – розташування (фіксовані координати), сеттинг (матеріальний і візуальний простір, асоційований із місцезорозташуванням), та відчуття місця (набір емоційно забарвлених характеристик, прив'язаних до визначеного простору) (Bruchansky, 2010).

В свою чергу, кожний простір містить у собі вписані історії, засновані на тому, що відбулось безпосередньо у цьому просторі. Ці історії можуть бути як індивідуальними, так і колективними, і кожна з них поєднуватиме географічний (простір) та історичний (час) компоненти, створюючи єдину багатовимірну наративну структуру. На думку Д. Боденхамера, такі наративи відображатимуть цінності й культурні коди, наявні у численних політичних та

соціальних установках, що й створюють структуру суспільства. У цьому сенсі наратив виступає як «репрезентація руху крізь координати простору і часу» (Bodenhamer et al., 2015). Наративний простір не є репрезентацією світу (реального чи вигаданого), проте виступає певною системою, в межах якої відбувається людська діяльність. Така установка розгортається у часі, доки читачі (чи слухачі) просуваються текстом, та включає: просторову рамку – місце дії; простір історії – сукупність усіх кадрів і локацій, згаданих в історії; світ історії – певний уявний простір, сконструйований на основі знання і досвіду читача, та атрибути наративного всесвіту, такі як переконання, символи, ідеї, страхи і спекуляції.

Відповідно, наративи є не тільки вписаними у просторові об'єкти – фактично вони є розташованими у просторі, і ми, як читачі, щоразу створюємо ментальні карти для того, щоб залишатись зорієнтованими у тому чи іншому наративному світі. Як вказує Д. Боденхамер, для людини природньо організувати простір, маючи власне тіло як точку відліку, тож переповідаючи будь-яку історію, ми так чи інакше завдаватимемо просторові координати на кшталт «ліворуч», «праворуч», «попереду» чи «згори», аби полегшити сприймання наративу потенційному читачеві та залучити його в наративний простір (Bodenhamer et al., 2015). Просторові наративи з'являються там, де персонаж або подія переходить таку межу символічно заряджених просторів. Інший набір подібних просторових маркерів включає такі поняття, як, наприклад, «перспектива» та «точка зору», які стосуються безпосередньо оповідача, читача чи героя розповіді. Тож загалом наративна теорія залишає чітке повідомлення: історії, які ми конструюємо, завжди несуть у собі відображення певного простору.

Саме в гуманітарних та соціальних науках протягом останніх років розвивається концепція місця як такого, що має вплив на життя особистостей та спільнот (Certeau, 2008; Di Masso et al., 2019; Foucault, 2012; Lefebvre & Nicholson-Smith, 1991; Massey, 2013; Relph, 1980). Категорія ідентичності, яка

є визначальною для особистості, теж нерозривно пов'язана із тими місцями, які особистість може назвати «своїми».

І хоча науковці погоджуються, що існують специфічні просторові знання і наративи, загальноприйнятої думки про те, як саме люди здатні підтримувати когнітивні карти, і чи ці просторові зображення аналогічні візуальним картам чи іншому типу метафори, досі не існує. Втім, Р. Кітчін та М. Додж (2007) наполягають, що саме мінливість та процесуальність ментальних карт є найкращим способом відобразити уявлення людини про нетривкий, «текучий», за З. Бауманом, образ міста навколо (Bauman, 2013).

1.3.1 Просторова травма переселення

Вищеописана проблема просторової ідентичності особи протягом останніх десятиліть активно досліджується у контексті впливу травмівної події на сприймання простору та перетворення травматичного простору минулого. Зокрема, аспекти цієї проблеми досліджували Е. Пратт (Pratt et al., 2017), Д. Дроздзевські (Drozdzewski, 2015), Д. Коддінгтон (Coddington & Micieli-Voutsinas, 2017), Т. Едкінс (Edkins, 2003), Д. Тригг (Trigg, 2009) та інші дослідники. М. Тумаркін ввела термін «травмопростір» на позначення певного місця, що отримало своє значення внаслідок травматичних подій, які у ньому сталися та безпосередньо сприймаються як такі членами певної спільноти (Tumarkin, 2005). Травмопростір може сам по собі спричинювати певні реакції у людей, які з ним взаємодіють: хоч травма і є передусім індивідуальним психоемоційним станом, вона може спричинити загальну надчутливість у суспільстві, члени якого об'єднані спільними спогадами та ідентичностями.

Протягом двох останніх десятиліть фокус учених, які досліджують травму, перемістився із вивчення індивідуальних переживань до намагання зрозуміти травматизоване «соціальне тіло» (L. S. Brown, 1991; Coddington & Micieli-Voutsinas, 2017; Luckhurst, 2013; Roth & Salas, 2001). Як зазначає К. Коддінгтон, численні дослідження посттравматичного стресового розладу (ПТСР) внесли значний внесок у розуміння травми, розтягнутої у часі, та

показали, що травмівні події не обов'язково є вкоріненими у конкретному місці й часі – і, відповідно, їх наслідки можуть поширюватись на будь-які інші комбінації місця і часу (Coddington, 2017). На думку дослідниці, ключовим елементом розуміння такої «мобільності» травми є її «втілення» (embodiment), тобто засвоєння травми на тілесному, так само як і психологічному, рівні. Відповідно, соматизована травма завжди переміщується разом із особою та її тілом, навіть у тих випадках, коли просторово-часові координати травмівних подій стираються під впливом захисних механізмів психіки (Perera, 2010; Walker, 2010).

Дискусія про «просторовість» травми продовжувалась у роботах вчених з різних дисциплін: соціальної психології, антропології, соціології і навіть гуманітарної географії (Blum & Secor, 2011; Burk, 2006; Fraser, 2012; Kingsbury & Pile, 2016; Perera, 2010; Trigg, 2009). Разом із тим, наведені міждисциплінарні дослідження стикаються із практичною неможливістю осмислити сенс травматичних переживань, оскільки переживання особами власної травми може бути позбавлене будь-яких просторово-часових маркерів. На думку К. Карут, травма представляє «історію, що буквально не має свого місця – ані в минулому, де вона не була повністю прожита, а ні в теперішньому, оскільки її деталі і зв'язки з іншими подіями вже не є зрозумілими» (Caruth, 2016). Так, наприклад, флешбеки, що виникають у особи, яка страждає на ПТСР, зазвичай виникають в інших місцях, ніж сталась сама травма, і біль, який повторює травмована психіка особи, перефокусується на інші місця, і тому не може бути локалізований у часі і просторі (Walker, 2010). Дж. Уокер відзначає, що ментальний і матеріальний простір травми взаємоперетинаються і взаємоускладнюються. Запізнілість травматичного розпізнавання порушує просторові зв'язки між людьми та місцями: навіть якщо травмовані особи повертаються на місце своїх страждань, ті самі місця здаються їм зовсім іншими, ніж вони були на момент травматизуючої події і, відповідно, ніж вони закарбувались у психіці (Walker, 2010, p. 53).

Саме тому картографування місць, де трапились травматичні події, за замовчуванням не може об'єктивно відображати реальність – і скоріше стане відображенням топології травми та її розташування у просторі (Blum & Secor, 2011). Проте саме завдяки картографуванню може відбуватись і осмислення травми, шляхом поєднання її психологічних та матеріальних просторів. Відповідно, Дж. Уокер закликає до «просторового повороту» в рамках досліджень травми, пов'язуючи ці уявлення про травму з теоріями, які підкреслюють взаємозв'язок між місцем, ідентичністю та переживанням травми.

Як зазначає Г. Адамс-Хатчісон, травматичний досвід змішує теперішнє та минуле, тож «спалахи» спогадів про подію здатні зв'язуватись із тілесними відчуттями, які є позачасовими і позапросторовими (Adams-Hutcheson, 2017). Так, на його думку, тіло стає місцем травми саме по собі. Цієї ж думки дотримуються й інші вчені, що відстоюють важливість «втілення» для розуміння взаємозв'язків людини і простору (Joyce Davidson & Milligan, 2004; Longhurst, 1997, 2001; Sharp, 2009). Хоча травма, за Г. Адамсом-Хатчісоном, має просторовий, фізичний, несвідомий та психологічний рівні, її соматичний вимір є не менш важливим для розуміння психологічних процесів, що супроводжують переживання травми та трансформацію травматичного досвіду.

Численні дослідження у сфері транснаціональної міграції надають корисну оптику для вивчення афективного компоненту міграційних процесів. Міграція, як пишуть П. Бокканьї та Л. Балдассар, сама по собі є потужним каталізатором змін в емоційному житті, і зрештою може призвести до того, що особа відчуватиме себе «поза місцем» (Bocchagni & Baldassar, 2015). Рух *від* дому або *між* домами у різних країнах (чи регіонах) активує, на їхню думку, цілий спектр емоцій, пов'язаних із власне переміщенням як таким, а також облаштуванням повсякденного життя, переосмисленням життєвих подій та референтних точок. Саме тому важливо звертати увагу на «просторовість» і «часовість» емоцій, що їх відчуває особа-мігрант. Чимало досліджень

фокусуються на динаміці емоційного життя осіб із числа мігрантів як на джерелі знань про суб'єктність, взаємодію зі старими та новими референтними групами, а також взаємозалежності між емоціями, місцем і простором (Bondi et al., 2005; Svašek, 2008; Svašek & Skrbiš, 2007).

Розглядаючи соціально-психологічний та просторовий аспект розуміння емоцій, Б. Барбалет визначив емоції як «досвід включення», що «реєструється у фізичному та диспозиційному бутті особи», але водночас є і формою соціальної взаємодії (Barbalet, 2002). З точки зору соціальної психології, емоції належать як до внутрішньоособового (інтраперсонального) світу, так і до міжособового. Емоції, таким чином, слугують містком через «лімінальний простір між індивідуальним та соціальним» (Zembylas, 2012, p. 167), або «надважливою ланкою між мікро- та макрорівнями соціальної реальності» (Turner, 2009, p. 1); між агентністю та структурою (Barbalet, 2002); між приватним та публічним (Zembylas, 2012); або ж між тілом та простором (Bondi et al., 2005). М. Бойгер та Б. Мескіта називають емоції одночасно когнітивним, мотиваційним та фізіологічним досвідом, який в один і той самий час конструюється та конструює соціальну реальність (Boiger & Mesquita, 2012). Тож дослідники у сфері психології міграції фокусуються здебільшого на питанні того, як саме подібне взаємне обумовлення відбувається на тлі зростаючої мобільності, що, в свою чергу, сильно впливає на соціальні відносини в близькості та на відстані. Це питання також потребує додаткового вивчення емоційної складової процесу входження мігрантів у нову культуру приймаючої спільноти, а також вибудови транснаціональних зв'язків між приймаючою та рідною країною. Не менш важливим виглядає і питання впливу еміграції та емігрантів на домінуючу емоційну культуру спільнот мігрантів та спільнот у їх рідних країнах, що мають широкий досвід транснаціональної взаємодії.

Оскільки процес міграції, як зазначають П. Боканьї та Л. Балдассар, передбачає переміщення з одного місця до (щонайменше одного) іншого, він неодмінно спричинює зміну, трансформацію та переосмислення себе та інших

в обох цих місцях (Wocnagni & Baldassar, 2015). Іншими словами, міграція неодмінно впливає на емоції як (тілесно) втілені, так і (суспільно) вбудовані. Зрештою, емоції одночасно «втілюються» у тілі та соціально циркулюють: таким чином, емоції та місце є взаємно конструйованими у суспільних відносинах. Наведені Смітом та Бонді життєві історії мігрантів показують, що діалектика між вбудованими та циркулюючими емоціями впливає на емоційне переживання тих, хто бере участь у міграційному процесі, незалежно від їх початкового емоційного відношення до людей, місць, значущих предметів чи біографій та історії (M. Smith & Bondi, 2016).

Оскільки переживання емоцій є також соціально конструйованим, воно є невіддільним від просторів і місць, в яких це переживання відбувається. Втім, сучасні телекомунікаційні технології надають можливість мати прив'язаність до декількох місць одночасно. Так, нові медіа трансформують та створюють нові форми співприсутності та соціальності, які фасилітують створення і підтримку емоційних зв'язків крізь відстань і час (Wocnagni & Baldassar, 2015).

Актуальні дослідження рекомендують уникати намагань провести чіткі лінії між емоційними культурами та ідентичностями мігрантів у вигляді «емоційного мультикультуралізму», щоб індивідуальні емоційні переживання не переплуталися у монолітні колективні категорії. Так само важливо не впадати у детермінізм та співвідносити засвоєння емоційної парадигми іншої культури з інтеграцією мігрантів у приймаючу спільноту, послабленням ідентифікації з рідною землею та зростанням відчуття належності до приймаючої культури. Зрештою, емоційний компонент формування ідентичності та почуття просторової приналежності є досить складним для вивчення, тож на даному етапі зарано говорити про якісь достеменно виведені зв'язки між власне емоціями та трансформацією ідентичності мігрантів. Тим не менш, дослідники у сфері міграції радять не применшувати важливість емоцій у процесі самоосмислення та побудови нових ідентичностей, а також інтеграції мігрантів.

Ще однією тенденцією у дослідженнях міграції є намагання спростити усе багатоманіття емоційних переживань, пов'язаних із міграцією, до бінарної опозиції між дотримання мігрантами емоційної культури, набутої у рідному суспільстві, та асиміляцією до домінуючої емоційної культури, властивої приймаючій спільноті. Вихід із цієї дихотомії підтверджений, зокрема, у постійному розширенні сфери досліджень «багатолокальності», «гібридності» чи «змішаності» ідентичностей мігрантів, розробленої дослідниками транснаціональної міграції (Levitt & Waters, 2002; Vertovec, 2001) та космополітизму (Rovisco, 2016).

П. Ківісто та В. ЛаВеція наголошують на важливості досліджень ідентичності мігрантів та роботі з їхніми емоційними орієнтаціями для розширення розуміння процесу адаптації та більш глибокого розуміння очікувань мігрантів від приймаючої спільноти, і приймаючої спільноти – від мігрантів. Прикладами таких очікувань є, зокрема, сподівання мігрантів на краще життя та ширші можливості за межами рідної країни, або ж їхня тривожність щодо того, чи виправдаються ці очікування насправді. Також амбівалентною є і зміна ставлень мігрантів та їх нащадків до країни походження, спектр яких включає як почуття провини чи полегшення від залишення рідних місць, до потенційних ілюзій (чи делюзій) щодо повернення додому, бодай навіть із коротким візитом (Kivisto & La Vecchia-Mikkola, 2013). Тим не менш, почуття провини тих, хто покинув рідні місця, все ще залишається недостатньо вивченою темою у галузі дослідження емоційного компоненту процесу міграції та формування ідентичностей мігрантів.

Відповідно до концепції символічного інтеракціонізму, розриви ідентичності виникають саме тоді, коли особа входить у нову культуру, або ж приймає на себе нову соціальну роль – наприклад, роль мігранта. Тож розриви і подальша реконструкція ідентичності може виражатись численними способами, включаючи необхідність полишити наявну ідентичність, засвоїти нову, або ж переосмислити та переконструювати існуючу. Як показують дослідження, досвід міграції включає динамічний, розтягнутий у часі процес

розриву ідентичності. Міграція сама по собі здатна вплинути на суб'єктивне відчуття часу і тривалості, структуруючи час міграції як зовнішній по відношенню до «справжнього» життя вдома (Hernan & Fatima, 2012). Такий процес сприймається як відносно короткостроковий, обмежений у часі, і, відповідно, місцеперебування мігранта може сприйматись як архетип не-місця (Augé, 1995). Подібне розуміння міграції відкриває нову перспективу для вивчення суб'єктивного сприймання часу у розрізі переконструювання ідентичності.

1.3.2 Психологічний зміст поняття «дім» у контексті міграції

Одним із центральних понять психології міграції, яке намагаються концептуалізувати численні наукові розробки, є поняття **дому** та зв'язку із ним у контексті переселення, а також власне психологічний зміст цього поняття. Розвідки у сфері міграції показують, що мігранти мають цілий спектр можливостей зберігати сильні зв'язки із батьківщиною та власне домом в епоху, коли соціальне життя виходить за межі кордонів. Як зазначають Н. Белфорд та Р. Лахірі-Рой, мігранти вже не сприймаються як люди, що мають «вкорінитись» у новій культурі та повністю засвоїти її норми, завдяки поступу у комунікаційних та транспортних технологіях, що дозволяють одночасно підтримувати зв'язки як з рідною культурою і спільнотою, так і з приймаючою (Belford & Lahiri-Roy, 2018). Процес міграції включає і переосмислення поняття відстані, де фізична й емоційна відстань можуть сприйматись по-різному серед представників однієї родини (Brooks & Simpson, 2013, p. 84). Відчуття належності до країни походження, в свою чергу, нерозривно пов'язане із сімейними стосунками, а також спогадами і відчуттям ностальгії. Важливу роль, за словами А. Брукс та Р. Сімпсон, відіграє наявність чи відсутність зобов'язання особи-мігранта надавати фінансову підтримку родині, що лишилась у рідній країні.

Процес міграції сам по собі чинить вплив на концепцію «дому» та ставлення до нього у особи-мігранта. Так, С. Маллет виходить із того, що

початково дім є соціально-просторовою системою, що репрезентує поєднання фізичної одиниці будинку та соціальної одиниці домогосподарства (Mallett, 2004). Проте для мігрантів «дім» є не просто будинком, його географічною позицією, чи духовним або уявним прихистком. Поняття «дому» тісно переплітається із досвідом місця, простору та структури, і завжди прив'язується до пам'яті та емоцій (Chawla & Jones, 2015). Як зазначає С. Ахмед, сам процес міграції призводить до того, що поняття дому роз'єднується між місцем походження та чуттєвим світом повсякденного досвіду (Ahmed, 2014). Саме тому, на думку Н. Белфорд та Р. Лахірі-Рой, для мігрантів є характерним своєрідний «пошук дому», тобто тої комбінації матеріального середовища та набору значущих взаємин, спогадів та сподівань, які надають мігранту відчуття спокою та безпеки у приймаючій країні. Таке відчуття сильно відрізняється від статичного відчуття дому, що властиве особам, які ніколи не змінювали місце проживання чи культуру. Відповідно, у контексті сприймання дому мігрантами ми можемо говорити про дуальність та відчуття себе «однією ногою тут, іншою там», що зрештою може стати підґрунтям для більш травматичного переживання особою власної не-належності і відсутності дому-прихистку як такого у жодному із середовищ (Elprama et al., 2011).

Поняття належності до певного простору протягом останніх двох десятиліть розглядається у руслі критичної гендерної теорії, в рамках якої «дім» і «домашнє» переосмислюються у контексті «жіночого» і «жіночного». Так, Д. Мессі та К. Брікелл критикують асоціацію фемінного із домом та наголошують на праві жінок на трансформацію простору за межами дому, а праві чоловіків – асоціювати себе із приватним простором незалежно від наявності у ньому жінок (Anderson et al., 2003; Brickell & Datta, 2011; Massey, 2013). Такий підхід є важливим у сфері вивчення міграції, яка є достатньо гендерованою за своєю природою – адже, як показують наведені дослідження, саме чоловіки є першими мігрантами у своїх рідинах, тоді як жінки або залишаються на батьківщині (і таким чином зберігають уявний «дім» мігранта

у рідній країні, з яким він себе асоціює), або за кілька років долучаються до чоловіка у країні міграції, приносячи із собою усі конотації, пов'язані із поняттям дому.

Філософські розвідки також поєднують поняття дому із інтерсуб'єктивними взаєминами, що зумовлюють існування особи. Відповідно, дім стає фундаментальною категорією буття, не концептуалізуючись у поняття місця і простору. Так, М. Гайдеггер, розмірковуючи про суть поняття дому у своїй фундаментальній праці «Буття і час», наголошує на важливості будування як такого, як процесу творення власного дому – і власного буття (Heidegger, 2002). На його думку, будівнича діяльність інтегрується у розкриття нашої здатності *проживати* життя у конкретних просторово-часових координатах.

Ш. Малет відходить від характеристики дому як «безпечної гавані», пропонуючи феноменологічне пояснення дому як явища, що виникає із протиставлення зовнішнього та внутрішнього просторів (Mallett, 2004). Відповідно, приватність, безпека, захищеність, комфорт та прихисток не є обов'язково асоційованими із внутрішнім простором дому, та можуть бути знайдені поза ним. Аналогічним чином, небезпека, страх та беззахисність також не є атрибутами виключно зовнішнього світу. Дім, на її думку, не є викристалізованим простором належності, що має чітко визначені та непроникні межі. Зрештою, як пише Д. Мессі, таке розуміння дому як «безпечного прихистку» неминуче веде до відчуження себе метафорично «бездомними» людьми, тими, для яких конотації *домашнього* не обов'язково є конотаціями *безпечного* (Massey, 2013). Зрештою, особи, що зазнають насильства з боку співмешканців, можуть відчувати себе «бездомними в межах власного дому», або ж відчуженими від нього. Таке відчуження, на думку Ш. Малет, нерозривно зв'язане з гендерними та класовими аспектами, а також «страхом бути іншим», який проектується на об'єкти і простори, що складають поняття дому.

Також важливим у контексті розуміння поняття дому є його зв'язок із концепцією ідентичності та/або з Я-концепцією. Деякі вчені, наприклад, К. Деспре, схиляються до думки, що дім (передусім, у фізичному розумінні) є виразом і навіть символом *себе* у особи, певною точкою відліку (Després, 1991). Такої ж думки дотримується і К. Купер, яка розглядає символічне навантаження дому з позиції юнгіанського психоаналізу (Cooper, 1974). Так, Дім може поставати вираженням Самості, поєднаним із колективним несвідомим, та нести у собі певне архетипічне навантаження, реалізоване у просторі і часі. Дім, який вільно стоїть на землі, сам по собі є архетиповим образом, і є власне вираженням Самості. Цю ж ідею розвиває А. Такер, який стверджує, що дім є виразом суб'єктності особи у світі. За Такером, дім є тим простором, де особа може відчувати й повною мірою виражати власну ідентичність (Tucker, 1994). Такий дім є емоційним, а не фізичним середовищем, хоча й включає у себе культурну складову, а також розташування, політичну систему, історичний час і місце.

Дім, відповідно, стає джерелом вибудовування ідентичності. Дж. Холландер представляє дім у термінах концентричних кіл, які репрезентують різні аспекти екзистенційного буття, що включають власне дім, населений пункт, сім'ю, соціальне середовище, професійне середовище, спільноту, суспільство, громадянськість і, власне, цілий світ (Hollander, 1991). Кожне із цих кіл, центрованих на домі, набуває різного значення протягом різних проміжків життя людини, і, відповідно, представляють той чи інший аспект її ідентичності.

К. Брікел пропонує розглядати поняття дому у його зв'язку із більш широкими процесами – геополітичними (Brickell, 2012). На її думку, дім не тільки є невіддільним від публічного політичного світу, але і конституюється через ці світи, оскільки «домашнє» твориться через поза-домашнє і навпаки. Відповідно, дім має потенціал виражатись на різних полюсах просторової шкали, від мікрорівня до більш широкого – національного, чи навіть наднаціонального, тісно пов'язаного із відчуттям особою власної

ідентичності. Саме дім є визначальним для формування нації чи спільноти, починаючи від кожного окремо взятого індивіда (Blunt & Dowling, 2006). Так, К. Брікелл стверджує, що дім є не «місцем, де закінчується історія», як писав Б. Брайсон (Bryson, 2010), а місцем, де історія виникає. Саме через призму цього поняття можна дивитись на соціальні процеси, що визначають соціальне розуміння невизначеності, впливу, відчуженості і бездомності чи навпаки – єдності з іншими. Таким чином геополітика «одомашнюється», входить у сферу приватного життя, і чинить безпосередній вплив на індивідуальне життя, а також на творення геополітичної категорії ідентичності.

Х. Ретнем називає дім комплексним афективним конструктом, що поєднує рух, місце, людей, емоції, практики та ідентичності, та містить в собі фізичні, соціальні та економічні структури, створені тими, хто в ньому проживає (Ratnam, 2018). Компонентами, через які конструюється дім, К. Брікелл називає: безпеку, знайомість та контроль. Перебування і відчуття себе вдома, в свою чергу, створюють такі значення дому, як стабільність, безпека і сім'я, яка, власне, також конструюється і конструює дім (Brickell, 2012). Значення і відчуття, асоційовані із домом, проявляють себе через пам'ять про людей, речі та моменти знайомості із місцем. Водночас дім є простором повсякденності – але, незважаючи на це, інкорпорує у себе безмежжя людського досвіду. Проте саме досвід повсякденності та її практики складають основний спектр відчуттів «домашності» та приналежності.

Досліджуючи матеріальні вирази пам'яті про дім у осіб-мігрантів, Д. Дроздзевські наголошує на нерозривних зв'язках між пам'яттю та ідентичністю, які можуть маніфестуватись у певних практиках і ритуалах (Drozdzewski et al., 2016), до яких належать, зокрема, читання, приготування їжі, чи спільна взаємодія членів сім'ї. Власне, дім стає тим простором, де пам'ять конструює особистість, а повторення звичних ритуалів пов'язує між собою минуле і теперішнє – як на вербальному, так і на чуттєвому рівні. «Відчування» і «перебування» вдома включає у себе всі аспекти цієї чуттєвої взаємодії як зі співмешканцями, так і з нематеріальними об'єктами вдома, які

стають структурою для його безпечності, знайомості, спільності й комфорту. Під безпечністю Х. Ретнем розуміє підпорядкування дому певним правилам, встановленим тими, хто у ньому живе (тобто, можливість «управляти» домом), а також задоволення базових потреб у безпеці за відсутності загроз ззовні. Знайомість є створенням такого місця, яке своєю функціональністю відповідатиме практичним цілям та «приземленим» потребам і практикам, направленим на їх задоволення. Саме така «заземленість» дому і є основою для формування ідентичності з домом (Ratnam, 2018).

Натомість проведені дослідження з мігрантами наголошують на важливості розуміння того, як саме конструюється «дім» та «домашнє» людьми, які переїхали в іншу країну та несуть із собою частку своєї культури. П. Боканьї стверджує, що таке конструювання зумовлюється низкою просторових соціальних практик, завдяки яким стає можливим «одомашнення» простору навколо (Vocagnani & Baldassar, 2015). Прикладом таких практик є привнесення у нове місце проживання певних об'єктів, що нагадують про дім та конструюють відчуття дому, або ж «одомашнення» простору навколо місця проживання – наприклад, встановлення приязних стосунків із сусідами чи продавцями у продуктових крамницях. Відтворення зв'язків із минулими домами також відбувається через взаємодію зі спільнотою мігрантів, об'єднаною певним досвідом.

Не менш важливим видається й аспект колективного переживання дому та узалежненість образу дому від уявлень інших людей про той самий дім. Зрештою, «домашність» є соціальною за своєю природою, адже передбачає, що відчуття «дому» поділяють усі, хто в ньому живе і називає власне домом. Як писав М. Хальбвас, саме колективна пам'ять є тим, що створює образ дому, та поєднує місце із людьми, які в ньому знаходяться (Halbwachs & Coser, 2008). Практики домашнього, зрештою, теж є наслідком вираження певних традицій і практик, закарбованих у колективній пам'яті та наративах, що пов'язують як сім'ю, так і ширшу спільноту.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що «дім» і «домашнє» є саме тими поняттями, довкола яких вибудовується просторова ідентичність особи – адже саме з домом, як показують наведені дослідження, передусім пов'язане відчуття належності до певного простору. Проте, як ми вже вказували у цьому розділі, дім сам по собі також є соціальним конструктом, що конструюється завдяки практикам, водночас творить ці самі практики. Саме тому аспект дому є надзвичайно важливим для розуміння ідентичності мігрантів та потенціалу її переконструювання.

1.3.3 Роль практик повсякденності у творенні наративів місця і простору.

Виходячи із наведеного нами розуміння того, що ідентичність є соціальним конструктом, який особа творить через розуміння себе, механізми проєкції та інтроекції, ми відзначили її наративну природу та наголосили на надважливій ролі наративу у процесі її творення. Відповідно, процес переконструювання і переосмислення ідентичностей переміщених осіб, який є фокусом нашого дослідження, також є наративним за своєю суттю, адже відбувається у результаті переосмислення життєвих подій, переписування та перерозповідання життєвого наративу.

Разом із тим, на думку Й. Брокміра та Р. Харре, наративні реальності дозволяють виявити і численні неочевидні на перший погляд мотиви поведінки – практики, певні рутинні дії, чи, наприклад, типові маршрути пересування знайомим містом, які власне і роблять навколишнє середовище знайомим і зрозумілим (Brockmier & Harre, 1997). Тож однією з проблем, з якою стикаються люди, що залишили своє постійне місце проживання внаслідок непередбачуваних обставин, є руйнування звичних життєвих практик – повсякденних схем взаємопроникнення індивідуального і соціального (за Т. Титаренко), які спрощують життєконструювання і сприяють осмисленню себе в категоріях звичних, повсякденних координат. М. Фуко визначає практики як систему цінностей, що диктує людині спосіб поведінки,

а Т. Титаренко додає, що практики є на перший погляд непомітними неререфлексованими символічними структурами (Титаренко, 2014; Foucault, 2012).

На думку Т. Титаренко, соціальне існує не в свідомості людей, не в дискурсі й не в інтерсуб'єктивній взаємодії, а саме в рутинізованих способах поведінки – практиках. Практики передбачають інтуїтивне розуміння того, що саме можна осмислено говорити і робити, враховуючи певні правила, принципи, інструкції. П. Бурдьє зазначає, що практики не потребують пояснень для тих, хто ними користується, але при цьому можуть видаватися алогічними, безсенсовими для зовнішнього спостерігача (Bourdieu, 1977). Практики сприймаються як даність, як щось природне, тому є своєрідним способом забезпечення соціального порядку, оскільки пропонують певний вибір можливостей для реалізації тієї чи іншої соціальної функції.

За Г. Гарфінкелем, практики, що їх приймають як даність, здійснюються за допомогою рутинних дій і забезпечують індивідів знанням про специфіку ситуації, актуалізують ресурси, проблеми, проекти (Garfinkel, 1967). Завдяки відповідним практикам особистість здатна поєднувати певні самооцінки, прояви ставлення до себе, очікування з боку оточення, способи турботи про себе у смислові ланцюжки, тематичні серії. Конститууючи себе, вона обов'язково використовує рутинізовані, звичні, фонові способи поведінки – у мегаполісі одні, у селищі зовсім інші. Вибір практик, який зазвичай здійснюється майже автоматично, без докладання спеціальних рефлексивних зусиль, залежить, зокрема, від віку особистості, системи її зв'язків зі спільнотою, а також від її статі, економічного і соціального статусу, професійних орієнтацій тощо.

Виняткова важливість практик, на думку Т. Титаренко, полягає у тому, що, будучи типізованими, практики зрештою перетворюються на інтерпретаційні схеми, що забезпечують осмислення соціального світу, і, відповідно, є тлом повсякденної діяльності особистості (Титаренко, 2014). Практичний інтерес особистості, в свою чергу, може проявлятися як установки

повсякденного життя, або ж як фонові очікування, які наділяють сцени повсякденності характером «звичності». Схожі тези є і у П. Бурдьє, який вводить термін «габітус» на позначення системи диспозицій, вихідних установок, когнітивних і мотиваційних структур, які в результаті зіткнення із конкретними життєвими ситуаціями породжують повсякденні практики (Bourdieu, 1977). У габітусі фіксується особиста історія, що забувається як історія і стає другою натурою. Певна незалежність практик від зовнішніх детермінант теперішнього забезпечується саме автономією минулого, що функціонує як акумульований особистісний капітал.

Важливим також є і те, що практики рефлексуються та осмислюються дистантно: вони сприймаються як щось природне, і тому їх важко відрефлексувати. Для цього, як відзначають В. Волков та О. Хархордін, потрібні спеціальні техніки відсторонення, опису та інтерпретації, або принаймні зміна соціального контексту, яка дозволить виокремити непомітні до цього практики і осмислити їх, порівнявши із практиками, характерними для нового контексту та нової спільноти (Volkov & Kharkhordin, 2008). Саме у рефлексуванні практик полягає одна із проблем адаптації переселенців, людей, штучно вирваних із звичного для них контексту та поставлених в умови необхідності постійного конструювання нових життєвих практик на тлі порівняння новоутворень із практиками, які були рутинними та не усвідомлювались за звичного життя до переселення.

Ми вважаємо, що у просторових наративах, втілених у формі ментальних карт та розповідей про них, відображається не тільки особистісне ставлення до місця і простору, а й закарбовуються певні повсякденні практики, які здійснюються у цьому просторі, і саме тому місце і простір ніколи не сприймаються цілком і повністю, з усіма деталями. Саме тому для того, щоб оцінити значущість певного місця чи простору, подеколи варто лише розповісти про нього історію – створити усний, письмовий чи графічний наратив, і таким чином виявити практики, які несуть у собі відображення простору. Тож ми можемо припустити, що створення переміщеними особами

ментальних карт їх рідних місць та нових місць проживання може виступити одним із засобів переконструювання їх просторової ідентичності, адже таким чином можна створити нові психогеографічні наративи міст, в яких протікало життя до переселення і нових місць життя, і, відповідно, впорядкувати зруйновані практики завдяки створенню та відтворенню міських маршрутів та просторів навколо.

Висновки до розділу 1

Теоретичний аналіз проблеми внутрішнього переміщення та трансформації ідентичностей ВПО внаслідок воєнного конфлікту на Сході України дозволив виділити основні соціально-психологічні особливості внутрішнього переміщення в контексті збройного конфлікту в Україні. У якості окремої наукової проблеми виділене питання просторової ідентичності ВПО, яка водночас включає травматизацію та переосмислення ідентичностей внаслідок переселення та збройного конфлікту і формування у ВПО нових специфічних ідентичностей як «переселенців».

Ідентичність визначена нами як багаторівневий системний конструкт, що формується внаслідок осмислення особою своєї належності до певної спільноти та суб'єктивного ставлення до цієї належності. Під просторовою ідентичністю ми розуміємо усвідомлене відчуття особою власної належності до певного простору чи спільноти, що в ньому локалізована.

Визначено, що категорія місця відіграє ключову роль у розумінні переселення – адже у самому терміні «внутрішньо переміщені особи» основне слово є морфологічно спорідненим зі словом «місце».

Аналіз понять «простір» і «місце» показав важливість їх розмежування. Так, під простором ми розуміємо певну абстрактну концепцію, що існує незалежно від людського досвіду, проте може нести у собі певні наративи, а під місцем – процес, значенням якого є набутий досвід. Відповідно, **місцева ідентичність** (тобто, ідентичність із місцем) є культурною цінністю, яку поділяє спільнота, колективним розумінням соціальної ідентичності, сплетеної із символічним значенням місця.

З'ясовано, що наратив є засобом творення і конструювання життєвого досвіду завдяки трансформації невпорядкованих життєвих подій у певну послідовність. Його можна розглядати не тільки як спосіб набуття особою своєї ідентичності, а й як спосіб її переконструювання, оскільки наративізація дозволяє переосмислювати, переінтерпретувати попередні життєві події та вписувати особистість у мінливий соціальний контекст. Відповідно, творення

нарративів є важливим аспектом пошуку й конструювання власної ідентичності для ВПО.

Виявлено, що нарративи, пов'язані із травмуючими подіями та їхнім переживанням, невіддільні від простору, в якому ці події відбулись – «травмопростору». Процес вимушеної міграції сам по собі також є психотравмуючою подією, і, оскільки передбачає переміщення з одного місця до (щонайменше одного) іншого, спричинює зміну, трансформацію та переосмислення себе та інших в обох цих місцях.

Процес міграції включає також переосмислення поняття відстані, відтак нерозривно пов'язаний із відчуттям належності до простору і конструюванням поняття «дім». У контексті міграції психологічний зміст поняття «дім» є одночасно емоційним і фізичним, хоча й включає у себе культурну й просторову складову, політичну систему, історичний час і місце. Саме тому це поняття буде одним із центральних для дослідження просторової ідентичності ВПО.

Виходячи із уявлень про те, що ідентичність є соціальним конструктом, який особа творить через розуміння себе, механізми проекції та інтродекції, обґрунтовано нарративну природу конструювання просторової ідентичності. Визначено, що процес переконструювання і переосмислення ідентичностей переміщених осіб, який є фокусом нашого дослідження, також є нарративним за своєю суттю, адже відбувається у результаті переосмислення життєвих подій, переписування та перерозповідання цього нарративу та набуває форми творення практик повсякденності, що перетворюють простір на місце і сприяють його привласненню.

Основні положення цього розділу викладені у наукових працях автора: Лазаренко, 2017; Lazarenko, 2017; Lazarenko, 2018a.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОСТОРОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

У даному розділі висвітлюються питання організації емпіричного дослідження просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб, представляється модель дослідження, описується методичний інструментарій для вимірювання виокремлених емпіричних показників та характеризується основна група досліджуваних. Обґрунтовуються засади застосування наративних методів дослідження просторових ідентичностей ВПО. Наприкінці розділу описується кількісне дослідження особливостей просторових ідентичностей ВПО за допомогою стандартизованих методик, а також представляються результати кластерного аналізу отриманих даних.

2.1. Методично-організаційні засади дослідження просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб

Як показав теоретичний аналіз, проведений у першому розділі дисертації, психологічний зміст переселення, як і зміни звичного середовища проживання, тісно пов'язаний із навколишнім простором. Тож формування наративів, заснованих на культурних кодах місця, може виступати специфічною копінг-стратегією переселенців, оскільки сприяє перетворенню незнайомого простору на знайомий завдяки досвіду взаємодії із простором та його перетворенню на місце через цей досвід. Так, за твердженням П. Рікера, особистість проживає своє життя у морі часу, в якому наратив виступає картою, що допомагає зорієнтуватись у цьому морі (Ricoeur, 1991). Відповідно, наратив є динамічним аспектом особистості, який допомагає їй самоконструюватись у мінливому світі (M. Mugaу, 2003).

На основі проведеного нами теоретичного аналізу проблеми побудовано модель емпіричного дослідження та обґрунтовано доцільність використання наративних методів для вирішення поставлених дослідницьких задач.

2.1.1 Завдання та етапи емпіричної частини дослідження

Емпірична частина дослідження передбачає вирішення наступних завдань:

- дослідити імпліцитний смисл категорії «переселення»;
- обґрунтувати роль наративу місця і простору та можливість використання ментальних карт для вивчення просторової ідентичності ВПО та її переструктурування;
- розкрити особливості наративів місця і простору ВПО та їх зв'язок із процесом творення і зміни просторової ідентичності.

Виходячи з теоретико-методологічних засад дослідження та керуючись поставленими завданнями, було розроблено програму емпіричного дослідження, яка включила три основні етапи: підготовчий, констатувальний та етап аналізу й інтерпретації результатів.

Підготовчий етап передбачав планування та формування процедури емпіричного дослідження на основі опрацьованої літератури з досліджуваної тематики, відбір та розробку дослідницького інструментарію, обґрунтування вибірки дослідження та побудову моделі дослідження.

Констатувальний етап передбачав визначення особливостей творення наративів місця проживання внутрішньо переміщеними особами з описаної вибірки завдяки проведенню індивідуальних глибоких інтерв'ю із творенням ментальних карт міст проживання. Також на цьому етапі проводився збір емпіричних даних (кількісних – за допомогою складеного опитувальника, та якісних – за допомогою глибоких інтерв'ю та застосування методу ментального картографування) для подальшої оцінки й аналізу.

Етап аналізу та інтерпретації результатів передбачав виявлення та аналіз спектру просторових ідентичностей ВПО, виявлених завдяки аналізу створених респондентами ментальних карт та наративних інтерв'ю. Результати

якісного етапу дослідження були співвіднесені та проаналізовані з урахуванням виділених кластерів респондентів за параметрами копінгових стратегій, статусів ідентичності та часової перспективи. Отримані результати були проінтерпретовані у контексті дослідження стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту.

На підготовчому етапі здійснено підбір та обґрунтування доцільності використання методів нарративного інтерв'ю і ментального картографування для вирішення поставлених дослідницьких задач. Так психологічний зміст категорії «переселення» було розкрито завдяки нарративному аналізу проведених глибинних інтерв'ю з внутрішньо переміщеними особами. Такі маркери, як нарративна тяглість (безперервність історії за М. Левіцкою), вписаність наратора в контекст, тяглість наративу – чи, навпаки, його розірваність та пунктирність, чи блокування нарації, дадуть підстави для визначення специфіки процесу переселення та формування нової ідентичності ВПО у зв'язку з переселенням (Чепелева, 2006; Bruner, 2004; Lewicka, 2011; M. Murray, 2003; Ricoeur, 1991).

З метою розширення розуміння процесу переконструювання ідентичностей ВПО внаслідок зміни місця проживання також були застосовані стандартизовані методи дослідження. Серед них було відібрано три стандартизовані методики, які показали себе як валідні та надійні засоби дослідження соціально-психологічних явищ: опитувальник копінг-стратегій С. Фолкмен та Р. Лазаруса, опитувальник «Статуси ідентичності» Дж. Марсія та опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо. Особливості застосування цих методик та їх вимірювальний потенціал буде розглянуто в цьому розділі нижче.

2.1.2 Характеристика вибірки дослідження

Для проведення дослідження сконструйовано теоретичну вибірку – 25 внутрішньо переміщених осіб, які переїхали з окупованих частин Донеччини

та Луганщини до Києва в період з червня 2014 року по червень 2015 року. Обсяг вибірки збільшувався доти, доки тривала варіативність конструктів.

На відміну від кількісних досліджень, в яких репрезентативною є вибірка, в якісних, як зазначає М. Паттон, репрезентативними є поняття. Відповідно, протягом дослідження необхідно чітко зазначити умови, за яких існують досліджувані феномени, дії та взаємодії, що їм властиві, їх результати і наслідки (Patton, 2015). Тільки в такому випадку розроблене теоретичне формулювання можна буде в подальшому застосовувати для аналогічних ситуацій чи обставин. В нашому випадку досліджуваним феноменом є просторова ідентичність внутрішньо переміщених осіб, відповідно, до дослідження залучались лише ті особи, що безпосередньо володіють досвідом вимушеного переселення в Україні, тобто, залишили свої домівки на тій території Донеччині чи Луганщині, яка на момент написання роботи все ще лишається окупованою, внаслідок збройного конфлікту у 2014-2015 роках, та переселились до Києва.

Безпосередній відбір респондентів передбачав кілька стратегій:

- метод «снігової кулі»: відбір умовно типових випадків завдяки соціальним контактам дослідників;
- критеріальний відбір: пошук нових інформантів, які відповідатимуть певним критеріям, для балансування, розширення і збагачення вибірки та підвищення варіативності досліджуваних конструктів (такими критеріями стали, у даному випадку, чоловіча стать та походження з невеликих та середніх індустріальних міст Донецької області);
- пошук нетипових кейсів, тобто осіб, досвід яких відхилявся від основного масиву людей (наприклад, респонденти іншого етнічного походження, або ті, хто переїхав до Києва влітку 2015 року, закінчивши школу на окупованій території).

Таким чином, відбір респондентів був змішаним цільовим, спрямованим на те, щоб охопити різнопланові досвіди переселення, взаємодії з простором та формування прив'язаності до місця.

Основними аргументами на користь того, аби залучати до дослідження тих осіб, які змінили місце проживання на Київ, а не на будь-яке інше місто, стали такі:

- у Києві ми мали найкращий доступ до респондентів завдяки соціальним зв'язкам нас як дослідників та інших респондентів, які охоче надавали контакти своїх знайомих-переселенців;
- саме у Києві, відповідно до статистики, що надається Міністерством соціальної політики України, зареєстрована найбільша кількість ВПО після Донецької та Луганської областей (документально, хоча звіти неурядових організацій показують, що ця статистика не є об'єктивною і саме у Києві проживає найбільша кількість ВПО);
- у Києві можлива найбільш широка вибірка із максимальною варіативністю конструктів та, відповідно, різноманіттям досвіду переселення.

Оскільки ми все ж дотримувались положень про теоретичність вибірки даного дослідження, ми не прагнули до того, аби збалансувати вибірку відповідно до певних демографічних характеристик. Втім, ми намагались дотримуватись гендерного балансу та збалансувати типи місць проживання, з яких переїхали інформанти (передусім задля того, аби показати, що розмір рідного міста не впливає, в рамках конкретного дослідження, на параметри та особливості сприймання Києва як місця проживання). Така характеристика представників вибірки, як матеріальний стан, не бралась до уваги та не виступала критерієм включення або невключення респондента до вибірки.

Загалом у вибірці присутні 17 осіб з Донеччини і вісім з Луганщини. При цьому 12 опитаних осіб походили з самого Донецька – найбільшого міста Донбасу; п'ятеро осіб з Луганська – меншого за розміром обласного центру. П'ятеро осіб – з середньо-великих міст Донбасу, троє осіб – з малих міст та

селищ міського типу. Особи із сіл та селищ у вибірці не представлені, оскільки в нашому випадку ми спиралися передусім на дослідження, пов'язані з міськими просторами, міськими ідентичностями та міською антропологією. Переміщенням молодих людей із сільської місцевості в міську, як показало дослідження І. Губеладзе, притаманні зовсім інші, специфічні механізми та динаміка, які не є предметом нашого дослідження (Губеладзе, 2012).

У дослідженні взяли участь 14 жінок та 11 чоловіків. Вік респондентів, що долучились до дослідження та пройшли його повну процедуру (наративне інтерв'ю та створення двох ментальних карт), варіювався від 21 до 36 років (на момент проведення інтерв'ю в інтервалі між вереснем 2018 року та груднем 2019 року). Фактично, всі представники отриманої вибірки належать до вікової категорії «молодь», хоча першочерговою метою дослідження не стояло показати особливості переконструювання ідентичностей саме у переселенської молоді.

Головним аргументом на користь того, що досліджуваними виявилися представники молоді, видається той факт, що, по-перше, люди молодого віку більш схильні до трансформації власної ідентичності, що підтверджено І. Губеладзе (2012). Люди старшого віку, які протягом тривалого часу проживають в одному й тому ж місці, формують особливий патерн сприймання місця проживання та ідентичності з місцем (Casakin & Neikrug, 2012). По-друге, як показують актуальні соціологічні дослідження переселення та наше дослідження, молоді люди фактично є ядром переселення. Саме молоді люди виїжджали першими влітку 2014 року, певним чином облаштовувались на новому місці і перевозили туди родичів. В свою чергу, позиції родичів, тобто, людей старшого віку, теж змінювались під впливом суспільно-політичних факторів: усвідомлення проблем проживання на окупованій території призводило до відкладеного рішення про переїзд під впливом облаштованого життя молодших родичів на українській території (Міхеєва & Серєда, 2015; Pikulicka-Wilczewska & Uehling, 2017). Фактично, саме молоді люди мали найбільшу «агентність» під час переїзду, та були

найбільш готові піддати власні ідентичності переконструюванню. Зрештою, саме молоді люди найбільш охоче йшли на проведення інтерв'ю та ділились власним досвідом переселення.

Перед початком проведення процедури дослідження кожному із респондентів були пояснені мета і завдання дослідження. Кожен із учасників надав свою поінформовану згоду на участь у дослідженні та подальшій інтерпретації отриманих даних у дослідницьких цілях. Задля дотримання анонімності учасників дослідження їхні імена були змінені, а особисті деталі не розголошувались.

2.1.3 Модель дослідження просторової ідентичності ВПО

Модель дослідження передбачала, що респонденти створюють ментальні карти двох міст – того, в якому вони жили до переселення, та того, де живуть наразі. Виходячи з положення Ю. Лотмана та А. Лефевра про те, що місто є моделлю всесвіту й організації світового порядку, символічне картографування двох різних міст із двох різних періодів життя переселенців відобразило різні моделі світосприйняття.

З іншого боку, творення двох карт різних міст, в яких респонденти проживали на різних етапах їхнього життя, є співзвучним розглянутій у попередньому розділі дихотомії «місця успадкованого» та «місця віднайденого», запропонованій М. Левіцкою (Lewicka, 2013). Як показало проведене нею дослідження, численні моделі привласнення простору, територіальної ідентичності та формування відчуття прив'язаності до місця інтегруються у два кластери – спільності (communion) та агентності (agency). Тим не менш, на українській вибірці, як показала М. Левіцка, така модель прив'язаності як «віднайдене місце», розташована у кластері агентності (що нетипово, наприклад, для британської чи польської вибірок), та разом із тим сильно пов'язана із наявністю мережі соціальних зв'язків. Прив'язаність до місця, зрештою, поділяється на активну та традиційну.

Ми виходили із припущення про те, що всі п'ять типів прив'язаності до місця (успадковане місце, віднайдене місце, відстороненість, відносність місця та безміцевість), які М. Левіцка досліджувала за допомогою кількісного аналізу на великій вибірці, також можуть бути виявленими і розрізненими завдяки якісному дослідженню за допомогою методу ментального картографування. Також слід зазначити, що результати дослідження М. Левіцкої були отримані від респондентів у мирний час (або безвідносно до їхнього регіону походження), які безпосередньо не стикались із необхідністю вимушено змінювати місце проживання. Тож, відповідно, ми припустили, що саме вимушений характер переселення інформантів нашого дослідження вплинув на те, що їхнє «успадковане місце» як основний тип прив'язаності до місця набуває нових смислових значень:

- у формі компенсації чи раціоналізації, оскільки зв'язок із ним або розірвався кардинально через ідеологічні причини у випадку, якщо особа свідомо залишила рідне місце проживання, пережила певну травму, чи не має бажання повертатись;
- у вигляді посилення цього типу прив'язаності до рідного успадкованого місця через те, що розрив із ним не був відрефлексований емоційно (така особа може відзначати, що її «взяли й перемістили» без її відома – адже її переїзд відбувався спонтанно, під впливом травмівного чинника воєнних дій).

Можна стверджувати, що відчуття власної агентності, суб'єктності, є системотворчим для саморозуміння і самоусвідомлення внутрішньо переміщеними особами їхнього власного переселення, і, відповідно, для формування прив'язаності до місця й переконструювання власної ідентичності.

Що стосується місця віднайденого (тобто Києва у контексті нашого дослідження), то пов'язані із ним смисли також можуть різнитись залежно від пережитого досвіду та особистісних рис: так, нове місце проживання та пережитий досвід можуть як позитивно переоцінюватись (нове місце

проживання є для особи певним чином «кращим» в тому числі і через те, що особа свідомо обрала переселення та життя в Україні), так і бути «неприв'язуваними» (у випадках, коли особа відсторонюється від нового місця проживання, не встановлює нові соціальні зв'язки, чи сприймає його як відносно, тимчасове). Також ми передбачали, що частині інформантів в рамках дослідження може бути характерним безмісцевий тип прив'язаності до місця, і, відповідно, такі особи будуть належати до тих, хто взагалі не прив'язується до своїх місць проживання.

Розглянуті типи прив'язаності до місця ми запланували виявляти та аналізувати завдяки поєднанню методів ментального картографування та нарративного інтерв'ю. На відміну від теоретики цієї концепції в психології М. Левіцкої, яка проводила своє дослідження з широким загалом, ми передбачили роботу з представниками травмованої спільноти ВПО. Обраний нами метод ментального картографування, який буде детально розглянуто у наступному розділі дисертації, є доволі чутливим до травматичного досвіду, адже дозволяє отримати необхідну для дослідження інформацію найменш інвазивним для респондента шляхом завдяки стимулюванню до вільного діалогу, де респондент залишатиметься творцем своєї історії.

Кількісні методи в нашому дослідженні були використані задля більш чіткого розподілення респондентів за кластерами залежно від їх просторових ідентичностей, і, відповідно, прив'язаностей до місця. Тож у наступному пункті буде наведено більш детальний аналіз основних методів та особливостей їх застосування для дослідження просторової ідентичності ВПО та її переструктурування.

2.2. Особливості дослідження просторової ідентичності ВПО за допомогою наративних методів

Наведена у попередньому пункті модель емпіричного дослідження передбачала поєднання двох дослідницьких методів у ході інтерв'ювання, а саме, ментального картографування та неструктурованого наративного інтерв'ю. Саме таке поєднання дозволило максимально повно розкрити особливості переживання переміщеними особами власного переселення та дослідити процес трансформації їх просторових ідентичностей.

Проте, оскільки метод ментального картографування, який протягом багатьох років використовується для психологічних досліджень просторових диспозицій, є досить новим в українській науці, передумови та особливості його застосування загалом та у даному дослідженні зокрема, будуть розглянуті окремо, у Розділі 3. У даному ж розділі ми опишемо особливості застосування методу неструктурованого наративного інтерв'ю, який ми використовували паралельно із застосуванням ментального картографування.

2.2.1 Особливості застосування неструктурованого наративного інтерв'ю

Метод неструктурованого наративного інтерв'ю, що являє собою відкритий процес розповіді респондентами своїх життєвих історій, заснований на підході Дж. Брунера, Дж. Поттера та А. Хепберн, та М. Мюррея. У нашому дослідницькому випадку таке інтерв'ювання відбувалось паралельно із творенням картографічних візуалізацій місць проживання – просторових наративів (Bruner, 2004; M. Murray, 2003; Potter & Hepburn, 2005).

Розповідання наративів, згідно з М. Мюрреєм, тісно переплетене із формуванням та дотриманням персональної ідентичності, оскільки презентування власної життєвої історії, як для себе, так і для інших, завжди має наративну природу. Як писали Д. МакАдамс та К. МакЛін, обґрунтовуючи доцільність наративного підходу до вивчення особистості, індивідуальна історія має потенціал зв'язувати воедино минуле, теперішнє і майбутнє, і тому

здатна надавати особистості єдність і мету (McAdams & McLean, 2013). Саме тому ідентичності мають бути класифіковані так само, як історії – оскільки стабільність ідентичності підтримується саме протяжністю у часі, а трансформації ідентичності є наслідком травматичних подій та особистісних криз.

Існує й інший підхід до розуміння наративної ідентичності як результату діалогічного процесу між індивідом та спільнотою, що відбувається у соціальному контексті, як реального, так і уявного. Як писали Х. Херманс, Х. Кемпен і Р. ван Лоон, уявні діалоги відіграють центральну роль у нашій повсякденності, оскільки співіснують із діалогами реальними, переплітаються з актуальними взаємодіями, та сприяють наративному конструюванню світу (Hermans et al., 1992). Відповідно, формування особистісних наративів міцно пов'язане із формуванням наративів соціальних. П. Рікер, описуючи роль наративів у конструюванні ідентичності, розділив процеси «налаштування» й «переналаштування» – у першому випадку йдеться про діяльність, завдяки якій наратив вносить структуру у світ через різноманітні форми надання сюжетності, а в другому – про засоби, завдяки яким автор визначає себе крізь наратив (Ricoeur, 1991). Обидва процеси постійно доповнюють один одного, тож наративні уявлення особистості про себе є не фіксованими, а текучими, і тому потребують особливої уваги під час збирання й аналізу.

За переконанням М. Мюррея, у дослідницькому контексті єдино можливим способом пізнати наративні уявлення є інтерв'ю. Саме в ситуації наративного інтерв'ювання учасники здатні продемонструвати уявлення про себе. Як писав Е. Мішлер, головною перешкодою для пізнання наративів є саме потужна позиція інтерв'юера, який, перебиваючи респондента, подавлює розгортання історії та ігнорує дрібні деталі, якщо вони безпосередньо не стосуються цілей і завдань конкретних питань зі структури інтерв'ю (Mishler, 1995). Розгортання наративу, в свою чергу, здатне долати бар'єри питань і давати набагато більше інформації, закодованої у дрібних деталях, а також

одночасно містить у собі ресурси для декодування і подальшого аналізу інформації (M. Murray, 2003).

З іншого боку, послідовники наративного підходу у психологічних дослідженнях ставлять збирання наративних уявлень на чільне місце у процесі інтерв'ювання та усіяко заохочують вираження саме цього аспекту наративу. Тож однією із сильних сторін методу наративного інтерв'ю є те, що цей метод звільняється від наперед заданих питань чи теорій та надає самому респонденту змогу визначати головні теми розповіді.

Найбільшим викликом, що постає перед дослідником, є власне заохочення учасників розповісти їхню життєву історію, що ставить додаткові вимоги до компетенцій дослідника. Якщо для одних учасників розповідь в умовах повної відкритості є можливістю створити максимально екстенсивний наратив, для інших ця сама умова відкритості стає радше перепорою, що блокує вільне розгортання історії. Іншим моментом, що потребує особливої уваги інтерв'юера, є створення безпечної ситуації інтерв'ювання для респондента, адже це є необхідною умовою для вільного розгортання наративу. Відчуття того, що історія респондента є цінною, а інтерв'юер – співчутливим та уважним до деталей, відповідно, сприяє налагодженню контакту і створенню оптимальної атмосфери для проведення наративного інтерв'ю. Тим не менш, наративний поворот у соціальних науках та сучасні тенденції до публічних проявів власного життя сприяють створенню необхідної атмосфери, адже ставлення до персональних історій змінюється, і вони справді стають важливим атрибутом повсякденності. Проте, як зазначає Е. Фрімен, найлегшим є встановлення подібного контакту саме з людьми старшого віку – оскільки чим старшою стає людина, тим більше її життя уподібнюється наративу, вибудованому довкола найбільш значущих подій (Freeman & Couchonnal, 2006). Різниця у віці між респондентом та дослідником також сприяє більшому розкриттю та створенню необхідних умов для розповідей життєвих історій.

Не менш важливим моментом збирання наративів є питання рефлексивності. Як зазначає М. Мюррей, рефлексивність стосується радше усвідомлення дослідником його чи її ролі у формуванні наративів, оскільки дослідник привносить у ситуацію інтерв'ю цілий ряд своїх власних очікувань, що можуть заохочувати одні наративи і пригнічувати інші. Саме тому наративне інтерв'ю мусить мати чітко визначену структуру, якої необхідно дотримуватись у процесі дослідження.

Під час підготовки дослідження з використанням наративних методів слід зважати на те, що європейська культурна парадигма передбачає також певний рівень узгодженості всередині історії, тож наративи, створювані респондентами, неодмінно тяжитимуть до лінійності структури – і це неодмінно призводитиме до випадання тих чи інших моментів, що будуть суперечити оповідному вектору, який обрав респондент (Riessman, 2008).

Ще одним підґрунтям для наративного інтерв'ю є наявність у кожної людини інтуїтивної компетентності щодо правил побудови оповіді. Така компетентність виступає для оповідача своєрідним гарантом того, що його оповіді будуть прийнятні у соціальному контексті та зрозумілі потенційному слухачеві. Тож одне з головних завдань наративної методології є власне прояснення елементів цієї компетентності. Інше, не менш важливе підґрунтя полягає у тому, що оповідач відтворює історію про події свого життя так, як ці події були пережиті. Але для того, щоб наратив, отриманий в ході інтерв'ю, був співмірним структурі життєвого досвіду, необхідно, як писала К. Рісман, створити ситуацію розповіді-експромту, де суть розповіді визначатиметься самою її динамікою, а не попередніми установками (Riessman, 2008). Оскільки у даному методі постулюється відповідність структури життєвого досвіду структурі оповіді, принципове значення надається тому, як саме він вибудовується, та якими імпліцитними правилами оповіді користується сам оповідач, аби зробити свою розповідь зв'язною та зрозумілою. Такі правила – цугцванги, виділені Ф. Шютце, – можуть бути неусвідомленими самим

оповідачем (Schütze, 2007). Ф. Шютце акцентує увагу на трьох таких цугцвангах:

- Цілісність і завершеність (*Gestaltschließung*). Оповідач відчуває необхідність завершувати розпочату оповідь та робити її потенційно зрозумілою для адресата, тож кожний окремий сюжет чи епізод, що має значення для життєвого досвіду оповідача, стає частиною цілісного взаємопов'язаного наративу та має закінчений вигляд.
- Згущення (*Kondensierungszwang*). Оскільки оповідач розуміє, що в його чи її розпорядженні є лише обмежений проміжок часу, він чи вона мусить зупинитись тільки на тих подіях свого життя, які вважає важливими у конкретній ситуації інтерв'ювання. Селекція інформації в такому випадку перетворюється на тенденцію повідомляти адресатові найбільш релевантну для життєвого досвіду інформацію про події, зв'язки та наслідки цих подій, що відповідають критерію суттєвості, та нехтувати іншими подіями, що виходять за рамки наміченого наративу.
- Деталізація (*Detailierungszwang*). Необхідність деталізації є одним із аспектів попередніх вимог і стосується відчуття необхідності прояснити конкретні обставини (просторові, часові чи каузальні), що супроводжували ту чи іншу подію.

Тим не менш, слідування цим імпліцитним правилам диктується радше самою логікою наративного жанру, і їх застосування обумовлюється передусім орієнтацією оповідача на розуміння слухача або читача, тож є радше тенденцією, аніж директивою. І хоча форма оповідей, конструйованих за цими правилами нарації, залежить від конкретної ситуації оповідання, контекстуальні моменти надають лише поверхневих змін до структури оповіді. Тож внутрішній порядок оповіді-експромту є відносно автономним, і зрештою форма оповіді сама по собі гарантує автентичність відтворення життєвого досвіду суб'єкта.

Для етапу збору даних у наративному інтерв'ю головною задачею є власне перетворення респондента на оповідача, для чого наратологами були

розроблені спеціальні стратегії проведення наративного інтерв'ю (Riessman, 2008; Rosenthal, 1993; Schütze, 2007). Відповідно, біографічне наративне інтерв'ю мусить складатись із трьох основних етапів:

- 1) Формулювання основного запиту з боку інтерв'юера – створення наративного імпульсу. На цьому етапі дослідник формулює прохання чи загальне питання, мета якого – стимулювати респондента до біографічної розповіді. Єдиною вимогою до такого імпульсу є узагальненість, тобто запитання не має бути занадто прямим чи безпосередньо стосуватись приватних тем.
- 2) Вільна розповідь респондента. Під час цієї фази інтерв'юер займає пасивну позицію рефлексивного слухача, намагаючись мінімально втручатись в оповідний процес, та дозволяючи оповідачеві максимально сконцентруватись на власному життєвому досвіді. Вигуки та невербальні сигнали, які інтерв'юер як слухач подає респондентові, не мають підштовхувати його давати оцінку подіям чи вдаватись у дрібні деталі. Сигналом завершення даного етапу слугує висловлення самого респондента про закінчення розповіді («На цьому все...»), або ж логічна завершеність самої оповіді.
- 3) Фаза наративних запитань. На цьому етапі респонденту задаються запитання щодо загаданих елементів оповіді, інтерв'юер також може порушити перервані лінії оповіді чи попросити доповнити чи прояснити суперечливі моменти. Так інтерв'ю стає епізодичним, і може навіть включати інтерпретаційний та афективний компонент, і критичні оцінки респондентом подій та явищ минулого.

Тож наратив у даному дослідженні виступатиме не просто методом наукового пізнання, а й способом дослідити способи взаємодії особистості зі світом.

2.3 Дослідження деяких аспектів просторової ідентичності ВПО за допомогою стандартизованих методик

Плануючи дослідження просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб, ми першочергово планували обмежитись виключно його якісним етапом, зосередивши всю увагу на застосуванні методів ментального картографування та наративного інтерв'ю та аналізу отриманих даних. Втім, після тривалих дискусій та обговорень із науковцями, які займаються даною проблематикою, було вирішено додати до моделі дослідження також і кількісний етап. Таке поєднання дослідницьких методів дозволило більш повно зрозуміти імпліцитний смисл переселення та вирішити поставлені задачі дослідження.

Оскільки ментальне картографування як метод раніше не застосовувався в українській соціально-психологічній науці, його поєднання з вже відомими стандартизованими методами досліджень дозволило:

- співвіднести отримані дані з вже дослідженими поняттями;
- поєднати результати з концепціями, описаними колегами по лабораторії – зокрема, зі стратегіями адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту;
- більш повно розкрити досліджуваний феномен;
- провести кластерний аналіз та виявити, який психологічний зміст притаманний тій чи іншій просторовій ідентичності, що є типовим для певного кластеру переміщених осіб.

До методичного інструментарію кількісного етапу дослідження нами були відібрані три стандартизовані методики, які показали себе як валідні та надійні засоби дослідження соціально-психологічних явищ: опитувальник копінг-стратегій С. Фолкмен та Р. Лазаруса (Folkman & Lazarus, 1988), опитувальник «Статуси ідентичності» Дж. Марсія (Marcia, 1966, 1993) та опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо (Zimbardo & Boyd, 1999). Особливості застосування цих методик та їх вимірювальний потенціал будуть розглянуті нижче у цьому розділі.

На цьому етапі дослідження ми виходили із положень І. Губеладзе та В. Абрамова про взаємну кореляцію цих методик, що уможливить подальше проведення кластерного аналізу отриманих даних (Абрамов, 2014а; Губеладзе, 2012).

Вибір саме стандартизованих методик дослідження зумовлений тим, що вони вже є апробованими в українській соціальній психології, хоча й не на схожій за характеристиками (передусім, за наявністю травматичного досвіду переселення) вибірці. Тим не менш, враховуючи невеликий обсяг вибірки даного дослідження через його орієнтованість на якісний етап, ми припустили високу ймовірність викривлення даних в тому числі і через те, що деякі з питань, що присутні у методиках, можуть бути недостатньо чутливими до специфічного досвіду переселення, який пережили учасники нашого дослідження. Одним із варіантів вирішення даної дослідницької проблеми могло б виступити створення власної кількісної методики вивчення просторових ідентичностей ВПО. Втім, враховуючи обмеженість часових ресурсів, ми вирішили зосередитись на вивченні, описі та використанні нового для української науки, проте популярного наразі за кордоном, методу ментального картографування. Іншим можливим варіантом могла бути адаптація вищезгаданого опитувальника М. Левіцкої, за допомогою якого вона досліджувала прив'язаність до місця і простору у своїх респондентів з України та Польщі. Проте даний опитувальник на момент проведення дослідження також не був стандартизований. Більше того, ті твердження, що лягли в основу використаного М. Левіцкою опитувальника, цілком перетинаються із тими смисловими полями, дослідження яких в нашому випадку передбачалось проводити за допомогою якісних методів (передусім нарративного інтерв'ю під час картографування).

Опитування респондентів, які вже пройшли якісний етап дослідження, відбувалося опосередковано, за допомогою онлайн-опитування на базі сервісу Google Forms. Розроблена нами анкета включила сумарно 192 закриті запитання з обраних методик.

2.3.1 Особливості конструювання та застосування опитувальника на основі стандартизованих методик

Опитувальник копінг-стратегій С. Фолкмен та Р. Лазаруса. Обрана для нашого дослідження методика вивчення копінг-стратегій була розроблена Р. Лазарусом та С. Фолкмен у 1988 році для дослідження механізмів та способів подолання труднощів у різних сферах психічної діяльності і вважається першим стандартизованим опитувальником в області дослідження копінгів (Битюцкая, 2015; Folkman & Lazarus, 1988). У нашому дослідженні ми послуговувались російськомовною адаптацією методики, здійсненою Т. Крюковою, О. Куфтяк та М. Замишляєвою у 2004 році (Крюкова & Куфтяк, 2007).

Опанування життєвих труднощів (*копінг*, від англ. *coping*), як стверджують автори методики, є постійно змінними когнітивними та поведінковими зусиллями особи з метою управління специфічними зовнішніми та/або внутрішніми вимогами, які оцінюються нею як такі, що піддають її випробуванням або перевищують її ресурси. Завдання такого копіngu з негативними життєвими обставинами полягає в тому, щоб або подолати труднощі, або зменшити їх негативні наслідки, уникнути цих труднощів чи витерпіти їх. Копінгову (опанувальну) поведінку можна визначити як цілеспрямовану соціальну поведінку, що дозволяє впоратись зі складною життєвою ситуацією (чи стресом) тими способами, що є адекватними особистості та ситуації, через усвідомлені стратегії дій і вчинків. Така свідома поведінка спрямована на активну зміну, перетворення ситуації, що піддається контролю, чи на пристосування до неї, якщо ситуація контролю не піддається. За такого розуміння копінгова поведінка є важливою для соціальної адаптації здорових людей. Стили та стратегії копінгової поведінки розглядаються як окремі елементи свідомої соціальної поведінки, за допомогою якої особа опановує життєві труднощі.

Оскільки ми розглядаємо переконструювання просторової ідентичності внутрішньо переміщеними особами у контексті соціально-психологічної адаптації спільноти до умов і наслідків збройного конфлікту, виявлення копінг-стратегій респондентів допомогло зрозуміти, до якої саме поведінки вони тяжіють у складних життєвих ситуаціях. Такі дані дозволили перевірити, чи справді особливості переживання травматичних подій та практики перетворення незнайомого простору на знайомий, зафіксовані на створених респондентами ментальних картах, відповідають вже визначеним механізмам копінгової поведінки.

Загалом методика базується на твердженні, що копінг-стратегії, які особистість обирає свідомо, спрямовані на зміну сприйняття і, власне, за можливості, зміну самої стресогенної ситуації. Сама методика містить вісім субшкал, які, відповідно, представляють вісім основних варіантів копінгової поведінки: конфронтаційний копінг, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності, втеча-уникнення, планування вирішення проблеми, позитивна переоцінка.

При дослідженні копінгових стратегій ми спирались на результати дослідження психологічних стратегій адаптації представників різних спільнот (мешканців міських громад, волонтерів, учасників АТО, членів сімей учасників АТО, внутрішньо переміщених осіб, педагогічної спільноти) до умов і наслідків воєнного конфлікту, здійснене науковцями лабораторії психології мас і спільнот під керівництвом Л. Коробки (Коробка, 2017b).

В результаті узагальнення, на основі низки параметрів (консервація-трансформація; переживання-міркування-діяння) було визначено такі стратегії адаптації, як консервативні переживання, консервативні міркування, консервативні діяння і трансформаційні переживання, трансформаційні міркування, трансформаційні діяння. Ці стратегії в сукупності увиразнили такі інтегративні психологічні стратегії адаптації спільноти, як консервативно-рутинні і проактивно-трансформаційні, які виступають засобами реалізації, відповідно, рутинної і проактивної адаптації (Коробка, 2017b, с. 51).

Такий аналіз результатів дослідження дав підстави вважати, що найхарактернішими для тих, хто переїхав до Києва, будуть переважно **проактивно-трансформаційні стратегії** адаптації, які, відповідно, включають такі копінг-стратегії, як позитивна переоцінка, прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми, самоконтроль та пошук соціальної підтримки.

Опитувальник «Статуси ідентичності» Дж. Марсія. Також до опитувальника включено методика «Статуси ідентичності» Дж. Марсія, в основу якої покладено розуміння ідентичності за Е. Еріксоном, яке було операціоналізовано Дж. Марсія, та запропоновану ним модель чотирьох статусів ідентичності (Marcia, 1966, 1993). Він розглядає ідентичність як гіпотетичну психологічну структуру, яка феноменологічно проявляється через патерни вирішення особою життєвих проблем. В якості поведінкових індикаторів, що диференціюють наявність або відсутність ідентичності, ним були виділені прийняття чи неприйняття обов'язків (commitment) та проходження чи не проходження кризи, дослідження альтернатив (crisis, exploration of alternatives). Відповідно, перший критерій відображав наявність чи відсутність прихильності особистісно значимим цілям, цінностям і переконанням; другий – наявність періодів дослідження альтернатив, під час яких плани і цінності, прийняті особою на більш ранніх етапах, піддавалися перевірці, аналізу. На перетині двох названих критеріїв були виділені і описані чотири статуси ідентичності:

- дифузна ідентичність (identity diffusion) — відсутність чітко сформованої ідентичності, коли ані пошук, ані вибір рішення особою не здійснювались. Характерна для людей, що не мають чітко сформованих цілей, цінностей і не намагаються їх означити;
- напередвизначена ідентичність (foreclosure identity) — власний пошук цілей та ідеалів не був здійснений, однак присутня визначена й стійка система цінностей, переконань та зобов'язань, що сформувалась під впливом зовнішніх обставин. Як правило, така

ідентичність формується у молодих людей не в результаті самостійного пошуку і вибору, а на основі ідентифікації з батьками або іншими значущими дорослими;

- мораторій ідентичності (*moratorium*) вказує на проходження особистістю у даний момент активного пошуку вирішення проблеми (тобто, активне проживання кризи) у ситуації, коли особа все ще не має визначеної та стійкої системи цінностей, переконань та зобов'язань. Мораторій стосується людини, яка перебуває в стані кризи, але активно намагається її подолати, випробовуючи різноманітні варіанти;
- досягнута ідентичність (*identity achievement*) виділяється самостійно виконаним активним пошуковим рішенням проблем (пройдена криза) і достатньо стійкою самостійно сформульованою і особистісно важливою системною центральністю. Статусом досягнутої ідентичності володіє людина, що пережила кризу і сформувала певну сукупність особистісно значущих цілей, цінностей та переконань.

В основу такого поділу було покладено дві ознаки: наявність або брак кризи – стан пошуку ідентичності; наявність або брак одиниць ідентичності – особисто значущих цілей, цінностей, переконань. Як вказує І. Губеладзе, для молодого віку (до якого належить більшість респондентів даного дослідження) характерні перелвизначена ідентичність, мораторій та дифузія (Губеладзе, 2012, pp. 17–18). Отже у результаті успішного виходу з кризи в осіб цього віку має сформуватися досягнута ідентичність, і найкращою передумовою для цього, на думку Дж. Марсія, є мораторій (Marcia, 1993).

Опитувальник містить 86 тверджень і дає змогу діагностувати 4 статуси ідентичності: досягнута ідентичність, мораторій, напередвизначена зупинка, дифузія ідентичності. У загальній версії даний опитувальник також діагностує способи досягнення ідентичності: засвоєна ідентичність та конструйована ідентичність, завдяки суб'єктивній оцінці респондентами зовнішніх впливів на

їхню ідентичність у відсотках. Проте, оскільки ми виходили із положень соціального конструктивізму та розглядали ідентичність як соціальний конструкт, що, відповідно, піддається переконструюванню та трансформації, в тому числі – у процесі соціально-психологічної роботи і творення ментальних карт простору, ми обмежились використанням першої частини опитувальника, що містить 70 тверджень про статуси ідентичностей.

Опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо. Зміни, які відбуваються в кожній сфері суспільного життя внаслідок збройного конфлікту, як зауважує Л. Коробка, спричиняють порушення соціальної рівноваги (Коробка, 2017b). В свою чергу, Є. Головаха зазначав, що наслідком порушення соціальної рівноваги є деформація соціального простору і часу в їх суб'єктивному сприйнятті (Головаха, 1996). Відповідно, дослідження часової перспективи за умови порушення балансу минулого, сьогодення і майбутнього є особливо важливим для поглиблення розуміння процесів конструювання та переконструювання ідентичності ВПО. Саме тому доречним є використання опитувальника часової перспективи Ф. Зімбардо (англ. *Zimbardo Time Perspective Inventory*), що спрямований на діагностику системи ставлень особистості до часового континууму, який, зрештою, невіддільний від просторового континууму, що постає у фокусі нашого дослідження.

Як зазначають розробники методики Ф. Зімбардо та Дж. Бойд, взаємодія з часом є фундаментальною характеристикою людського досвіду, як об'єктивного, так і суб'єктивного (Zimbardo & Boyd, 1999). Психологічний час особистості пов'язує численні структури реальності, зовнішні та внутрішні сфери життєдіяльності особи. Тим не менш, методологія дослідження даного питання є недосконалою, оскільки більшість дослідників спиняються на вивченні орієнтації на один із часів (минулий, теперішній чи майбутній), при цьому переважна більшість питальників стосуються саме орієнтації на майбутнє, або ж протиставляє орієнтацію на майбутнє орієнтації на теперішнє чи минуле. Деякі методики фокусуються на горизонті планування особистості та мотиваційно-афективних компонентах переживання часу. На противагу,

опитувальник часових перспектив Зімбардо спрямований на оцінку ставлення до часу, а через неї – на оцінку ставлення особистості до оточуючої дійсності загалом, а також до самої себе, власного досвіду та перспектив на майбутнє.

Автором опитувальника було виділено сім основних часових факторів, при подальшій роботі над методикою їхня кількість скоротилась до п'яти. Дана п'ятифакторна структура є стійкою та відтворюваною, що підтвердилось численними дослідженнями та адаптаціями. До цих факторів належать:

1. *Фактор сприймання негативного минулого.* Виражає ступінь неприйняття власного минулого, сповненого негативних переживань болю та розчарувань.
2. *Фактор сприймання позитивного минулого.* Виражає ступінь прийняття власного минулого, за якої будь-який прожитий досвід є в певному сенсі позитивним, таким, що сприяє розвитку і призводить до теперішнього становища.
3. *Фактор сприймання гедоністичного теперішнього.* При цьому теперішнє вбачається відірваним від минулого й майбутнього, а головною його метою є насолода.
4. *Фактор сприймання фаталістичного теперішнього.* При цьому таке теперішнє вбачається незалежним від волі особистості, наперед визначеним, а особистість – підпорядкована долі.
5. *Ступінь орієнтації на майбутнє.* Виражає наявність у особистості сформованих цілей та планів на майбутнє.

Оригінальна версія опитувальника складається із 56 пунктів, відповіді на які розподіляються за 5-бальною шкалою Лайкерта. У нашому дослідженні ми послуговуватимемось російськомовною адаптацією даного опитувальника, здійсненою А. Сирцовою, К. Соколовою та О. Мітіною (Сырцова et al., 2008).

Обираючи цю методику для вивчення часових орієнтацій ВПО, ми також звернулись до аналізу, проведеного В. Абрамовим, який здійснив перевірку узгодженості шкал методики за критерієм альфа Кронбаха та встановив, що означені характеристики (часові орієнтації) не є культурно

обумовленими. Тим не менш, він вказує на наявність значущих кореляцій між оцінкою теперішнього, минулого і майбутнього (Абрамов, 2014b). Завдяки застосуванню психосемантичних методів, дослідник дійшов висновку, що тлумачення орієнтації на «гедоністичне теперішнє» не є цілком співвимірним із сенсом гедонізму, а є співвідношуваним із умовно гармонійними орієнтаціями на теперішнє, минуле й майбутнє.

Таким чином, при створенні моделі дослідження ми виходили із припущення про те, що дослідження дозволить доповнити актуальні дослідження стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту та показати додатковий аспект процесу адаптації, а саме – як особа зі спільноти ВПО суб'єктивно переживає досвід переселення, і як варіанти цього переживання співвідносяться зі стратегіями адаптації.

2.3.2 Кластерний аналіз зведених даних

Кластерний аналіз був проведений на основі зведених та узагальнених даних по кожній зі шкал методика, які були занесені до матриці аналізу у пакеті програм статистичних даних SPSS (версія 23).

Спираючись на попередні дані, отримані шляхом ментального картографування та наративного інтерв'ю, ми початково припустили, що вибірку можна буде розподілити на три кластери:

- *травмовані особи, орієнтовані на минуле* – з домінуючою напередвизначеною ідентичністю (або мораторієм ідентичності), прив'язані до своїх рідних міст та дому там, екзистенційно відчужені від Києва та з «успадкованою» прив'язаністю до рідного міста;
- *адаптовані та орієнтовані на майбутнє*, з вираженою українською ідентичністю і менш вираженою територіальною, у яких життя після переселення, за їх самозвітом, склалось успішно; фактично, представники цього кластеру демонструють «посттравматичне зростання» та риси «позитивної адаптації» (Klymchuk, 2016; Коробка,

2017a), та чітко демонструють усвідомлену, ідеологічну прив'язаність до місця проживання;

- *особи з дифузною ідентичністю чи її мораторієм*, які зорієнтовані на гедоністичне теперішнє, є екзистенційно відчуженими від будь-якого простору та в цілому не прив'язуються до місць проживання чи певних територіальних ідентичностей.

Втім, статистичний аналіз показав, що такий розподіл є неповним.

Оскільки у даному дослідженні йдеться про аналіз малої вибірки, оптимальним виявився ієрархічний метод проведення кластерного аналізу за принципом середнього зв'язку між групами, який, як показують теоретики математичних методів у психології (Наследов, 2012; Сидоренко, 2006) є одним із найбільш точних, оскільки демонструє усереднену кластерну структуру.

При першій ітерації кластерного аналізу ми отримали статистичне підтвердження висунутої гіпотези про те, що вибірка дослідження може бути розподілена на три кластери, які ми умовно назвали «соціально травмованими», «позитивно адаптованими» та «безмісцевими». Втім, дендрограма, сформована за результатом кластерного аналізу (Додаток А, рис. 1) чітко продемонструвала, що найчисельніший із кластерів – «позитивно адаптованих» – можна розділити на два субкластери. Аналіз відповідей респондентів за змінними (Додаток Б, табл. 1) показав, що основним критерієм для такого розділення є вираженість копінгової стратегії соціальної підтримки. Таке розділення здалось нам суттєвим для розуміння змісту просторових ідентичностей ВПО, оскільки продемонструвало, що представники другого субкластеру завдяки вираженій соціетальній орієнтації сильніше ідентифікують себе як зі спільнотою людей, об'єднаних спільним досвідом проживання у рідному місті (який ними позитивно переоцінюється, що показують результати методики часових орієнтацій), так і зі спільнотою переселенців.

Таким чином, ми провели повторну ітерацію кластерного аналізу, в якій задали параметр розділення вибірки на чотири кластери виходячи з

необхідності подальшої інтерпретації отриманих результатів. Отримавши фінальну кластерну структуру (Додаток А, рис. 1), що співпала з кластерною структурою попередньої ітерації, ми розподілили респондентів за кластерами як новою змінною (Додаток А, табл. 2), та змогли провести однофакторний дисперсійний аналіз із порівнянням середніх (Додаток Б, табл. 1) для кращого розуміння того, які ознаки будуть в цілому характерні для представників того чи іншого кластеру. Для зручності інтерпретації отримані дані були представлені у вигляді графіка (Додаток Б, рис. 1), де по осі X розташовані змінні (значення за кожною зі шкал кожної з трьох обраних методик), а кожна з кривих відповідає кластеру респондентів:

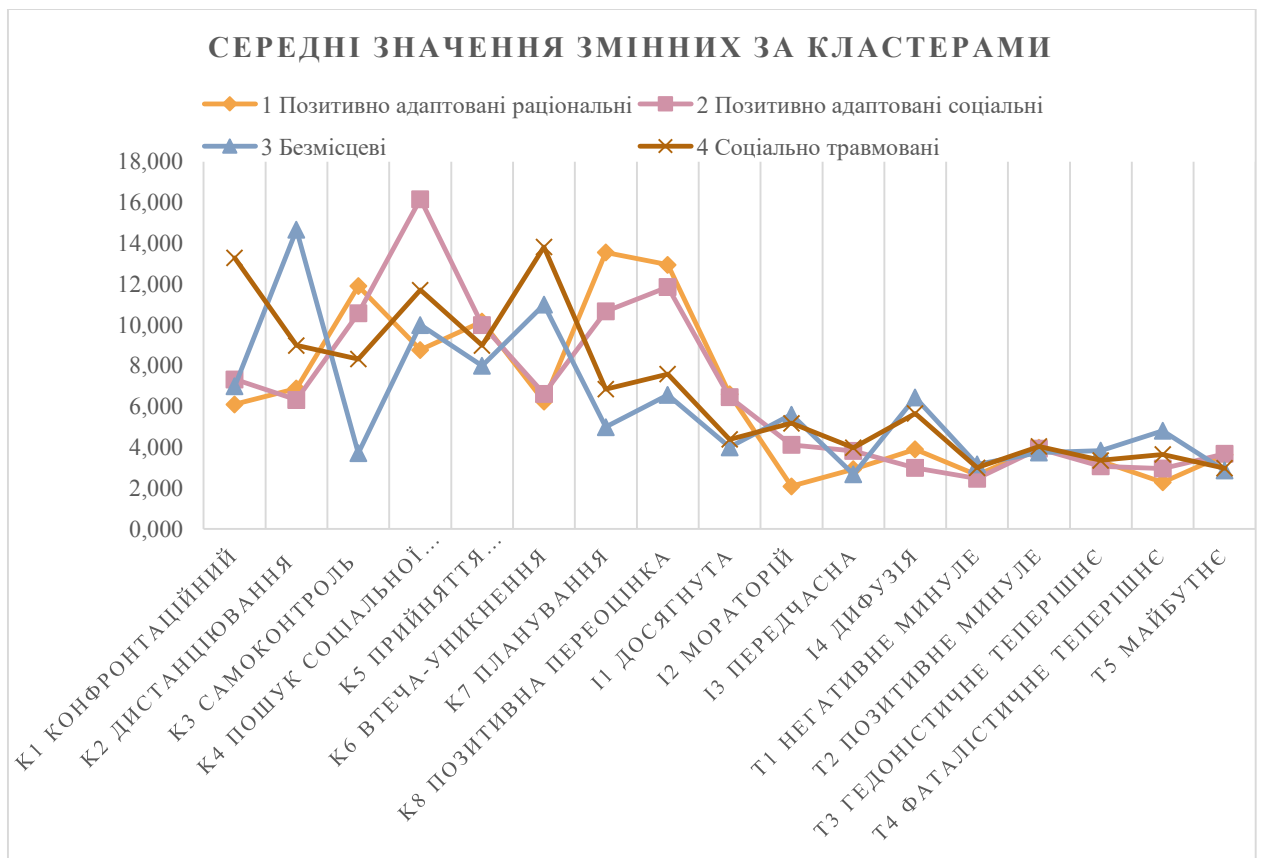

Рис. 1. Графік середніх значень змінних за кластерами

Незважаючи на різну розмірність шкал обраних нами методик, тенденції та основні особливості кожного з кластерів чітко відстежуються на графіку порівняння середніх. Таким чином, ми можемо виділити та описати особливості кожного з них у порівнянні з іншими.

Кластер 1 – «Позитивно адаптовані раціональні».

Цей кластер виділився першим під час математичного аналізу, та об'єднав респондентів, які позитивно переоцінюють власний досвід переселення, демонструють посттравматичне зростання та тяжіють до планування й самоконтролю як до стратегій подолання стресу (Яна, Тимофій, Василь, Марина, Мирослава, Роман, Віктор, Богдана, Карина). В цілому для представників цього кластеру – найчисельнішого серед вибірки – характерні такі риси:

- копінгові стратегії планування (13,5), позитивної переоцінки (12,9) та самоконтролю (11,9), за низьких середніх показників конфронтаційного копінгу;
- досягнута ідентичність за низького рівня мораторію на ідентичність;
- часова перспектива із доволі низькими (порівняно з іншими кластерами) показниками негативного минулого й фаталістичного теперішнього, за середньо-високого значення позитивного минулого.

Таким чином, можна говорити про те, що до цього кластеру потрапили респонденти, яким властиві раціональні, трансформаційні стратегії активної адаптації, що призводять до формування та усвідомлення власної досягнутої ідентичності.

На рівні попереднього аналізу створених респондентами цього кластеру ментальних карт можна спостерігати такі особливості:

- бажання виразити максимальний контраст між зображуваними містами;
- збільшення кількості нанесених на карту елементів при переході до картографування Києва;
- фокус на позитивних спогадах про дім;
- «домоцентричність» обох карт (у випадку просторового картографування).

Тобто, можна говорити про те, що позитивна переоцінка минулого та досягнута ідентичність респондентів цього кластеру маніфестується на

створених ними ментальних картах – у їх композиції, виборі перспективи та підході до картографування. І хоча респонденти, що потрапили до цього кластеру, згадують під час інтерв'ю про травматичні моменти минулого, вони інтерпретують їх переважно як переломі моменти життя, що призвели до подальшого переселення, та переносять на карту здебільшого позитивні спогади про життя у рідному місті, та позитивний досвід життя у Києві.

Кластер 2 – «Позитивно адаптовані соціальні».

До другого кластеру респондентів, який ми назвали «позитивно адаптованими – соціальними» потрапили ті респонденти, у яких найбільш вираженою копінговою стратегією став пошук соціальної підтримки. Респонденти цього кластеру артикулювали у своїх інтерв'ю особливу важливість соціальної взаємодії з іншими представниками спільноти переселенців для прийняття факту свого вимушеного переселення та подальшої адаптації до життя у Києві. Загалом можна говорити, що представники цього субкластеру демонструють більшу вираженість стосунків як виміру посттравматичного зростання.

Така позиція виглядає особливо примітною у контексті нашого предмету дослідження, оскільки ми розглядаємо просторову ідентичність не тільки як ідентифікацію особи із конкретним простором, його частиною чи місцем, а і як ідентифікацію зі спільнотою, що привласнила собі те чи інше місце. Відповідно, орієнтованість на соціальну взаємодію слугуватиме для респондентів цього кластеру основою для просторої ідентифікації, що призводитиме до формування вираженої ідентичності зі спільнотою «вихідців з Донбасу» і «переселенців», яку вони підтримують як завдяки зв'язкам з попереднього періоду життя у рідному місті, так і завдяки побудові нових соціальних зв'язків із тими, хто має досвід вимушеного переселення. В такому випадку гуртування спільноти переселенців виступатиме прикладом того явища, яке В. Васютинський (2017d) називає колективним самовизначенням спільноти.

В цілому ж, для представників цього кластеру (Ігор, Данило, Лариса, Тарас, Зоя, Борис) характерні:

- копінгові стратегії соціальної підтримки (16,1), позитивної переоцінки (11,8) та самоконтролю (10,5) за низького рівня дистанціювання (6,3);
- досягнута ідентичність із середньо-високим показником мораторію ідентичності;
- часова перспектива із більшою, порівняно з іншими кластерами, орієнтацією на майбутнє.

Особливості створених представниками цього кластеру ментальних карт схожі до представників попереднього кластеру – домоцентричність, фокус на позитивних спогадах про минуле та намагання виразити максимальний контраст між двома картами як двома періодами життя особи, об'єднаними спільним життєвим нарративом.

Кластер 3 – «Безміцеві».

Третім із вибірки виділився кластер, представників якого ми назвали «непросторовими», або ж «безміцевими» у термінології М. Левіцкої, маючи на увазі, що до нього потрапили ті респонденти, для яких ідентичність із місцем чи простором в цілому не має достатньо великої ролі, аби вони артикулювали її під час одноразового нарративного інтерв'ю.

Особливості цього кластеру, за стандартизованими методиками, полягають у наступному:

- переважання копінгових стратегій дистанціювання (14,7) та втечі-уникнення (11), за низького показника самоконтролю (3,7);
- дифузна ідентичність та мораторій на ідентичність;
- часова орієнтація на фаталістичне та/або гедоністичне теперішнє.

Нас здивував той факт, що одразу троє з респондентів вибірки змогли створити цілком «непросторові» карти (за суттю, а не за формою) – тобто передавали на них сенси й міські тканини, але не пояснювали, що те чи інше місце означає особисто для них. Так, Олег передав на своїх картах архітектуру

міста, чітко відтворюючи взаємне розташування певних об'єктів у Луганську та Києві, проте уникаючи наративізації того, що зображує (Додаток В, рис. 15, 16). Натомість Петро обрав певні образи, що максимально лаконічно передають «дух» зображуваного міста: так, його Донецьк – це пам'ятник «Слава шахтарській праці», церква й тролейбус, які, як він стверджував, не несуть для нього персональної цінності, проте відповідають його уявленням про місто (Додаток В, рис. 3). Навіть зображення у Києві, яке можна було б трактувати як «дім», носить для респондента скоріш конотацію безособового «робочого місця» як втілення його основної діяльності у місті (Додаток В, рис. 4).

Респонденти цього кластеру створювали загалом імперсональний наратив – тобто, наратив про простір, який мало пов'язаний із особистісними переживаннями. Як показав кількісний аналіз, така особливість витікала не з недостатнього контакту з респондентами під час інтерв'ю, а з їхніх персональних особливостей. Цікаво, що всі троє респондентів, яких було віднесено до цього кластеру, є представниками умовно «творчих» професій – художник, дизайнер та письменниця. Тож цілком можливо, що такий тип картографування, а також дифузна ідентичність та дистанціювання і уникнення проблем є результатом особливостей їхнього мислення й способу життя. І хоча питання, сформульоване як *«у мене виникла потреба творчо себе виразити»*, за опитувальником копінг-стратегій підраховується у складі стратегії позитивної переоцінки, в нашому випадку творчо орієнтовані респонденти мали напруженість саме за копінг-стратегіями уникнення чи дистанціювання.

Кластер 4 – «Соціально травмовані»

До четвертого кластеру потрапили ті респонденти, які, за нашими спостереженнями та попереднім аналізом наративних інтерв'ю, найбільш гостро переживають свою травму переселення та готові ділитись нею під час

процесу інтерв'ювання, а саме: Поліна, Лілія, Єлизавета, Марта, Вероніка, Тамара та Григорій. Для респондентів цього кластеру характерне наступне:

- напружені копінгові стратегії втечі-уникнення (13,8) та конфронтації (13,2);
- дифузна ідентичність та/або мораторій на ідентичність;
- домінування часової орієнтації на позитивне минуле (хоча ця орієнтація є достатньо вираженою у всіх кластерів, саме в останньому вона виступає домінуючою).

Враховуючи напруженість копінгу втечі-уникнення у респондентів цього кластеру, можна було б припустити, що для них в цілому є характерним заперечення чи знецінення ситуації, що склалась. Втім, як показали нарративні інтерв'ю, представники цього кластеру радше тяжіють до шкодування про втрачені можливості та зміну звичного ладу життя. Також помилковим було б стверджувати, що до цього кластеру потрапили респонденти, які мали безпосередній досвід переживання травмівних подій (втрати близьких, потрапляння під обстріли, тощо). У деяких випадках респонденти цього кластеру мали подібний досвід, проте він не є характерним для кожного з його представників, тож причину таких результатів ми вбачаємо радше у суб'єктивному переживанні респондентами ситуації збройного конфлікту загалом, розриву соціальних зв'язків, переживанні самотності і травми, що пов'язана з розривом звичного порядку життя. Саме тому ми, послуговуючись термінологією П. Штомпки (2001), назвали представників цього кластеру «соціально травмованими».

Примітно, що на ментальних картах респондентів цього кластеру Київ найчастіше постає «порожнім», та не наповнюється значущими об'єктами – не стільки через незнання міста конкретним респондентом, скільки через невизнання місць у Києві як значущих. Такий підхід до картографування може слугувати вираженням позиції «екзистенційної відчуженості» від міста проживання, яку ми детально розглянемо у наступному розділі.

Підсумовуючи дані, отримані завдяки застосуванню методу кластерного аналізу, слід зазначити, що окрім безпосереднього розподілу респондентів за кластерами, проведений аналіз дозволив нам зробити ряд примітних спостережень. Так, наприклад, ми можемо говорити, що загалом усі опитані сходяться в орієнтації на позитивне минуле (середній показник – 4,0), проте не можемо стверджувати, що це є наслідком особливого ресентименту щодо рідного міста. Таку орієнтацію можна радше інтерпретувати як наслідок текстуальних особливостей методики та формулювання питань.

Ще однією примітною тенденцією є низька вираженість копінгу «прийняття відповідальності» у респондентів з усіх виділених кластерів. Втім, такі показники можна пояснити специфікою використаної методики, адже питання, що входять до складу цієї шкали, здебільшого були сформульовані як «у важкій ситуації я розумію, що сам викликав ці події». В контексті нашої роботи з ВПО (передусім, проведення опитування після творення ментальних карт та актуалізації спогадів про переселення) під «важкою ситуацією» розуміється якраз сам факт збройного конфлікту і подальшого переселення, і, відповідно, імпунітивні самозвинувачувальні реакції не є характерними для осіб, які переживали початок воєнних дій, що об'єктивно були викликані зовнішніми факторами. Загалом дана копінгова стратегія несе психологічний зміст суб'єктності та переживання почуття провини, однак, маючи дані наративних інтерв'ю, ми можемо говорити, що респонденти, навпаки, тяжіють до маніфестації власної суб'єктності (передусім серед тих, хто потрапив у Кластер 1) та переживання почуття провини (Кластер 4).

У наступному розділі ми оперуватимемо виділеними кластерами, використовуючи як зазначені у цьому розділі номери кластерів, так і присвоєні їм назви. Після ретельного аналізу компонентів та особливостей створених респондентами ментальних карт ми проаналізуємо зв'язок особливостей картографування, психологічних характеристик кожного з кластерів, та переконструювання просторових ідентичностей респондентів.

Висновки до розділу 2.

У даному розділі ми, спираючись на розглянуті теоретичні положення і концепції, представили процедурно-методичний апарат емпіричного дослідження просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб. Було сформульовано основні завдання емпіричного дослідження; проаналізовано основні методи та обґрунтовано їх застосування щодо дослідження просторової ідентичності ВПО та її переструктурування.

Також було розглянуто та описано вибірку дослідження, яка формувалась за змішаним цільовим принципом, спрямованим на те, щоб охопити різнопланові досвіди переселення, взаємодії з простором та формування прив'язаності до місця. В нашому випадку досліджуваним феноменом постала просторова ідентичність внутрішньо переміщених осіб, отже до дослідження залучались лише ті особи, що безпосередньо мають досвід вимушеного переселення (до м. Києва), тобто, залишили свої домівки на тій території Донеччини чи Луганщини, яка все ще залишається окупованою, внаслідок збройного конфлікту з 2014 року.

Запропонована модель емпіричного дослідження передбачала поєднання якісних та кількісних дослідницьких методів, водночас, акцент зроблено саме на якісних методах. Респондентам дослідження пропонувалося створити ментальні карти двох міст – того, в якому вони жили до переселення, та того, де живуть наразі, та сконструювати власний вербальний наратив про переселення протягом процесу картографування. Таке поєднання двох методів дослідження дозволило максимально повно розкрити особливості переживання переміщеними особами власного переселення, та дослідити процес трансформації їх просторових ідентичностей.

Оскільки метод ментального картографування, який був визначений як головний інструмент даного дослідження, є досить новим в українській науці, передумови та особливості його застосування загалом та у даному дослідженні зокрема, будуть розглянуті окремо, у Розділі 3. Натомість у даному розділі

описано застосування методу неструктурованого нарративного інтерв'ю, який використовується паралельно з ментальним картографуванням.

Використання стандартизованих методів дослідження дозволило розподілити респондентів за кластерами залежно від їх просторових ідентичностей. Кластерний аналіз отриманих даних показав, що вибірка респондентів розподіляється на чотири кластери (два з яких можна об'єднати у надкластер): «Позитивно адаптовані раціональні», «Позитивно адаптовані соціальні», «Безмісцеві» та «Соціально травмовані». До першого кластеру потрапили респонденти із переважанням копінгів планування, позитивної переоцінки минулого та самоконтролю, з досягнутою ідентичністю та орієнтацією на позитивне минуле та майбутнє. У другому кластері, який можна об'єднати з першим у надкластер «позитивно адаптовані», опинились респонденти, що орієнтуються на соціальну підтримку та позитивну переоцінку минулого, та мають подібні до першого кластеру показники ідентичності та часових орієнтацій. Третій кластер включив у себе «безмісцевих» респондентів із напруженими копінгами дистанціювання та втечі-уникнення, мораторієм та/або дифузією ідентичності й орієнтацією на фаталістичне теперішнє. У четвертому кластері опинились ті респонденти, що демонструють найбільш сильне переживання травми, і, відповідно, мають за домінуючі копінги конфронтацію та втечу-уникнення, демонструють напередвизначену ідентичність та орієнтацію на минуле.

У наступних розділах ми оперуватимемо виділеними кластерами, та після аналізу компонентів та особливостей створених респондентами ментальних карт проаналізуємо зв'язок картографування, виділених особливостей представників кожного з кластерів та переконструювання просторових ідентичностей респондентів.

Основні положення цього розділу викладені у наукових працях автора: Лазаренко, 2017; Лазаренко, 2018, Лазаренко, 2019b.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ МЕНТАЛЬНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ ЯК ЗАСОБУ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОСТОРОВИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

У розділі пояснюються основні методологічні засади, що дозволяють говорити про метод ментального картографування як про ефективний засіб соціально-психологічного дослідження ідентичностей. Висвітлюються основні теоретичні положення, що лягли в основу методу ментального картографування, описуються особливості, обмеження та сфери застосування методу в психології. Пояснено особливості процедури проведення досліджень за методом ментального картографування. Представлено детальний аналіз створених респондентами картографічних візуалізацій наративів місця проживання. Розкрито картографічні особливості основних компонентів створених візуалізацій рідних міст та Києва (комплексність, вибір проекції та масштабу, виокремлення об'єктів, використання кольору та інших), а також такі особливості сприймання простору респондентами, як просторова стереотипізація та пам'ятникоцентричність.

3.1 Теоретичні засади методу ментального картографування

Ментальне картографування існує як метод дослідження ролей та значень простору і місця в повсякденному житті вже понад 50 років, та має довгу і багатогранну історію використання у соціальних науках. Тим не менш, більшість досліджень так чи інакше спираються на версію методу, запропоновану К. Лінчем (Lynch, 1960), не беручи до уваги основоположні питання про те, як ще можна використовувати метод, та як саме він може збагатити методичний арсенал дослідників у сфері просторових соціальних наук. Сам термін «просторові соціальні науки», запропонований та обґрунтований у роботах, зокрема, Д. Косгрова, Д. Гарві та Е. Сойя, стосується

застосування різноманітних технік картографування для отримання знань про соціальну структуру світу, а також способу мислення, що фокусується на критичному аналізі щоденних соціальних просторів (Cosgrove, 1998; Harvey, 2001, 2010; Soja & Chouinard, 1999). Такий аналіз місця і простору є невіддільним від картографування (мешпінгу), що набуває нових модифікацій у контексті соціальних досліджень просторових відносин, які виходять із просторового аналізу владно-підвладних структур, започаткованого М. Фуко (Foucault, 2012).

На найбільш узагальнювальному рівні, ментальне картографування надає дослідницьку оптику для того, щоб розглянути, як саме люди продукують та переживають простір, які є форми просторових взаємодій, та дослідити динаміку відносин між людиною і простором, починаючи від короткотермінових досвідів повсякденності, і закінчуючи структурними нерівностями на рівні суспільства в цілому (Campos-Delgado, 2018; Downs & Stea, 1977; Farías, 2011; Gould & White, 2012; Hayden, 1997; Imani & Tabaeian, 2012; Kitchin, 1994; Kitchin & Freundschuh, 2000; Milgram et al., 1976; Monmonier, 2018; Saarinen, 1976). Більш специфічне визначення цього методу надає Дж. Гізекінг, за словами якого ментальне картографування є репрезентацією індивідуальної або групової когнітивної карти, створеної від руки чи за допомогою комп'ютерної програми, створеної повністю з чистого аркушу чи у процесі додавання об'єктів чи назв до вже існуючої карти (Gieseeking, 2013). Такі ментальні карти зазвичай створюються у процесі, що також включає вербальні методи дослідження, такі як глибинне інтерв'ю, фокус-групи та/або етнографію.

Ряд дослідників ототожнюють поняття «когнітивне картографування» і «ментальне картографування». Так, за Е. Толманом, який вперше застосував перше зі згаданих понять ще у 1948 році, концепція когнітивного картографування описує процес, який людина використовує, щоб думати та осмислювати простір довкола та відображати його у своїй поведінці (Tolman, 1948). Втім, питання про існування наперед створених ментальних карт, які

існують у свідомості людини, все ще залишається дискусійним, так само як і те, чи є такі карти співмірними реальним картам простору, метафорами чи гіпотетичними конструктами (Kitchin, 1994). Іншим відкритим питанням, про яке дискутують як дослідники когнітивного картографування, так і нейрофізіологи, є узалежненість просторового знання від безпосереднього досвіду руху крізь простір (Heft, 1996; Ingold, 2000). Втім, Дж. Гізекінг, один із найвпливовіших сучасних теоретиків методу ментального картографування, виходить із положень про те, що ментальні карти є одночасно процесуальними та репрезентаційними, а тому ніколи не є всеохоплюючими, і не можуть бути повтореними чи повністю запам'ятовуваними. Саме тому, на його думку, термін «ментальне картографування» є більш релевантним для іменування описуваного методу, оскільки зв'язок ментальних репрезентацій простору із власне когнітивними процесами все ще є предметом досліджень і дискусій.

3.1.1 Історія виникнення методу

Ментальне картографування як метод дослідження простору був запропонований Г. Дебором у 1957 році для визначення інтенсивності зв'язку особистості з точками у просторі (Debord, [1957] 1997). В рамках філософського руху «Ситуаціоністський інтернаціонал» здійснювались спроби концептуалізувати поняття простору та його конструювання. Ідея Г. Дебора полягала у тому, що місто як таке має бути переосмисленим з урахуванням того, що до його складу входять мінливі, конструйовані його мешканцями простори. Способом подолання нав'язаного згори образу міста та подолання відчуженості між містянами поставав дрейф – практика прокладання особою власних маршрутів у місті та конструювання персонального образу міста через досвід «осмисленої повсякденності».

Одним із результатів дрейфів Парижем самого Дебора став перший заразок психогеографічної карти міста, названий «Оголене місто» та представлений у 1958 році: ця прото-карта представляла собою колаж із

тиражних мап міста, газетних вирізок та намальованих від руки стрілок, що позначали напрям та інтенсивність руху Г. Дебора під час його навігації містом. За його словами, таке картографування прагне «записувати й репрезентувати сутність місця через протиставлення й інтерпретації історичного й сучасного, політичного й поетичного, дискурсивного й чуттєвого» (Debord, [1957] 1997). Тож найбільш важливим для ситуаціоністів було розуміння «специфічних ефектів географічного середовища, свідомо організованого чи ні, на емоції та поведінку індивідів».

Паралельно із психогеографічними експериментами ситуаціоністів та Дебора, американський дослідник міст Кевін Лінч розробляв засади нового методу, названого ним «ментальним картографуванням». Саме його робота «Образ міста» стала першою повноцінною науковою працею, що описувала б суть та особливості застосування ментального картографування в академічному дослідженні (Lynch, 1960). Виходячи з ідеї про те, що місто найкраще знають самі містяни, К. Лінч першим застосував описаний вище метод ментального картографування для того, щоб впорядкувати місто відповідно до потреб його жителів. В своїх дослідженнях він намагався дослідити взаємозв'язки людини та елементів фізичного простору міста, які впливають на його сприйняття, пропонуючи учасникам досліджень створювати, описувати й підписувати ментальні карти, а також інтерпретувати карти інших учасників. Сфокусувавшись на елементах міського середовища, які дозволяють мешканцям вибудовувати навігацію та створювати ментальний образ міста, він провів серію глибинних інтерв'ю з жителями Бостона, Джерсі-сіті та Лос-Анджелеса, і виявив п'ять основних характеристик міського середовища: шляхи, вузли, орієнтири, кути та райони.

На думку К. Лінча, це дослідження ментальних маркерів міських жителів показало, що проектування та планування міських просторів повинно базуватися на досвіді людей та способах зробити місто більш зрозумілим. І хоча розуміння взаємозв'язків між людиною і простором суттєво розширилось із часу публікації цього фундаментального дослідження, підхід К. Лінча все

ще лежить в основі методу ментального картографування. Втім, чимало дослідників намагаються переосмислити спадок Лінча та запропонувати більш деталізовані та чутливі до різного досвіду варіації методу (Gould & White, 2012; Milgram et al., 1976; Powell, 2016; Tuan, 1975). Тим не менш, однією з найважливіших концепцій, введених К. Лінчем у книзі «Образ міста», є така властивість простору, як прочитуваність – своєрідна характеристика якості середовища, яка допоможе запропонувати мешканцям підказки про те, де вони знаходяться і що вони можуть зробити.

Важливим для розвитку методу видається дослідження Т. Саарінена, який пропонував дітям із чотирьох різних країн створити карту світу: як виявилось, їх сприймання узалежене від економічного та політичного статусу країни, в якій вони проживають. За словами дослідника, саме використання методу ментального картографування зробило можливим отримати такі дані, оскільки сам процес створення карти допомагає розкрити ті «приховані» уявлення, думки і переконання, що залишаються поза увагою при проведенні дослідження за допомогою опитування чи інтерв'ювання (Saarinen, 1976). Власне, тому із 1970-х років метод здебільшого використовували у міждисциплінарних дослідженнях комплексних та витіснених з поля зору досвідів маргіналізованих спільнот та їх членів (Bridger, 2013; Gould & White, 2012), включаючи обмеження та утиски, яких зазнають етнічні та релігійні меншини (Hayden, 1997), представники ЛГБТК+ спільноти (G. Brown, 2001; Knorr, 2004), чи девіантної молоді (Kueger, 2010).

Не менш цікавими видаються і дослідження, що застосовують ментальне картографування для дослідження досвіду мешканців міст, які знаходяться за межею бідності (Dennis, 2006; Powell, 2010, 2016), або ж для вивчення відчуття безпеки у просторах, що знаходяться під відеонаглядом (Kueger, 2010). Всі ці дослідження зрештою сходяться у думці про те, що ментальне картографування надає можливість для візуального вираження досвідів, які неможливо повною мірою виразити вербально.

В цілому, ментальне картографування (меппінг) як метод, розроблений географами, дає новий спосіб відображення і фіксації комплексної реальності. Візуальність та інтегрованість дозволяє зобразити те, що неможливо зафіксувати під час словесного опису, тож в певному сенсі ментальне картографування є радше концептуальним, ніж географічним методом. Воно дозволяє варіювати шари та ступінь деталізованості, змінювати масштаб у процесі створення карти, та навіть включити у двомірну карту часовий вимір завдяки нанесенню на карту об'єктів і подій, що відбувались у різні часові проміжки. Тож, так само як і карта, історія може стати більш чіткою і зрозумілою завдяки простеженню деталей і патернів, що дозволяє отримати часткові знання, необхідні для побудови повної картини соціальної реальності. Трансформації і взаємні перетини тексту й карти відображають як абсолютний, так і відносний простір, екстрагуючи просторові відносини, вбудовані у текст, та використовуючи цю інформацію для того, щоб вийти за рамки чіткого картографування за всіма формальними правилами (Futch & Fine, 2014). Результатом такого перетину є просторовий наратив, який відображає, як особистість вибудовує просторові рамки власної ідентичності та очікувань на основі уявлень та пам'яті. Такий наратив в основі зводиться до фокусу на просторових патернах як на засобах розуміння соціальних взаємодій. Він відображає географію постійних взаємодій між структурою й процесом, пролонговані взаємовпливи між суспільством та індивідом і/або групою в рамках просторового середовища, яке водночас оформлює та оформлюється соціальними нормами та індивідуальними або груповими впливами. Цей наратив також має включати час та випадковість; соціальні взаємодії, які впливають та відчують вплив простору, фактично репрезентують павутину виборів, і наратив стає пов'язаним невидимими нитками з усіма можливим варіантами розвитку подій у різних часових проміжках (Bodenhamer et al., 2015).

3.1.2 Адаптація методу в психології

Запозичення методу з географічної до психологічної науки відбулось у 1970х роках, коли його почали застосовувати для дослідження просторової поведінки (Devlin, 1976; Downs & Stea, 1977, 2017; Gould & White, 2012). Опісля застосування ментального картографування дозволило дослідити такі поняття, як відчуття місця, рух, сприймання навколишнього середовища, та навіть прояснити суть соціально-просторової нерівності у містах.

Так, психологи С. Мілграм та Д. Жоделе в одному зі своїх досліджень пропонували учасникам створити мальовані від руки мапи міста – Парижа, аби потім створити загальну когнітивну карту Парижа очима парижан (Milgram et al., 1976). Цей метод отримав назву ментального картографування. Згадане дослідження показало, що ментальні карти керують нашими діями – принаймні у складанні маршрутів пересування містом – та вказують на більш глибокі синхронні процеси, за допомогою яких ми отримуємо та обробляємо знання. Робота С. Мілгрема та Д. Жоделе витіснила ідею фіксованих ментальних карт як уявлень у свідомості людей, і натомість запропонувала концепцію набагато більш соціально та культурно вибудованих психологічних карт, які змінюються під впливом ситуативних факторів. С. Мілграм та Д. Жоделе також виявили, що учасники проекту об'єднують основні елементи міста завдяки своїм повсякденним практикам, а також через соціальні уявлення про місця, які навіть не можуть бути частиною щоденного досвіду конкретної людини.

Тим не менш, ряд дослідників критикують метод ментального картографування за залежність від навичок малювання у дослідників (Kitchin & Dodge, 2007), а також від надання пріоритету візуальним образам, які є досить складними для аналізу та інтерпретації (Ingold, 2000). Одним із варіантів уникнення такої залежності є запропонований П. Гульдом та Р. Вайтом варіант методу, в якому учасникам дослідження надається заздалегідь створена карта, яку вони мають описати та підписати значущі елементи (Gould & White, 2012). Втім, як зазначають Д. Покок, Д. Мюррей та

К. Спенсер, індивідуальні відмінності у малюванні не є визначальними для створення карт, адже при їх аналізі беруться до уваги власне самі об'єкти, послідовність їх нанесення на карту, робота з простором аркуша, і, найважливіше, історії про простір, створювані учасниками дослідження, а не власне художні здібності та креативність створення візуального образу (D. Murray & Spencer, 1979; Росок, 1976). Саме тому важливим є активне спостереження дослідника під час творення ментальних карт учасниками (G. Brown, 2001). Та все ж, дослідники сходяться у думці про те, що ментальне картографування є одним із найефективніших способів дослідження змін, що відбуваються з особистістю у просторі і часі, та творенні загальних життєвих наративів.

Останніми десятиліттями метод застосовували для вивчення різних аспектів динаміки відносин між людиною і простором, від вивчення щоденних практик до гендерних студій та психології влади (Cosgrove, 2002, 1999; Crampton & Krygier, 2006; Downs & Stea, 1977; Farías, 2011; Gould & White, 2012; Kitchin & Dodge, 2007; Росок, 1976; Powell, 2010; Saarinen, 1976; Seamon & Sowers, 2008; Wood & Fels, 1992).

Серед останніх досліджень особливо виділяється робота американського психолога Дж. Гізекінга (Giesecking, 2013), який провів дослідження ментальних репрезентацій елітних коледжів у їх випускниць та виділив 57 категорій аналізу ментальних карт, приділяючи особливу увагу емоціям, закарбованим у таких картах. Саме на його модифікацію методу, викладену у 2013 році в журналі «Qualitative research in Psychology», ми і спиратимемось у нашому дослідженні. Гізекінг суттєво розвинув метод ментального картографування, і передусім наголосив на тому, що запропоноване ще Д. Пококом у 1974 році розділення карт на умовно «емоційні» (просторові) та «досвідні» (послідовні) є менш значущим, аніж розділення карт на ті, в яких домінувало візуальне передавання емоцій і досвіду і ті, де домінувала історія, розказана вербально (Росок, 1976). Гізекінг пропонує 57 основних технік аналізу (способів інтерпретацій) та компонентів (елементів створення)

створюваних картографічних зображень, згрупувавши їх у чотири категорії. Саме цей підхід і закладає основу використання методу в нашому дослідженні просторових ідентичностей ВПО в Україні.

Так, вслід за Гізекінгом, до першої категорії – **«механіки методу»** – ми будемо відносити ті аналітичні компоненти, які стосуються відповідності намальованої карти означуваній реальності, а саме кількість та послідовність елементів та текстові підписи нанесених об'єктів. До другої категорії, **«елементів малювання»**, належатимуть компоненти, які безпосередньо стосуються процесу творення карти – її масштаб, проекція, орієнтація в просторі, дотримання сторін світу, включення «легенди» карти та умовних зображень, визначеність семантики кольору тощо. Третя і четверта категорія стосується власне соціально-психологічних нюансів ментальних карт. Так, категорія **«нарративів місця»** вказує на фізичні, пригадувані або уявні елементи місця, які є значущими для усвідомлення респондентами їхніх просторових ідентичностей, а саме: шляхи, кордони, унікальні та нетипові об'єкти, ідентифікатори належності до спільнот. Категорія **«персоналізації»** стосується найбільш інтимного та емоційного досвіду взаємодії з конкретними місцями: перший та останній елемент карти, зображення себе та соціального оточення, підпис назви зображуваного міста. Такий підхід дозволяє нам відійти від типових для географії уявлень про масштаби, напрямки руху та співвідношення об'єктів, та зосереджує на безпосередньому досвіді респондентів та їхніх осмисленнях власного досвіду.

Незважаючи на той факт, що когнітивна психологиня Б. Тверські зазначала, що ментальні репрезентації простору завжди є неповними, фрагментованими та суб'єктивними (Tversky, 1993), методом ментального картографування широко послуговуються численні європейські та американські науковці, дослідження яких стосуються особливостей вивчення соціальних ідентичностей, міграції та конфліктів. Так, наприклад, колектив вчених під керівництвом Д. Катцафікас обґрунтував доцільність використання ментального картографування для вивчення ідентичності та

траєкторій її розвитку (Katsiaficas et al., 2011). Їхнє лонгітюдне дослідження, проведене з підлітками з маргіналізованих груп, показало, що саме якісні методи – передусім, ментальне картографування – можуть надати респондентам можливість більш вільно висловити власну ідентичність без ризику соціального засудження (що, в свою чергу, зменшує вплив стратегії надання соціально схвальних відповідей, типової для представників дискримінованих спільнот, при застосуванні стандартизованих кількісних опитувальників).

Застосування ментального картографування для дослідження сприймання просторів, охоплених довготривалим конфліктом, продемонстроване у роботах ізраїльських науковців Е. Бен-Зеєва та Х. Івро. За результатами їхнього дослідження, у якому учні ізраїльських шкіл картографували території єврейських та арабських спільнот, було показано, що ментальна карта території є водночас і безпосереднім відтворенням стереотипів, і відображенням власного ставлення до політичної сторони питання (Ben-Ze'ev & Yvroux, 2018). Натомість дослідження К. Світцер та С. Макдауел на прикладі розділеного конфліктом міста Белфаст показує, що за допомогою картографування можна визначити «втрачені» місця у міській тканині, які слугують нагадуванням про конфлікт та перешкоджають включенню мешканців у мирне переосмислення подій минулого (Switzer & McDowell, 2009). Тож можна говорити, що картографування є способом вивчення уявлень про окуповану / конфліктну частину країни.

Також варто відзначити дослідження, проведене дослідницею М. Москал, яка за допомогою ментального картографування вивчала ідентичності дітей польських мігрантів, що зростають у Шотландії. За результатами її дослідження, поняття дому є соціально конструйованим через відчуття належності до спільноти, та виходить за рамки локальності – і, відповідно, сприяє формуванню так званої «транслокальної» ідентичності (Moskal, 2015).

Досліджуючи питання того, як новоприбулі мешканці сприймають місто, в якому вони проживають, дослідниця Н. Пеззоні заново осмислює підхід К. Лінча та застосовує категорії «шляхів», «кордонів», «обжитих просторів», «вузлів» та «орієнтирів» для аналізу ментальних карт Мілану, створених нещодавніми мігрантами. Залучивши до вибірки осіб, що переїхали до міста не більше, ніж за чотири роки до початку дослідження за різних причин, та ще не мали постійного житла, дослідниця дійшла висновку, що досвід «проживання» міста є фундаментальним для формування відчуття власної належності до нього, та відображає безпосередній життєвий досвід особи (Pezzoni, 2013).

Одним із останніх доповнень методу стало дослідження, проведене Амалією Кампос-Дельгадо, яка вивчала терапевтичний ефект, який може чинити метод ментального картографування на самих респондентів дослідження. Досліджуючи психологічний вплив нелегальної міграції на самих мігрантів за допомогою цього методу, дослідниця приходять до висновку, що одним із найважливіших принципів ментального картографування є те, що цей метод дозволяє суб'єкту дослідження (респонденту) залишатись активним творцем своєї власної історії та відтворювати тільки ті сценарії, які він чи вона вважає прийнятними (Campos-Delgado, 2018). Саме тому творення переселенцями ментальних карт може бути початковою точкою для пригадування та трансформації травматичних спогадів про переселення.

Ментальне картографування зарекомендувало себе і як метод дослідження ідентичностей мешканців прикордоння та регіонів, охоплених конфліктом. Так, наприклад, колектив бельгійських вчених під керівництвом М. Рошама показав, що завдяки ментальному картографуванню можна вивчати особливості сприймання внутрішніх кордонів у політично розділеній країні (Reuchamps et al., 2014). За їхніми результатами, картографування чітко відображає, як саме і якою мірою особа ідентифікує себе з країною в цілому та з однією із двох мовних спільнот у її межах, а також артикулює наявні у

суспільстві стереотипи стосовно інших груп за ознаками мови та політичних уподобань.

Цікавим для українських науковців виявляється і дослідження фінських вчених В. Кайсто та Х. Велс, які вивчали особливості ідентичностей мешканців фінсько-російського прикордоння. Дослідження показало, що молодь по обидва боки кордону тяжіє відображати на карті домінуючі суспільні наративи: так, мешканці Фінляндії свідомі щодо анексії фінських територій радянськими військами після Другої світової війни, тоді як молоді росіяни відображають кордони як більш стале явище (Kaisto & Wells, 2020). Проживання у пограниччі, в свою чергу, сприяє ідентифікації місцевих мешканців та розділення на «своїх» і «чужих», яке, тим не менш, є більш відчутним у представників старших поколінь, аніж у молоді.

Наведені приклади досліджень, а також розглянуті у першому розділі дослідження ролі просторового переживання травми для розуміння психологічних особливостей переселення, дозволяють вважати обраний нами для дослідження метод ментального картографування надійним та інформативним, і вказують на доцільність його застосування для вивчення просторових ідентичностей внутрішньо переміщених осіб.

3.1.3 Просторовий наратив

Хоча ментальне картографування і було започатковане як метод досліджень міського планування (Lynch, 1960) та розвинуте як засіб презентації того, як члени міського простору сприймають ландшафт, що їх оточує (Powell, 2010), сучасні європейські та американські дослідники, зокрема, Дж. Гізекінг (Gieseeking, 2013), Р. Кітчін, Е. Додж (Kitchin & Dodge, 2007) та інші, наполягають на тому, що використання намальованих від руки карт важливо передусім для отримання знань про колективне сприймання того чи іншого простору, а не як спосіб дослідження персональних уявлень про місце. Втім, індивідуальні ментальні карти можуть водночас містити в собі емоційні переживання певних досвідів, що відбулись у конкретній точці

простору, або безпосередньо відтворювати цей простір – у такому випадку його емоційне наповнення переноситиметься у вербалізований наратив.

Ментальне картографування ілюструє, як простір освоюється через досвід та його наративізацію. Як вказував М. де Серто (Certeau, 2008), сенс простору формується через практики, а їх повторення дозволяє подолати відчуженість. Таким чином, перетворення простору в наратив і буде виступати способом перетворити незнайоме на знайоме, та сприятиме формуванню просторової ідентичності. Саме тому ментальне картографування дозволяє отримати більше знань про роль простору в процесі конструювання ідентичності. Зрештою, ментальне картографування, або «глибинне картографування», як цей метод називають Дж. Корріган, Д. Боденхамер та Т. Гарріс, дає достатньо деталізоване, мультимедійне зображення місця та всіх його елементів, включаючи людей, тварин та об'єкти, що в ньому існують, і тому є невіддільними від контурів і ритмів повсякденного життя (Bodenhamer et al., 2015). Таке зображення – просторовий наратив – не просто фокусується на людях, що займають певне місце, але й включає дискурсивні та ідеологічні виміри місця, значення, сподівання і страхи його мешканців.

3.2 Особливості процедури дослідження

Виходячи із описаних особливостей методу та історії його застосування у психологічних та міждисциплінарних дослідженнях, можна стверджувати, що обраний нами метод є ефективним засобом дослідження просторових ідентичностей ВПО, і одночасно надає можливість для переконструювання цих ідентичностей самими учасниками в процесі проведення інтерв'ю. Картографічний метод дозволяє знизити напругу в учасників дослідження та відчутти їм власну суб'єктність в процесі творення своєї просторово-картографічної історії.

В нашому дослідженні інформантам пропонувалось створити дві ментальні карти: рідного міста та міста Києва, на папері стандартного формату

А-3. Усім учасникам для створення карт був запропонований стандартний набір фломастерів дванадцяти базових кольорів. Для мінімізації впливів середовища на перебіг процедури дослідження, усі інтерв'ю проводились на нейтральній для дослідників та респондентів території – передусім у громадських закладах у публічному просторі.

В дослідженні ми послуговувались схемою проведення інтерв'ю, запропонованою К. Лінчем, у модифікації Дж. Гізекінга, яка дозволяє сфокусуватись на взаємовідносинах між людиною і простором замість конструювання простору. Так, основними кроками проведення інтерв'ю були:

- запитання про те, що першим спадає на думку при розмові про образ простору рідного міста (і Києва на другій стадії інтерв'ю);
- прохання створити ментальну карту простору;
- прохання розповісти історію про цей простір у формі звичного пересування простором.

Слідуючи вказівкам Дж. Гізекінга та враховуючи об'єктивні реалії збройного конфлікту при створенні першої карти (рідного міста), ми наголошували, що завдання полягає у тому, аби створити максимально детальну карту рідного міста у такому вигляді, як його пам'ятають учасники дослідження. Також ми уточнювали, що не очікуємо від учасників, що вони будуть буквально передавати всі особливості міського ландшафту, і що нас цікавить передусім їх емоційне сприймання простору.

На створення кожної карти ми, слідуючи вказівкам теоретиків методу К. Лінча та Дж. Гізекінга, першочергово відводили по 20 хвилин, після чого заохочували учасників додати згадані деталі чи підписати намальовані об'єкти. У деяких випадках, щоб заохотити до малювання тих учасників, які не могли відразу приступити до картографування та просили в нас уточнити завдання, ми пропонували учасникам зобразити місто у розрізі їх щоденних практик життя у ньому (за аналогією із загальновідомим малюванням «шляху від дому до школи»). Заключним етапом картографувальної справи слугувало порівняння створених карт та рефлексія щодо них, із можливим

співставленням, пошуком спільних чи відмінних деталей, та обговорення отриманого досвіду картографування. Власне, заключний етап дослідження видавався ледь не найзмістовнішим, оскільки саме під час нього здебільшого відбувалось обговорення просторових ідентичностей та відчуття належності до певних просторів проживання.

Як пояснює Д. Боденхамер та його колеги, створені таким чином ментальні карти надають простору рефлексивного виміру, що бере до уваги, як саме залучені суб'єкти вибудовують свою ідентичність у просторі, базуючись на уяві та пам'яті (Bodenhamer et al., 2015). Тож метою глибинних карт є не об'єктивність чи істинність, а радше ініціювання розмови між інсайдерами та аутсайдерами, експертами і тими, хто ці карти створює. Робота дослідника – «картографа» – зводиться передусім до того, аби ініціювати творення цього просторового нарративу. Відповідно, творення переселенцями ментальної карти простору, в якому вони жили до переселення, та того міського простору, в якому вони опинились, виступало водночас точкою входу в процес інтерв'ювання, способом структурування нарративного інтерв'ю, та власне специфічним методом дослідження.

У нашому випадку інструкція методу – пропозиція створити ментальну карту рідного міста на Донбасі та розповісти свою історію про нього – виступала нарративним імпульсом для інтерв'ю. Пропозиція створити ще одну карту міста теперішнього проживання (у нашому випадку – Києва) надавалась вже після завершення роботи над першою із ментальних карт. Дизайн дослідження передбачав, що саме перехід від однієї карти до іншої буде точкою творення цілісної історії про життєвий досвід респондента, яка об'єднає минуле і теперішнє. Так, ментальне картографування слугує точкою входу до процесу інтерв'ювання: з одного боку, воно полегшує розповідання життєвої історії, з іншого – фокусує розповідь саме на просторових нарративах та їх основних елементах. Також під час проведення дослідження ми виходили з припущення про те, що ментальне картографування як метод має не тільки дослідницький, а й терапевтичний потенціал для респондентів. Створення

двох самостійних карт також передбачало суттєву рефлексивну роботу самих респондентів: зокрема, можливість порівняти карту з умовного «минулого» з картою «теперішнього» мало надати підстави для трансформації власних ідентичностей та переосмислення досвіду переселення.

3.3. Ключові аспекти наративів місця проживання ВПО та їх попередній аналіз

Загальний аналіз та співвіднесення ментальних карт рідного міста та Києва вказав на очевидну різницю у підходах до зображень, викликану ступенем обізнаності з містом, контрастом сприйняття чи навіть певним упередженим ставленням. У загальних рисах такі упередження можуть бути проінтерпретовані як прояви двох протилежних тенденцій: небажання респондентів ідентифікувати себе з новим місцем проживання та відчуття ними власної «екзистенційної відчуженості», або як виявлення осмисленого розділення власного життєвого шляху на «до» та «після», з різним, не обов'язково негативним, смисловим навантаженням Києва як місця проживання. У цьому пункті розділу ми розглянемо основні компоненти створених респондентами ментальних карт, що дозволяють дійти зазначених висновків, та проінтерпретуємо загальні особливості створюваних респондентами вербальних наративів.

Варто зазначити, що у даній роботі ми не прагнули виявити більш чи менш суттєві відмінності у картографуванні місць проживання, натомість фокусувались на тому, як творення ментальних карт та просторових наративів може посприяти переосмисленню травматичного досвіду переселенців. Саме тому ми зосередили нашу увагу не на процедурних моментах порівняння й аналізу отриманих карт, а на тих аспектах, що дозволяють зрозуміти сутність просторових ідентичностей внутрішньо переміщених осіб: поняттях «дому», «просторової травми» та «переселення». Хоча ми й послуговувались підходом американського психолога Дж. Гізекінга, який виокремив 57 компонентів аналізу ментальних карт, який був описаний у другому розділі цієї роботи

(Giesecking, 2013), ми не будемо у деталях розбирати кожен із них, і натомість приділимо увагу тим компонентам, за якими спостерігалась найбільш значуща різниця, та тим, на які звертали увагу самі респонденти, аналізуючи створені ними карти. Тож першочергово ми зосередимось на таких аналітичних компонентах, як загальний напрямок, масштабна сітка (або її відсутність), деформація відстаней, комплексність, використання кольору (для виділення певних об'єктів чи емоційного забарвлення), виокремлення об'єкту, а також приділимо увагу першим і останнім компонентам, нанесеним на карту.

Також варто зазначити, що оскільки дане дослідження виконувалось у якісній парадигмі психологічних досліджень, вибірка, якою ми послуговуємось, не є репрезентативною, що вже було висвітлено у другому розділі роботи. Втім, вибірка вибудовувалась в тому числі за критеріальним відбором та методом пошуку нетипових кейсів, тож досвід респондентів, переданий через ментальні карти та вербальні наративи, відображає широкий спектр можливих переживань власного переселення. Тим не менш, на етапі аналізу та інтерпретації результатів даного дослідження ми не могли оцінювати отримані дані у вигляді певних співвідношень, адже це суперечить якісній парадигмі дослідження. Відповідно, ми уникали розділення досвідів респондентів на «типові» і «нетипові» у тих випадках, що не будуть суголосні тим явищам, що вивчались широкими кількісними дослідженнями, як, наприклад, дослідження стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту, проведене колективом вчених під керівництвом Л. Коробки (Коробка, 2017b). Натомість ми фокусуватимемось на тенденціях, що виявились від час аналізу карт та наративів, та інтерпретуватимемо їх з урахуванням даних, отриманих завдяки кластерному аналізу.

Тим не менш, проведений нами кластерний аналіз показав, що респондентів вибірки можна розподілити на чотири основні кластери («позитивно адаптованих раціональних», «позитивно адаптованих соціальних», «соціально травмованих» та «безмісцевих»). Тож деякі особливості просторових наративів ВПО, про які йтиметься нижче, були

проаналізовані з урахуванням результатів кластерного аналізу як такі, що характерні для респондентів, що демонструють певний патерн поведінки у складних ситуаціях та певну часову перспективу.

3.3.1 Аналіз основних компонентів ментальних карт

Першою ми проаналізуємо категорію «**комплексності**» ментальної карти, яка вимірюється кількістю нанесених на карту елементів. Під «елементом» карти ми розуміємо незалежний самодостатній об'єкт картографування, який має певну конотацію, виділену самим респондентом. Так, будинок респондента буде визначатись як один елемент, незалежно від ступеню деталізації зображення чи кількості вікон і поверхів. Об'єкти, що повторюються, теж рахуються як один елемент, якщо вони мають спільну конотацію – наприклад, серія будинків з конотацією «житлового масиву», чи розкидані картою Донецька троянди – символ міста. Незалежними елементами також є окремі піктограми, значущі лінії (наприклад, зображення залізниці чи лінія, що позначає звичний маршрут респондента містом), стрілки, підписи об'єктів, а також штрихування – якщо воно відзначене респондентом як значуще.

Середня кількість об'єктів загалом вища на картах Києва, ніж на картах рідного міста: 54.7 до 45.7 елементів. В будь-якому разі, респонденти створюють досить деталізовані карти, що включають у себе велику кількість значущих місць та досвідів.

Тим не менш, опитані респонденти продемонстрували кілька тенденцій щодо зображуваної на карті кількості об'єктів: вона могла як збільшуватись, так і зменшуватись на карті Києва у порівнянні із картою рідного міста. Ті респонденти, що створювали більш детальну карту Києва, пояснювали це свіжістю досвіду взаємодії з містом і можливістю легко відтворити у пам'яті маршрут повсякденного життя. Ті ж, у кого більш детальною виявлялась карта рідного міста, здебільшого фокусувались на деталях окремих спогадів,

подекуди навіть створюючи графічний образ певної події свого життя (так, наприклад, Лариса відтворила в деталях свій спогад про перше завдання на своїй першій роботі в Луганську [Додаток В, рис. 11]).

Тим не менш, кілька найбільш значущих для респондентів типів об'єктів лишаються незмінними – дім, місце роботи чи навчання, центральні публічні простори, транспорт та особистісні місця соціальних взаємодій наносяться респондентами як на карту рідного міста, так і на карту Києва. Зміна кількості елементів стосується радше детальності зображення міського простору: так, ті з респондентів, що наносять суттєво менше елементів на карті Києва порівняно з картою рідного міста, здебільшого приділяють увагу навіть надрібнішим елементам простору рідного міста, натомість позначаючи великі об'єкти міського середовища Києва як 'terra incognita'.

Раціональний і послідовний підхід. Під час аналізу ментальних карт місць проживання передусім впадає в очі той момент, що респонденти тяжіють до зображень міст або за раціональним послідовним підходом, або за просторовим. Ці два підходи, що їх вперше виявив і описав Д. Покок, принципово різняться за типом нанесення картографічного зображення (Росок, 1976). Так, послідовний підхід передбачає картографування на основі певної структури – «міської тканини», наприклад, сітки вулиць, схеми ліній метрополітену чи місця розташування річки (як це відбувається під час картографування Києва, де Дніпро є системотворчим елементом для структури міста та його розуміння). Після нанесення такої «структури» на карту наносяться інші значущі об'єкти, такі як дім, простори пам'яті, чи інші місця, де відбулись значущі для особи події. Респонденти із просторовим підходом розпочинали творення своєї карти з нанесення важливих об'єктів, вибудовуючи довкола них просторовий наратив, що рухається від найбільш значущих місць (дім, простори дитинства, чи, наприклад, лікарня, де респондентка народжувала дитину) до загальних елементів міського ландшафту на зразок домінуючих висотних будівель чи об'єктів інфраструктури.

Також більшість респондентів відзначали, що свідомо хотіли передати максимальний контраст між ментальними образами двох міст, і тому намагались обрати такі художні засоби, які дозволили б показати, що Київ *«зовсім не такий, як моє рідне місто»*. Тож вельми примітно, що більшість респондентів нашого дослідження змінювали підхід до картографування у ході дослідження, зображаючи рідне місто та Київ з позицій різних підходів. До прикладу, Тамара зобразила своє рідне місто Донецьк максимально структурованим, розпочинаючи творення карти з прямокутної сітки вулиць (Додаток В, рис. 45). Творення карти Києва вона також розпочала з раціонального елемента – зображення Дніпра, а також двох кіл – лівого та правого берегів міста, й опісля заповнювала ці кола значущими об'єктами (Додаток В, рис. 46). За її словами, таким чином вона намагалась передати максимальний контраст між її рідним містом, структурованим і зрозумілим в її уяві, та Києвом, який все ще сприймається нею як хаотичне невпорядковане місце. Таку саму позицію щодо переходу від просторового картографування до послідовного (чи навпаки) демонстрували й інші респонденти. Зокрема, донеччанка Мирослава зробила свою карту рідного міста буквально відображенням району, де пройшла основна частина її життя до переїзду, тоді як Київ зобразила у вигляді значущих об'єктів (стилізованих під «шпильки» сервісу Google maps), поєднаних між собою у певний уявний маршрут (Додаток В, рис. 39, 40).

Проте у ряді випадків ми можемо спостерігати протилежну тенденцію: респонденти зображали рідне місто емоційно та «просторово», зосереджуючись на особистісно значущих місцях та просторах пам'яті, тоді як Київ постає на їх картах «безликим» і «бездушним», та структурованим передусім довкола схеми метрополітену. Таким, зокрема, є Київ на картах Богдани та Бориса (Додаток В, рис. 8, 42).

Не менш важливою для аналізу ментальних карт є **категорія вибору проекції** (Monmonier, 2018). Учасники дослідження не мали жодних обмежень чи вказівок щодо вибору проекції, тож частина з них обрала типову для

картографування проєкцію «згори», тоді як деякі створювали свої карти з перспективи людини, що знаходиться у просторі. Так, Карина (Додаток В, рис. 9, 10), Тарас (Додаток В, рис. 19, 20), Мирослава (Додаток В, рис. 39), Яна (Додаток В, рис. 33, 34), Віктор (Додаток В, рис. 23, 24) та Богдана (Додаток В, рис. 7, 8) відобразили на карті свій шлях через зображувані міста та створили карту міст з позиції «глядача», який буквально проходить зображеним шляхом. Деякі респонденти обирали певний об'єкт у місті, що ставав центром їхньої суб'єктивної перспективи – так, карта Луганська у Марини зосереджена довкола її будинку (Додаток В, рис. 25), карта рідного містечка Поліни – довкола заводу у центрі поселення (Додаток В, рис. 37), а Лариса вибудовувала свій просторовий наратив довкола пам'ятника «Працівнику із факелом» у Луганську, який стає фокусом її перспективи (Додаток В, рис. 11). В той самий час Поліна та Олег малювали свої карти у повністю стереометричній проєкції, зображуючи всі будівлі на карті в трьох вимірах (Додаток В, рис. 37, 38, 15, 16). При цьому карта рідного міста Поліни є композиційно завершеною – всі зображені об'єкти розташовані по колу, центром якого є головна площа містечка з пам'ятником Леніну, тоді як її Київ не є композиційно завершеним і є скоріш переліком значущих для неї об'єктів (Додаток В, рис. 38).

Проте навіть якщо на перший погляд карта виглядає як зображення в одноплосинній проєкції, деякі елементи можуть виходити за її рамки – і зазвичай такими елементами є ті, що несуть у собі найбільше значення для респондента. Так, наприклад, Карина робить тривимірними її зображення рідного дому в Луганську та готелю, де працювала її мати (місце, сповнене спогадів з дитинства), а решту об'єктів зображує у топографічній проєкції – вигляді згори (Додаток В, рис. 9). Не менш цікаво поєднує різні площини зображення Богдана: так, на її карті Донецька рідний дім респондентки винесений у окрему площину, що займає 1/6 частину карти, і зображений з позиції глядача, тоді як решта міста нанесена топографічно (Додаток В, рис. 7). Такий само прийом вона застосовує і на карті Києва – винесеним в

окрему площину елементом стає Майдан Незалежності (Додаток В, рис. 8). Аналогічним чином деякі респонденти зображують у трьох вимірах найбільш значущі для них елементи міст – рідний дім, будинок бабусі, школу чи лікарню.

Масштаб. Тенденцію дотримуватись певного лінійного масштабу під час творення ментальної карти міста демонстрували декілька респондентів, при чому як на картах рідного міста, так і на картах Києва. Так, наприклад, Тарас намагається зобразити своє рідне місто Луганськ відповідно до обраного на початку картографування масштабу, і через це не наносить на неї зображення власного будинку чи мікрорайону, аргументуючи це тим, що йому не вистачило місця на аркуші паперу (Додаток В, рис. 19). Натомість свою карту Києва, також вибудовану із дотриманням певної лінійки масштабу, Тарас фактично розпочинає із зображення свого поточного місця проживання, фактично роблячи його основним елементом карти (Додаток В, рис. 20). Аналогічним чином Олег, зображуючи свій Луганськ, намагається чітко передати сітку кварталів центральної частини міста, залишаючи порожньою велику частину аркуша – адже, за його словами, там має розташовуватись та частина міста, де «немає нічого цікавого» і в якій він майже не орієнтується (Додаток В, рис. 15). Тим не менш, наприкінці творення карти він виокремлює зону на аркуші, в якій зображає вигляд міста у горизонтальній проекції («з висоти пташиного польоту»), аби передати взаємне розташування районів міста. Цікавим видається і підхід Бориса, який передає масштаб зображених об'єктів у рідному місті Шахтарськ завдяки вказанню на те, скільки часу займає дорога пішки між важливими для нього об'єктами, (Додаток В, рис. 41). В свою чергу Віктор, який завжди пересувається містом на власному автомобілі, у своїх картах орієнтується на дороги, роз'їзди, повороти і відстані між автозаправними станціями (Додаток В, рис. 24).

Подібне тяжіння до чіткої масштабної сітки може вказувати на певну відстороненість респондентів від зображуваного ними міста, оскільки акцентування на масштабі є досить умовним способом відображення

реальності, чи навіть формою раціоналізації, намаганням приховати емоційну сторону та значущість зображуваних об'єктів. Зрештою, як вказував М. Монмоньєр (Monmonier, 2018), використання масштабу є одним з основних способів маніпуляції при створенні карт, адже масштаб дозволяє створити ілюзію впорядкованого простору та викривити розуміння відстаней в дихотомії «близько – далеко».

Цікавим видається і той факт, що ті респонденти, що творять послідовні карти, проте не дотримуються масштабу, самі акцентують увагу на тих випадках, коли одні об'єкти випадково опиняються поряд з іншими, чи відбувається деформація відстаней.

Не менш показовим є і вибір масштабу карти сам по собі: зокрема, спостерігається тенденція респондентів створювати карту у масштабі району проживання (особливо це стосується карт рідного міста), або центральної частини міста, що є більш знайомою для окремого респондента чи видається йому чи їй «вартою картографування». Так, наприклад, Мирослава, Василь, Данило, Оксана та Богдана (всі – переселенці з Донецька), наносять на свої карти рідного міста тільки ті райони, в яких вони проживали до переїзду (і в яких, переважно, пройшло їхнє дитинство) – і, відповідно, обирають для своїх карт відповідний масштаб. Зокрема, Мирослава (Додаток В, рис. 39) свідомо уникає зображень центральної частини міста, тому що та у «донецькій» частині її життя була набагато менш значущою, аніж рідний Ворошилівський район, де знаходився її дім, школа, університет, парк та інші важливі для неї об'єкти.

В цілому ж, респонденти тяжіли до дотримання масштабу радше на картах Києва, аніж на картах рідних місць. Перехід до картографування Києва, як правило, розпочинався з їхньої реакції на завдання та зауваження про те, що Київ є величезним містом, яке буде дуже важко вмістити на карті (цим можна пояснити і дві основні тенденції до зображення Києва: у вигляді колажу значущих місць – просторової карти, чи у вигляді послідовної карти з фокусом на відстанях, які щоденно доводиться долати).

Деформація відстаней. В контексті інтерпретації ментальних карт міст проживання, категорії «близьке» і «далеке», так само як і поняття відстані, є досить умовними, тож ми проаналізуємо не відображення лінійних відстаней на карті (що прямо витікає із обраного масштабу карти чи його відсутності), а суб'єктивну інтерпретацію відстаней між об'єктами, надану респондентами. Зрештою, М. Монмоньєр відзначав, що умовне зображення одного об'єкту поруч із іншим також є способом вибудовування певного просторового нарративу, і може виступати засобом маніпуляції глядачем шляхом доведення до них певної ідеї (Monmonier, 2018). Тож здебільшого респонденти тяжіють до деформації реальних відстаней, подекуди відзначаючи випадкове «сусідство» на карті тих об'єктів, які насправді розділені ледь не кілометрами міського простору.

З одного боку, ми можемо стверджувати, що на карту наносяться передусім ті об'єкти, які респонденти вважають суб'єктивно значущими (тобто, метафорично «близькими» конкретній людині). З іншого боку, метафорично «далеке» (зображене на віддалі від основних об'єктів на карті, відокремлене графічно чи описане як таке вербально), може, за нашими спостереженнями, виконувати кілька функцій:

- Продемонструвати певну метафору далекого-близького: так, наприклад, Яна зображає на карті будівлю фонду «Ізоляція» (центр сучасного мистецтва на периферії міста, в приміщенні колишнього заводу ізоляційних матеріалів, що був захоплений бойовиками на початку збройного конфлікту) та пояснює, що дорога до цього місця займала близько 40 хвилин маршрутною (Додаток В, рис. 33). Більше того, Яна інтерпретує цю відстань як метафору непростого доступу до сучасної прогресивної культури в Донецьку на початку 2010-х.
- Дистанціюватись від неприємних для конкретного респондента боків рідного міста та від нарративу про неосвічений, небезпечний, кримінальний Донбас. Так, Лариса позначає на своїй карті Луганська

«невідомі землі» Кам'янобродського району міста (що, за словами інших респондентів, завше мав погану репутацію серед містян), пояснюючи, що вона там була тільки раз (Додаток В, рис. 11). У той самий час луганчанин Тарас теж наносить на карту цей район, але жартома відмічає, що насправді цей район не був таким вже й поганим і небезпечним (Додаток В, рис. 19). Донеччанин Віктор на своїй карті позначає лише напрямок руху на віддалені Будьоннівський та Донський райони міста та відзначає, що він «з цими районами, на щастя, близько не знайомий» (Додаток В, рис. 23).

- У випадках картування Києва, відзначення суб'єктивно далеких районів слугує передусім для демонстрації масштабів міста та його заплутаності (зокрема, райони Троєщини та Борщагівки нерідко постають на карті як ще одні «невідомі землі», про які респонденти знають лише те, що вони є віддаленими, похмурими і густонаселеними). Подекуди відзначення «далеких» районів є способом показати власну відірваність від міського життя у випадках, коли респондент проживає у цих районах. Так, наприклад, Єлизавета позначає на карті Московський міст, що з'єднує житловий масив Троєщина, де вона проживала в гуртожитку, із рештою міста (Додаток В, рис. 18), та відзначає, що часом їй доводилось обходити затори пішки, аби швидше потрапити додому – в таких випадках шлях розтягувався на півтори години, що тільки посилювало її відчуття загубленості та відчуженості в місті.

Не менш показовою є деформація реальної відстані в бік її суб'єктивного заниження. Так, наприклад, Марина, що переїхала з Луганська та наразі проживає у передмісті Києва, взагалі не акцентується на тому, що її дорога з дому до роботи займає півтори години в один бік, оскільки вона нарешті відчуває себе щасливою, проживаючи біля природи та маючи можливість забезпечити повноцінний розвиток своїй дитині (Додаток В, рис. 26).

Тож загалом можна говорити, що простір рідних міст має на картах респондентів тенденцію до «стиснення» до умовного «знайомого» району з

одночасним позначенням «незвіданих земель» у невідомих конкретному респонденту віддалених спальних районів, тоді як простір Києва «розущільнюється» внаслідок переконання респондентів про «неохопність» (і, відповідно, «непізнаваність») міста.

Використання кольору. Під час аналізу створених респондентами ментальних карт важливо пам'ятати про те, що картографування є суб'єктивним тестом, а не проєктивною методикою. Тож аналіз обраних респондентами кольорів слід інтерпретувати не з позицій певного психологічного тлумачення значення кольорів, а з точки зору тих значень, що надають їм самі респонденти.

Так, наприклад, яскравий помаранчевий колір для більшості донеччан несе цілком закономірну конотацію, адже для них це – «фірмовий» колір футбольного клубу «Шахтар Донецьк», символіка якого переносилась на позначення загальної символіки міста. Цим же кольором була прикрашена і підсвічена «Донбас-Арена»: для більшості респондентів цей об'єкт міського простору виходив за рамки конотацій, пов'язаних із футболом, і ставав важливим елементом міського простору, оскільки виступав символом сучасного та «процвітаючого» Донецька.

Загалом респонденти тяжіли до використання цілком логічних кольорів на позначення загальних об'єктів: зелений – для об'єктів природи та парків, синій – для річок і озер, червоний та рожевий – для позначення троянд у Донецьку (символу міста), синій, червоний та зелений – для зазначення станцій метро на карті Києва. У якості базового кольору для позначення сітки вулиць міста використовувався переважно чорний та синій кольори.

Досить примітними є випадки, коли респондентом обирався певний колір на позначення суб'єктивно важливих об'єктів. Так, наприклад, Борис використовує червоний колір для позначення свого будинку у рідному місті Шахтарськ, недобудовану дачу у вишневому саду (яка для нього є символом розбитих мрій їхньої родини), місце на площі Кірова, де він завжди зустрічався з друзями, та звичні маршрути пересування міста (Додаток В, рис. 41). На

карті Києва він також використовує цей яскраво-червоний колір, аби виокремити гуртожиток, де він проживав кілька років, однак далі в ході картографування ця конотація кольору розмивається через позначення кольорами трьох гілок метрополітену (Додаток В, рис. 42). У той самий час, Карина, що створює мінімалістичну карту «порожнього» Києва, використовує помаранчевий колір, аби позначити місця, де вона почувала себе найбільш комфортно: набережну Дніпра на Подолі, ринок, де вона придбала свого kota, та фонтани на Майдані Незалежності, що нагадують їй про рідний Луганськ (Додаток В, рис. 10).

Окремої уваги заслуговує використання чорного кольору під час картографування. Так, є ряд респондентів, що використовують чорний колір як базовий, із подальшим розмальовуванням отриманої сітки вулиць і об'єктів (Віктор [Додаток В, рис. 23, 24], Борис [Додаток В, рис. 41, 42], Тимофій [Додаток В, рис. 35, 36], Роман [Додаток В, рис. 1, 2], Тамара на карті Донецька [Додаток В, рис. 45], чи навіть без додавання кольору (Олег, Додаток В, рис. 15, 16). Проте набагато більш цікавою, на наш погляд, є ситуація, коли респонденти наділяють чорний колір певними артикульованими конотаціями для передачі всього того досвіду, що асоціюється у них із негативними емоціями: зруйнований донецький аеропорт (Зоя, Марта [Додаток В, рис. 13, 21]), місця потрапляння снарядів (Марина [Додаток В, рис. 25]), зруйнована будівля СБУ в Донецьку (Мирослава [Додаток В, рис. 39]). Марта, наносячи на карту зруйновану будівлю, де працювала її мати, що постраждала від воєнних дій, навіть уточнила під час картографування, чи немає у палітрі «ще більш чорного кольору», оскільки звичайний чорний вважався їй недостатньо похмурим, аби передати всі її емоції, пов'язані з цим місцем (Додаток В, рис. 21).

Тим не менш, деякі респонденти, зокрема, Поліна, Єлизавета та Григорій, послуговувались чорним кольором як базовим при створенні карт (у даному випадку – просторових, колажного типу), проте акцентували нашу увагу на тому, що обрали чорний *«не тому, що усе у місті було настільки*

похмурим, а просто тому, що мені подобається цей колір» чи навіть *«я сьогодні у чорному, тому й малюватиму чорним»* (Додаток В, рис. 37, 38, 17, 18, 49, 50). Та у цьому контексті цікавим виглядає співпадіння: всі троє зі згаданих респондентів були розподілені, за даними кількісних методик, до четвертого кластеру «соціально травмованих», тож ми можемо сказати, що в цих випадках посилене використання чорного кольору слугувало непрямим маркером травми.

Всі респонденти нашого дослідження у ході картографування виробляли свою власну **«легенду карти»**, яка здебільшого стосувалась використання різних кольорів для передачі тої чи іншої емоції або сенсу. Так, більшість із них використовували яскраві кольори – червоний, помаранчевий чи рожевий – аби позначити місця, асоційовані з позитивними емоціями, наприклад, спогадами дитинства про відвідання кафе-морозива, чи улюблені парки в Києві, де респонденти можуть відволіктись від тяжких думок про власне переселення. Так, наприклад, Тарас і Богдана використовували синій колір для позначення вулиць і спальних районів, зелений для парків, чорний для об'єктів промисловості і червоний – для місць пам'яті (Додаток В, рис. 19, 20, 7, 8). На противагу теплим яскравим кольорам, що їх респонденти використали для позначення емоційно забарвлених місць, похмурий сірий та коричневий використовувались ними для позначення спальних масивів у рідних містах та Києві, які описувались ними як «безликі», «позбавлені індивідуальності», «однакові» та «незрозумілі». Подібні «не-місця» не є для респондентів носіями жодного досвіду, і тому не можуть стати «місцем» у їх розумінні, залишаючись тільки абстрагованими елементами у структурі міського простору (Cresswell, 2005).

Перший і останній компонент карти виступають, за Кітчіном та Фройндшухом, зосередженням найважливіших сенсів, які особа вкладає у карту (Kitchin & Freundschuh, 2000). Загалом можна стверджувати, що у випадку послідовного картографування першим з намальованих елементів є об'єкт, що визначає та структурує простір в цілому, та зумовлює подальше

розташування інших елементів. За Дебором (1956), таким структурним елементом має виступати річка (за її наявності у місті) – тож не дивно, що саме річка часто ставала першим елементом послідовних карт не лише у Києві, а й на картах Донецька, Луганська та навіть міста Комсомольське (а у випадку міста Амвросіївка цю роль на себе перебрав кар'єр).

Закономірно, що у випадку просторового типу картографування першим намальованим об'єктом стає той, що має особливе смислове навантаження для респондента. В нашому випадку такими були або дім, або пам'ятник у публічному місці, що видається нам особливо цікавим, тож цей аспект буде детально розглянутий у наступній частині розділу.

Щодо останнього елемента карти, то в ряді випадків ним також міг виступати дім (Тарас, Ігор, Григорій), проте переважно ним були персональні деталі нарративу респондентів (Додаток В, рис. 20, 27, 50). Так, у рідних містах, як правило, останніми на карту наносились ті об'єкти, що уособлювали останній спогад респондента про місто перед переїздом, чи вказання на те, які саме об'єкти змінились за час окупації міста. Натомість на картах Києва останніми елементами могли виступати візії себе у майбутньому, або ж персоналізовані деталі про місця, в яких особа почуває себе комфортно (місця прогулянок у Поліни, Карини, Вероніки, Григорія, сакралізований образ Подолу у Лілії та Єлизавети, тощо).

Дещо особливим видається такий повторюваний останній елемент карти, як зображення себе самого на карті. Таке «вписування» себе у картографічну візуалізацію виступає формою привласнення рисунку респондентом та локалізацією наратора всередині історії.

3.3.2 Просторова стереотипізація та вернакулярні райони міського простору

Окремим пунктом аналізу ментальних карт та наративів про простір може виступати специфічне виокремлення певної частини міського простору

– того, що соціальний географ В. Зелінські назвав «вернакулярним районом» (Zelinsky, 1980). За визначенням С. Павлюка, вернакулярний район – це частина простору міста, що виділяється самими мешканцями даної території (Павлюк, 2009). Фактично, вернакулярний район – це не просто частина території, але й уявлення спільноти про територію, на основі якого вона вибудовує свою поведінку у просторі (тобто, це явище є скоріш соціально-психологічним, а не географічним за своєю суттю). Психологічні механізми формування вернакулярного району схожі з механізмами формування стереотипів у спільноти, які, в свою чергу, можуть бути як внутрішніми (виробленими носіями стереотипу), так і зовнішніми (виробленими поза межами спільноти).

Вернакулярні райони можна вважати суб'єктивними утвореннями, оскільки вони є буквальною виявленню уявлень спільноти про простір, але в той же час є прикладом принципу об'єктивації суб'єктивного, адже в цьому випадку суб'єктивне сприйняття реальності стає цією реальністю та чинить вплив на життя спільноти. Як показує С. Павлюк, існування вернакулярних районів є доволі об'єктивним, оскільки, говорячи про них, ми маємо справу з уявленнями, що властиві широкій спільноті, які існують доти, доки вони є значущими для людей, що такий район виділяють (Павлюк, 2009). Відповідно, респонденти нашого дослідження на своїх картах також відображають свої уявлення про вернакулярні райони, і це є характерним як для карт рідних міст, так і для карт Києва.

Вернакулярні райони, як зазначає К. Пузанов, зазвичай виділяються на мезорівні: їх мережа ілюструє те, як самі мешканці районує власне місто (Пузанов, 2012). Втім, вернакулярні райони можуть виділятися і на макрорівні (субрегіони держави чи навіть континенту), і навіть «нанорівні» (простір довкола певного об'єкту – наприклад, пам'ятника чи перехрестя), і залишатимуться при цьому самодостатніми одиницями суб'єктивного районування. Прикладом вернакулярного району на макрорівні в контексті даного дослідження буде Донбас – по суті, адміністративно недетермінований

індустріальний регіон, що є частиною двох областей України. Важливо те, що на рівні пересічних українців Донбасом вважається ледь не вся територія Донеччини й Луганщини, тоді як для мешканців цих областей (в тому числі для респондентів даного дослідження) власне Донбасом буде тільки їх індустріалізована південна частина. Так, зокрема, Єлизавета згадувала про *«бабусю, що живе не на Донбасі – у Старобільську»* – теж частині Луганської області, але у степовій, аграрній Слобожанщині.

На мікрорівні вернакулярні райони проявляються у виділенні окремих частин міського простору та наділенні їх певними конотаціями, що засновані радше на стереотипах, аніж на особистому досвіді (чи навпаки, як протиставлення популярних міських стереотипів та власного досвіду проживання у районі, якщо мова йде про район, в якому респондент проживав чи проживає). Так, респонденти з Луганська (зокрема Карина, Лариса, Тарас і Олег) відмічали на своїх картах Кам'янобродський район міста, який, за засвоєним ними міським стереотипом, є найбільш кримінальним, втім, відзначаючи, що їхнє власне відвідання цієї частини міста цей стереотип не підтвердило (Додаток В, рис. 9, 11, 15, 19). Фактично, респонденти чітко відобразили зовнішньо-вернакулярний район: це є екзостереотип, що відображений на карті, і таке відображення впливає з бажання узгодити карту з певними загальноприйнятими уявленнями про місто.

Ще більш показовим є зображення респондентами вернакулярних районів Донецька. Респонденти з цього міста одноголосно відзначали, що місто є великим і неоднорідним, а ті з них, хто знайомий з історією міста, згадували, що воно було буквально «зібгане» з мережі колишніх робітничих селищ біля вугільних шахт. Саме тому, як зазначають респонденти, у місті сформувалась сильна локальна ідентичність із вернакулярними районами (фактично, багато які з них формувались довкола певних шахт, наприклад, шахти імені Засядька чи шахти імені Петровського, і, відповідно, люди, що населяли певний район, були не тільки сусідами, а й колегами по роботі, і внаслідок вибудовували більш сильні соціальні зв'язки та ідентифікували себе

з цією спільнотою). Тим не менш, у місті присутні й просторові стереотипи, що трансливались респондентами нашого дослідження. Так, наприклад, Віктор, який проживав у центральній частині міста (що теж була для нього вернакулярним районом), відзначав (але не наносив на карту) «віддалені райони», зокрема, Петрівський, Будьонівський і Донський, та згадував про криміногенну ситуацію в них (так само, транслуючи екзостереотип). Тим цікавішою виявилась думка про ці райони їх мешканців: так, Василь, мешканець Петровського району, зазначав, що його район справді є віддаленим від центру міста, що впливало на його транспортну доступність та планування часу, проте мав цілий ряд переваг, в тому числі близькість до природи та можливість закуповувати фермерську продукцію в сусідніх селах, Мар'їнці та Олександрівці. Також він відзначав відкритість та спільність, що панувала серед мешканців району, а найбільш криміногенним, за його словами, був район на іншому кінці міста – Будьонівський. Цілком закономірно, що Яна, уродженка цього району, нахвалювала його, натомість згадуючи про кримінальну сторону Петровського району. Тому цілком очевидно, що на своїх картах Донецька і Василь, і Яна виділили в особливий елемент свої райони, фактично зобразивши тільки їх і центр міста (Додаток В, рис. 5, 33).

Мирослава взагалі обмежила свою карту міста власним вернакулярним районом – умовним Ворошиловським (хоча і згадала, що адміністративно-територіальний район був більшим за ту його частину, де вона виросла й жила). Для неї ж її вернакулярний район обмежувався залізничною гілкою, посадкою, озерами, парком, студентським містечком університету та кількома вулицями. Цей змальований вернакулярний район став для Мирослави маніфестацією всього образу Донецька (Додаток В, рис. 39). Такий патерн сприймання був характерний для опитаних мешканців центральних районів міста, зокрема Марти, Данила, Олега (Додаток В, рис. 21, 31, 15).

У Києві ж основним вернакулярним районом для респондентів є «Лівий берег» (який, адміністративно складається одразу з трьох районів): він нерідко

з'являється на картах просто як підпис «лівий берег» (інколи навіть зі знаками питання), оскільки респонденти не можуть його присвоїти через брак досвіду взаємодії з цим простором (звісно, цей аспект стосується тільки тих респондентів, що живуть на правому березі Дніпра). Таке «безмісцеве» зображення великої частини міста буде більш детально розглядатись у наступному пункті цього розділу.

Загалом у якості вернакулярних районів Києва на картах респондентів поставали Троєщина, Борщагівка, Позняки, Оболонь, і, що найважливіше, Поділ. Перші три ставали згустком уявлень про типовий «спальний масив», із головними конотаціями «небезпечного району» (Борщагівка), «віддаленого району на краю географії» (Троєщина) та «лісу людських мурашників» (Позняки, а точніше – збірне поняття для нової забудови Дарницького району міста). Власне, такі екзостереотипи щодо згаданих вернакулярних районів побутують серед киян, і тому можуть бути швидко та некритично засвоєними переселенцями, які відтворюватимуть їх на карті. Втім, подібне трактування «віддаленості» Троєщини давали й ті респонденти, які проживали чи досі проживають у цій частині міста та свідомі того, що її транспортні проблеми зазвичай перебільшуються на рівні суспільних дискусій, і сприймання «віддаленості» в даному випадку є відтворенням стереотипів міської спільноти.

Цікавим виявилось сприйняття вернакулярного району Подолу тими респондентами, що найбільше з ними взаємодіяли протягом своєї роботи чи навчання. Зокрема, ті з них, які були чи є певним чином пов'язаними з Києво-Могилянською академією, так чи інакше відтворюють уявлення спільноти про «елітарність», «інтелектуальність», «творчу атмосферу» цього району, а також його ментальну відокремленість від решти Києва. Тож на картах респондентів зі спільноти випускників та співробітників НаУКМА заклад постає центром простору Подолу, який стає центральним елементом карт (Додаток В, рис. 18, 34, 44, 50). Більше того, Лілія, яка створює метафоричну карту Києва як «шляху до вершини» (тобто, самореалізації у її розумінні), прямо вказує, що

Поділ для неї є центром всесвіту, моделлю ідеального міста, де вона відчуває себе комфортно. Фактично, вся її карта і є відтворенням Подолу з мережею вулиць, парків, її улюблених закладів та близькими для неї людьми (Додаток В, рис. 44). Закономірно, що район у неї підписаний як «мій Поділ», тобто, як повністю присвоєний простір, частиною якого вона себе відчуває. Аналогічну позицію демонструють Григорій та Єлизавета, при цьому остання зазначає:

«Поділ – це мій Красний Луч, безсумнівно. Це місця, де я завжди зустріну моїх друзів. Тут є кав'ярні і бари, де завжди знають, що мені приготувати залежно від мого настрою. Тут зі мною відбулись найкращі й найгірші моменти мого київського життя. І ці місця були свідками цього всього. Вони знають про мене геть усе»

Також важливим вернакулярним районом Києва постає житловий масив Русанівка, який фізично є островом, відділеним від решти міста. Респонденти виокремлювали Русанівку від решти безмісцевого Лівого берега та відзначали її вернакулярність: для Поліни, яка жила в цьому районі протягом тривалого часу, масив став «світлою плямою» у похмурому та недружньому Києві (Додаток В, рис. 38), для Лариси – місцем, в якому їй приємно прогулюватись (Додаток В, рис. 12), а для Тараса – місцем, де він бачить себе у майбутньому (Додаток В, рис. 20).

Важливо відзначити і той факт, що вернакулярні райони є не просто втіленням індивідуальних стереотипів про певне місце, а загальними уявленнями представників певної спільноти про таке місце (незалежно від того, чи проживають вони у даному районі, чи це екзостереотип). У цьому контексті той факт, що переселенці, респонденти даного дослідження, сприймають певні частини Києва як вернакулярні райони, вказує на їхню просторову адаптованість до міста, що втілюється у можливості виокремлювати райони та розрізняти знайоме і незнайоме у місті.

Можна припустити, що кількість вернакулярних районів, зображених на ментальній карті Києва чи згаданих у вербальному наративі, корелюватиме із

патернами адаптації респондентів (визначеними за допомогою кластерного аналізу та описаними у попередньому розділі). Втім, таке співвіднесення не дає значущих результатів, адже до збірного надкластеру, який ми називаємо «позитивно адаптованими», потрапляють і ті з респондентів, що наносять на карту сітку вернакулярних районів (Тарас, Тимофій, Роман, Лариса [Додаток В, рис. 19, 20, 36, 2, 11, 12]), і ті, що зображають їх невелику кількість (Борис, Богдана [Додаток В, рис. 42, 8]), і ті, що створюють «просторові» карти колажного типу, де зображення вернакулярних районів апріорі не є можливим (Зоя, Марина [Додаток В, рис. 13, 14, 26]).

Зрештою ми можемо говорити, що зображення на карті вернакулярних районів може виступати базисом, на основі якого респонденти вибудовують свій просторовий наратив про місто проживання. Такі вернакулярні райони і є прикладом «об'єктивації суб'єктивного», адже переселенці, незважаючи на їхню ступінь адаптації до нових умов життя, так чи інакше присвоюють міський простір Києва, та використовують когнітивні викривлення, що підтверджують їх стереотипи про вернакулярні райони міста. Такий спосіб його сприймання, заснований на засвоєнні характерних для спільноти уявлень про частини міського простору, зрештою суттєво спрощує процес привласнення простору, уможливаючи його навіть за відсутності безпосереднього досвіду взаємодії з простором.

3.3.3 Пам'ятникоцентричність та «хороші фігури» на картах

Не менш важливим компонентом для аналізу ментальних карт є принцип «хорошої фігури», запозичений із гештальт-теорії. Під «хорошою фігурою» Д. Покок розумів елемент карти, який є її символічним центром та привертає найбільшу увагу глядачів (Роскок, 1976); (Kitchin, 1994). Такий об'єкт не обов'язково має бути розташований буквально у центрі карти, а радше є найбільшим чи найяскравішим серед намальованих елементів (зокрема, у дослідженнях міста Дарем, проведеним Д. Пококом, таким найчастіше виступав міський собор). Серед створених респондентами ментальних карт

міст проживання спостерігались три основні тенденції щодо «хороших фігур» на карті:

1. Монументи у публічному просторі, які опинялись у символічному центрі карти, зокрема, пам'ятники Леніну в Донецьку (Зоя, Тамара, Ігор), Алчевську (Григорій) та Іванівці (Поліна), чи «Трудівникові Луганщини» (Лариса), а також монументи Незалежності та Батьківщина-Мати у Києві (Додаток В, рис. 13, 45, 27, 49, 37, 11). Наприклад, на карті Зої центральним елементом стала сама площа Леніна в Донецьку, тоді як монумент був зображений умовно.
2. Рідний дім респондента, довкола якого центрується усе зображення (карти Марини, рідного міста Лілії, Марти [Додаток В, рис. 25, 26, 43, 21]).
3. На кількох картах Києва такими фігурами стали об'єкти транспортної інфраструктури міста – станції метрополітену чи центральний автовокзал, який зобразила на карті Богдана, пояснюючи це тим, що для неї він являє собою символічну точку зв'язку з рідним містом (Додаток В, рис. 8).
4. Природні об'єкти – зокрема, річки та озера (Додаток В, рис. 16, 38, 42).
5. Графічне зображення самого себе у якості «хорошої фігури», використане, зокрема, Веронікою при картографуванні рідного міста Амвросіївка та Тамарою під час створення ментальної карти Києва (Додаток В, рис. 29, 46).

Цікавим є використання пам'ятника як втілення образу міста, до якого вдається на своїх картах Петро (Додаток В, рис. 3, 4). Обидві свої карти він центрує довкола такого пам'ятника, що є для нього відображенням «духу міста». Так, свою карту Донецька він починає з зображення пам'ятника «Слава шахтарській праці», який для нього є *«осередком всього “донецького” у місті»*. За словами респондента, біля цього *«брутального пам'ятника мужикові з глибою вугілля в руках»* щорічно збирали дітей на святкування дня

міста, сам пам'ятник зображали на листівках і навіть надівали на нього футболку ФК «Шахтар». Символічним для Петра було і розташування цього об'єкту: він знаходився на основній дорозі від вокзалу до центру міста і ніби «зустрічав» усіх, хто приїздив у Донецьк. В Києві для Петра таким осередком смислів став пам'ятник Богдану Хмельницькому на Софійській площі. Петро вбачає символізм як у «вільному козацькому духу», так і в популярній міській легенді: *«... він наче булавою вказує на Польщу, а до Москви стоїть задом, чи то навпаки. Здається, його ще кілька разів перевертали туди-сюди, за політичних причин, чи не так? ... така гра з напрямками, правда це чи вигадка, багато чого символізує у нашій країні».*

Також цікавим є «пам'ятникоцентричне» картування Києва у Віктора. Свою карту Донецька (Додаток В, рис. 23) він починає з зображення річки Кальміус (оскільки проживав поблизу неї), натомість Київ (Додаток В, рис. 24) розпочав малювати не з Дніпра, як можна було б припустити, а з зображення чорною точкою того місця, де знаходився зруйнований пам'ятник Леніна, оскільки для нього це місце, *«з якого все має починатись»* (маючи на увазі свою розповідь про переїзд до Києва, яку він прив'язує до подій 2013-2014 років, серед яких – руйнування пам'ятника Леніну у Києві в грудні 2013 року, яке було висвітлено у ЗМІ з метою розпалювання ворожнечі).

Той факт, що «хорошими фігурами» карт здебільшого ставали пам'ятники радянських часів, можна пояснити як тим, що радянська семіотична система і досі лишається важливим аспектом сприйняття міст (Deleuze & Guattari, 1988), так і особливостями соціалістичного містобудування, яке свідомо ставило у центр міського простору фігури, що несли в собі відчутні соціалістичні конотації та унеможливлювали позарадянські інтерпретації міського простору. Разом із тим, Київ на картах респондентів центрується довкола Майдану Незалежності – не просто центральної площі міста й країни, а й місця, що несе надзвичайно важливі конотації в сенсі сучасної України, та виражає цінності сучасного українського суспільства, асоційовані зі свободою та рухом у напрямку

Європи – саме ці цінності й боротьба за них деякою мірою визначили життєвий шлях переселенців, та асоціюються ними зі зміною власного місця проживання.

Разом із тим, «радянськоцентричні» карти респондентів є для них самих приводом для рефлексії щодо власної ідентичності. Оскільки респондентами нашого дослідження виступили представники переселенської молоді (віком до 36 років), більшість з них є представниками пост-радянського покоління, які безпосередньо не застали Радянський Союз, та, згідно з їх історіями, не відчують особливого сентименту до радянського спадку у міській структурі, сприймаючи його просто як елемент міського ландшафту рідних міст. Тим не менш, ментальне картографування спонукало їх до рефлексії щодо минулого, і чимало з них, рефлексуючи, дійшли до висновку, що такий «вбудований» радянський спадок міг стати опосередкованою причиною ескалації конфлікту в суспільстві, який зрештою вилився у воєнний конфлікт. Зокрема, Поліна не тільки зробила статую Леніна символічним центром її карти рідного міста, а й зобразила її так, ніби вона була великим і важливим елементом міського простору, хоча насправді пам'ятник заледве сягав двох метрів у висоту та був майже непомітним у сквері (Додаток В, рис. 37). Рефлексуючи щодо своєї карти, вона відзначила, що завжди *«відчувала тінь Леніна над містом»*. Борис розповів ще більш примітну історію, пов'язану з монументом: в його рідному місті, що знаходиться на тимчасово окупованій території, пам'ятник Леніну був прострелений снарядами під час однієї з операцій, проте місцева влада самопроголошеної республіки першочергово реконструювала статую по закінченню обстрілів замість відновлення об'єктів соціальної інфраструктури. За його словами, це момент став поворотною точкою для того, аби він остаточно прийняв рішення залишити рідне місто.

В той самий час, зображення Майдану Незалежності як «хорошої фігури» на карті Києва не є простим наслідком центрального положення площі у місті. Як відзначали респонденти, Майдан для них є наріжним каменем їхньої української ідентичності, тож вони не просто зображали його на карті,

а й додавали зображення прапора України та вказували на те, що Майдан для них – не просто площа, а місце, де можна подумати, порефлексувати і відчутти свою належність до спільноти українців. Таким чином, Майдан стає для них просторовою маніфестацією того, що означає «бути українцем» та символом тої країни, в якій вони обрали жити.

Висновки до Розділу 3

У третьому розділі дисертації докладно представлено основний метод дослідження – ментальне картографування. Як показано в розділі, цей метод має довгу історію та наразі набуває широкого застосування у світових психологічних та міждисциплінарних дослідженнях. Хоча метод ментального картографування і був розроблений як засіб філософського переосмислення міста (Debord, [1957] 1997; Debord & Wolman, 1956), а потім – і географічного дослідження впорядкування міста відповідно до потреб його мешканців (Lynch, 1960), численні дослідження, проведені психологами та дослідниками у галузі соціальних наук (Campos-Delgado, 2018; Krueger, 2010; Milgram et al., 1976; Monmonier, 2018; D. Murray & Spencer, 1979; Росок, 1976) вказали на доцільність його використання у психологічних дослідженнях сприймання простору. Новітні дослідження із застосуванням методу (Ben-Ze'ev & Yvroux, 2018; Kaisto & Wells, 2020; Moskal, 2015; Reuchamps et al., 2014; Switzer & McDowell, 2009) вказали на його потенціал при дослідженні сприймання простору мігрантами, уявлень про охоплені конфліктом території та місця, що мали конфліктне минуле, а також для вивчення особливостей конструювання просторових ідентичностей.

Описані в розділі особливості використання методу ментального картографування дозволяють говорити про його надійність, а його властивості, передусім незалежність від культурних особливостей – дозволяють перенести його в український контекст та використовувати у дослідженні просторових ідентичностей ВПО.

Процедура дослідження, яку було описано та обґрунтовано в розділі, передбачає послідовне творення одним респондентом двох карт – рідного міста та Києва, у встановлених рамках 20 хвилин на створення однієї карти. Інструкція дослідження – прохання створити детальну карту рідного міста таким, як респондент його пам'ятає до переїзду – у даному випадку виступає наративним імпульсом, який дозволяє створити цілісну життєву історію та переконструювати ідентичності, про що піде мова у наступному розділі.

Завдяки детальному аналізу створених респондентами карт було продемонстровано особливості застосування цього дослідницького методу у соціальній психології загалом, та для дослідження просторових ідентичностей особи зокрема. Показано, що деякі елементи карт (тип картографування, комплексність, масштаб, деформація відстаней, використання кольору) виступають важливими для інтерпретації психологічного змісту переживання простору й травми внутрішньо переміщеними особами в Україні.

На основі проведеного аналізу вказано на важливість розгляду просторової стереотипізації, що постає базисом, на основі якого респонденти вибудовують свій просторовий наратив про місто проживання. Такі вернакулярні райони і є прикладом «об'єктивації суб'єктивного», адже переселенці так чи інакше присвоюють міський простір Києва та використовують когнітивні викривлення, що суттєво спрощує процес привласнення простору.

Іншим важливим для аналізу аспектом картографування постало використання принципу «хорошої фігури». Такими «хорошими фігурами» ставали здебільшого рідний дім респондента, природні об'єкти чи пам'ятники у міському просторі. Разом із тим, «радянськоцентричні» карти респондентів постають для них самих приводом для рефлексії щодо власної ідентичності, тоді як образ Майдану Незалежності в Києві – способом виразити власну належність до українського простору.

Основні положення цього розділу викладені у наукових працях та апробаційних матеріалах автора: Лазаренко, 2018, Лазаренко, 2019а, Лазаренко, 2019b, Lazarenko, 2019b, Lazarenko, 2020.

РОЗДІЛ 4

ПЕРЕКОНСТРУЮВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ЗА ДОПОМОГОЮ КАРТОГРАФІЧНОЇ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ НАРАТИВІВ МІСЦЯ І ПРОСТОРУ

У розділі представлено аналіз зібраних емпіричних даних. Пояснено психологічні особливості наративів місця проживання ВПО у контексті простору і часу, та особливості використання хронотопів при картографічній візуалізації наративів, висвітлено особливості творення вербального просторового наративу у розрізі формування цілісної наративно тяглої історії. Виділено сюжет проходження точки біфуркації як маркер життєвої історії переміщеної особи, визначено особливості просторових наративів респондентів. Встановлено, що просторова ідентичність ВПО виступає множинним конструктом, який одночасно передбачає переживання локальної ідентичності, української ідентичності та особливої «переселенської ідентичності». Показано, що ментальне картографування та наративізація сприяють усвідомленню, структуруванню та реконструюванню власних просторових ідентичностей. Представлено інтерпретацію результатів у контексті теорії адаптації спільноти до умов і наслідків збройного конфлікту.

4.1. Аналіз наративів місця проживання ВПО

Описаний та обґрунтований у другому розділі дисертації дизайн дослідження передбачав одночасне поєднання двох основних методів якісного дослідження: ментального картографування та наративного інтерв'ю. Виходячи з нашого розуміння ідентичності як соціального конструкту, наратив, як було показано у першому розділі, є основним способом конструювання та реконструювання ідентичностей. Оскільки, за моделлю дослідження, картографічна візуалізація наративу місця проживання

відбувається одночасно й паралельно з творенням вербального наративу, подальший аналіз та інтерпретація емпіричного матеріалу проводились комплексно, з урахуванням даних, отриманих обома дослідницькими методами.

У цьому пункті ми розглянемо особливості наративів місця проживання ВПО у контексті простору і часу, приділимо увагу хронотопам, відображеним на картах та у вербальних наративах респондентів, розглянемо наративну тяглість (за М. Левіцкою) як маркер переживання просторової травми переселення, та зосередимось на сюжеті проходження точки біфуркації, артикульованому у життєвих наративах респондентів.

4.1.1 Особливості наративів місця проживання ВПО у контексті простору і часу.

Досліджуючи процес переселення та трансформації просторової ідентичності ВПО, слід приділити окрему увагу категорії хронотопу – єдності простору і часу в когнітивних уявленнях. У психологічну науку це поняття було введене О. Ухтомським, який розробив поняття хронотопу та гетерохронності – відчуття неспівпадіння суб'єктивного та об'єктивного простору і часу (Ухтомский, 2002). Проте Т. Марцинковська відзначає, що сучасна соціокультурна транзитивність, поряд з дедалі більшим розширенням віртуального простору, призводить до необхідності нового розуміння гетерохронності в системі цілісності-множинності і стійкості-мінливості ідентичності (Марцинковская, 2017). Кризи ідентичності можуть в цьому контексті розглядатися як точки гетерохронності, які гармонізуються або не гармонізуються, що призводить до особистісного або / та соціального конфлікту. При цьому неможливість їх повного збігу дає інтенцію для розвитку і особистісного зростання (Slobodin, 2019).

Соціальний хронотоп, за Дж. Лоусоном, характеризується передусім емоційною складовою, тобто переживанням особистістю свого місця в

об'єктивному просторі й часі та ставленням-переживанням окремих складових цього хронотопу в окрему одиницю життєвого шляху. Така конструкція є відносно сталою у стабільні періоди життя, коли особистісний час і простір людини корелює з соціальним. Гетерохронність, відповідно, є неспівпадінням об'єктивного і суб'єктивного часу та простору чи їх розриви, на зразок: Я в цьому просторі, але не в тому часі; Я в цьому часі, але не в цьому просторі; Я не в цьому часі і не в цьому просторі (Lawson, 2011).

Хронотопи, відображені на ментальних картах респондентів, також є важливим джерелом інформації для виявлення, який саме елемент ідентичності респондентів виражений найсильніше. Тож ми можемо говорити про синхронність та гетерохронність створених карт. Синхронними вважатимемо такі карти, де простір і час співпадають, тобто такі випадки, коли в одного респондента карта рідного міста знаходяться у топосі минулого, а карта Києва – у топосі теперішнього, що підтверджується використанням відповідної граматичної форми (минулий або теперішній час) та відображенням на карті певного часового проміжку. Для прикладу наведемо карти Лариси, яка створює дві синхронні карти, та підписуючи їх як «Луганськ, близько 2012 року» та «Київ-2018»:

«Коли я малюю Луганськ, то зображаю саме таким, як його пам'ятаю. Тобто не таким, яким він став, коли я там була востаннє. Я просто намагаюсь не думати про те, що там відбувається зараз, точніше, намагаюсь якнайсильніше дистанціюватись від того всього, тому що... хочеться вірити, що настане момент, коли хтось клацне пальцями ... і все повернеться назад...»

Відповідно, на першій карті вона зображає саму себе у підлітковому віці, у яскравому одязі та в навушниках, тоді як на другій – себе як дорослу людину, що відпочиває після роботи з друзями на прогулянковому катері на Дніпрі.

Такі часові орієнтації можна співвіднести з даними, отриманими завдяки застосуванню стандартизованої методики часових орієнтацій Зімбардо. Так, можна було б припустити, що респонденти, орієнтовані на минуле, будуть позначати себе тільки на карті минулого міста проживання, тоді як орієнтовані

на теперішнє чи майбутнє – на карті Києва. Втім, застосування цієї методики показало, що всі респонденти нашого дослідження мають досить високу орієнтацію на позитивне минуле, і відносно збалансовані орієнтації на гедоністичне теперішнє та майбутнє. Та, втім, тільки ті респонденти, що потрапили до надкластеру «позитивно адаптованих», позначали себе і на картах минулого міста, і на картах теперішнього міста, відтворюючи патерн синхронності, що, за Т. Марцинковською, є виявом гармонічного переживання суб'єктивного часу і простору (Марцинковская, 2017).

Ще одним елементом, на якій варто звернути увагу у контексті часового аналізу карт і наративів респондентів, є вживання граматичних часів у їхньому мовленні. Так, наприклад, деякі респонденти (Карина, Єлизавета, Григорій, Борис, Оксана) тяжіли до вживання минулого часу щодо своїх рідних міст, акцентуючи при цьому увагу на тих об'єктах міського простору, які були зруйновані, та відзначаючи зміни, що відбулись у їхніх рідних містах, які вони занотували при поверненні. У таких випадках наративи про простір стають не стільки історіями про минуле життя у місті, скільки про особистий досвід повернення, порівняння і переживання наслідків збройного конфлікту.

Деякі респонденти буквально розділяють своє життя на «до» та «після», лишаючи рідне місто у топосі минулого та виражаючи символічне відчуження від нього. Так, наприклад, Василь підписав свою карту Донецька як «Донецьк 1993 – 2014», позначивши роки свого проживання у місті (Додаток В, рис. 5). Єлизавета на закінчення розповіді про своє рідне місто Красний Луч / Хрустальний чітко наголошує, що її прив'язаність до простору рідного міста зазнала суттєвих трансформацій через ті зміни, яких воно зазнало за час окупації (маючи на увазі «комендантську годину» вечорами та задушливу атмосферу, що панує в місті). Таке враження від міста для Єлизавети, за її словами, підсилює і його перейменування. Деяко схожу ідею щодо відчуження від рідного міста, яке залишається у топосі минулого не тільки внаслідок досвіду переселення, а й внаслідок зміни його назви (що, як ми вже зазначали у першому розділі, за К. Бручанським є одним з елементів перетворення

простору на місце), демонструє Лілія, що переїхала з міста Комсомольське / Кальміуське на Донеччині. Своє картографування рідного міста вона почала із розділення аркушу паперу на дві частини за допомогою зображення річки Кальміус (що набуває для неї значення «Рубікону»). У лівій від річки частині вона розташовує образ міста «до» окупації (яким вона його пам'ятає), у правій – його окупований стан (Додаток В, рис. 43).

4.1.2 Наративна тяглість як маркер переживання просторової травми переселення

У нашому дослідницькому випадку ми виходили з припущення про те, що нарація власного життєвого досвіду сприятиме творенню респондентами інтегральної життєвої історії. Відповідно, наратив «зшиватиме» життєву історію респондентів та, в свою чергу, впливатиме на процес конструювання та переконструювання ідентичностей в процесі інтерв'ювання. Саме тому питання наративної тяглості та подолання розривів у життєвих історіях слід розглянути детальніше, як передумову та маркер переживання просторової травми переселення.

Як зазначалось у попередньому розділі, під наративною тяглістю ми, вслід за М. Левіцкою і Т. Титаренко, розуміємо цілісність та інтегрованість переживання і представлення особою власної життєвої історії (Титаренко, 2014; Lewicka, 2011). У контексті аналізу просторових наративів ВПО показниками такої наративної тяглості є неперервність розказаної респондентами життєвої історії, тобто її розуміння як цілісного шляху від минулого до майбутнього. За нашим початковим припущенням, яке в подальшому підтвердилось під час проведення емпіричного дослідження, формуванню такого цілісного представлення власної життєвої історії сприяє перехід від створення карти рідного міста до творення карти Києва: в цей момент респонденти, що початково фокусувались на минулому досвіді взаємодії з рідним містом, переходили до розповіді про власне переселення. Саме в цей момент, як показують зібрані та проаналізовані нами вербальні

наративи, відбувається осмислення власного переселення, і Київ постає в нрративі через призму того, як особа залишила своє рідне місто й почала облаштувати життя у до того невідомому Києві.

Відповідно до описаного у другому розділі нарративного аналізу, кожний нарратив має свої матриці розповіді, які Ф. Шютце називає «цугцвангами» (Schütze, 2007). Три основні матриці розповіді, визначені Шютце – цілісність, згущення та деталізація – дозволяють виокремити та проаналізувати ті моменти нарративу, які є найбільш суб'єктивно значущими для наратора. Наразі ми розглянемо, як саме ці нарративні матриці маніфестуються в історіях про переселення, розказаних респондентами нашого дослідження.

Цілісність і завершеність історії у випадку нашого дослідження відстежується в розповідях кожного з респондентів, адже, незважаючи на те, що кожен із них створює дві окремі карти, рідного міста та Києва, сам перехід від творення першої карти до другої сприяє узгодженості творенню інтегрованої історії. Типовим сценарієм для респондентів було розпочинати створення карти Києва з вербальної розповіді про те, як саме відбувався переїзд, з якими труднощами довелось стикнутись, як проходив пошук житла, тощо. Такий досвід слугує для респондентів водночас вододілом та містком між топосами минулого і теперішнього. Варто зазначити, що деякі з респондентів намагались досягнути цілісності історії і тим, що прагнули провести паралелі між просторовим нарративом про рідне місто та про Київ: наприклад, Василь створив обидва нарративи у формі «життєвого шляху» в місті (Додаток В, рис. 5, 6), а Яна – у формі свого маршруту повсякденності (Додаток В, рис. 33, 34).

Згущення образів розповіді стосувалось переважно тих подій, які мали для респондента певне особливе емоційне навантаження. Під згущенням ми, вслід за Ф. Шютце, розуміємо відбір епізодів особистісної біографії, що, в умовах обмеженого часу та простору паперу для картографування, визначались респондентом як найбільш репрезентативні особистісному досвіду. Результати дослідження показують, що згущення було основною

нарративною матрицею для вибору масштабу створюваної карти, значення якого ми інтерпретували вище, а також для тих респондентів, які створювали карти колажного типу («просторові» за Д. Пококом). Такі карти відображали не просторові взаємозв'язки між значущими об'єктами, а тільки ті аспекти, що несли для конкретного респондента певне емоційне навантаження. Саме такий приклад згущення можна спостерігати на картах Зої, яка передала образ рідного Донецька через те, що було для неї суб'єктивно найбільш значущим – будинок, де знаходилась її квартира, центральну площу Леніна (місце, де вона працювала й проводила дозвілля), Донбас-арену (з конотаціями символу процвітання Донбасу) та троянди – неофіційний символ міста (Додаток В, рис. 13). В Києві такими згущеними образами для неї стали новий дім, Майдан Незалежності (осередок всього «українського» та символ свободи), Києво-Печерська лавра (символ духовності), та Дніпро (Додаток В, рис. 14). До подібного образного згущення вдаються й ті респонденти, про підходи яких до картографування ми згадували у попередніх пунктах: Петро, який передає образ міста через монументи в публічному просторі (Додаток В, рис. 3, 4), дім у рідному місті – через церкву, яку він бачив з вікна, а дух міста – через тролейбус), та Лілія, яка розділяє карту рідного міста на дві частини – «до» та «після» окупації, та акцентується на колірній гамі, а Київ передає як абстрактний «шлях на вершину», тобто до самоактуалізації (Додаток В, рис. 43, 44). Варто відзначити й згущення образів, до яких вдається Тарас: намагаючись створити емоційно наповнений образ Луганська та показати, що забудова міста також має історію і цінність, він несвідомо не розрахував час і простір аркуша, тож не зміг зобразити свій рідний будинок (Додаток В, рис. 19). Ще один приклад згущення – використання Борисом та Зоєю підпису назв їхніх рідних міст українською мовою для вираження власної впевненості у тому, що ці міста були й залишаються для них частиною України, та, відповідно, фундаментом їхньої ідентичності як українців (Додаток В, рис. 41, 13).

Деталізація як наративна матриця стосується відчуття необхідності прояснити конкретні обставини, що супроводжували ту чи іншу подію. Аналіз карт респондентів дозволив визначити три основні тенденції до створення образів, що були респондентами найбільш деталізованими: яскравий спогад, осередок травматичного досвіду чи точка біфуркації, яка розділила суб'єктивний час на «до» та «після». У якості деталізованих щасливих спогадів про життя у рідному місті могли виступати, наприклад, образи та описи прогулянок із друзями (Зоя, Богдана, Григорій), відвідування футбольних матчів на стадіоні «Донбас-Арена» (Зоя, Василь, Роман), взаємодії з природою (Борис, Тимофій), відпочинок у літньому таборі (Марина). Травматичний досвід, деталізований на картах і в розповідях, міг стосуватись як рідного міста, так і відчуття власної відчуженості від Києва, яке буде більш детально описане в наступному пункті розділу.

У деяких випадках деталізація стосується радше вербального наративу, аніж візуалізованого, тобто тих моментів, коли респонденти пояснюють, якими саме сенсами наділений для них той чи інший об'єкт, зображений на карті. Подекуди деталізація у наративі стосується пояснення історії рідного міста (виникнення топоніму Красний Луч, як у випадку Єлизавети, чи неоднорідності Донецька, як у випадку Василя), або спробою знайти соціально-економічні причини збройного конфлікту в занепаді промисловості та безробітті у невеликих містах. Так, наприклад, Тимофій та Борис детально зобразили численні зачинені шахти в місті Шахтарськ (Додаток В, рис. 35, 41), Роман – занепадаючу промисловість Горлівки (Додаток В, рис. 1), а Поліна – напівзруйнований завод в Іванівці (Додаток В, рис. 37), додавши, що *«це все було зруйноване ще до “ЛНР”»*. Натомість на своїй карті Києва Поліна особливо деталізує два символічні зображення: літак у верхньому кутку та будівля з зооморфною піктограмою тварини – втілення назви нічного клубу «Бридкий койот» (Додаток В, рис. 38). За словами респондентки, це місце для неї втілює один з найнеприємніших спогадів – адже Поліна невдовзі після переїзду до Києва зазнала там нетолерантного ставлення з боку персоналу

через своє походження, що вплинуло на її сприйняття себе у новому місті та вкорінило її стереотип про упереджене ставлення мешканців Києва до переселенців з Донбасу.

У випадку Зої деталізації піддається зображення стадіону «Донбас-арена», який вона зафарбовує чорним і помаранчевим, та біля якого зображає свою родину: за її словами, стадіон для неї – не просто місце, яке вони часто відвідували, а й символ колись процвітаючого, а тепер зруйнованого міста Донецьк (Додаток В, рис. 13). Ще одним примітним способом деталізації життєвої історії було використання Тамарою (яка ідентифікує себе як поетесу) фрагментів віршів, які вона написала в тому чи іншому місці, чи текстових надписів-пояснень того, чому вона зобразила той чи інший об'єкт (Додаток В, рис. 45). Так, зокрема, вона текстово позначає назву вулиці, на якій знаходився її будинок, в українській та російській транслітерації, пояснюючи при цьому, що неправильний переклад назви її вулиці з української на російську виступає для нею метафорою «відторгнення» всього українського Донбасом.

4.1.3 Проходження точки біфуркації як сюжет життєвого наративу

Розглянуті цугцванги згущення образів та деталізації є невіддільними від осюжетнення власного життєвого шляху, який важливо розглянути в рамках наративного аналізу отриманих емпіричних даних. Серед патернів осюжетнення життєвих історій переселенців особливо примітним є наратив «точки біфуркації», який можна розглядати як модифікацію «шляху героя», описаного Дж. Кемпбелом (Campbell, 2008). Під таким сюжетотворчим образом ми розуміємо певну подію, що стала вододілом між попереднім – довоєнним – життям у рідному місті, та певною точкою «зараз», яка невіддільна від пережитого особою досвіду переселення.

Важливими є ті об'єкти та події, що деталізуються респондентами в якості точок біфуркації. Такі елементи наративу є безпосереднім візуальним відображенням самої травмівної події чи травмопростору. Більшість

респондентів під час інтерв'ю згадували про певну подію у їхньому житті в рідному місті, яку вони вважають визначальною, тобто такою, яка розділяє їхнє життя на «до» та «після», оскільки безпосередньо вплинула на їхнє рішення про переселення з рідного міста до Києва. Такими подіями можуть бути, зокрема, потрапляння під обстріл самого респондента (Марина, Мирослава, Тарас), близької йому чи їй особи, обстріл будинку та прилеглої території (Карина), інтеракція з бойовиками (Василь, Марта), атака на школу, де навчається респондент (Лілія), засвідчення падіння збитого літака Малайзійських авіаліній МН-17 (Борис) чи очікування на прорив лінії фронту та звільнення міста українськими військами, яке так і не відбулось (Тимофій). Така подія у наративі респондента слугує місцем зламу сюжетної лінії, що чітко відділяє топос минулого від топосу теперішнього, чи, у контексті наративного аналізу, «два томи» однієї історії.

У деяких випадках подібними точками біфуркації слугують менш явні травматичні моменти, які, тим не менш, є визначальними для респондентів. Наприклад, Яна позначає на своїй карті Донецька білборд із закликом до створення Новоросії на в'їзді до її вернакулярного району, який на той момент (лютий 2014 року) видавався їй абсурдним (Додаток В, рис. 33). Для Віктора такою точкою біфуркації слугує місце, на якому стояв пам'ятник Леніну в Києві (Додаток В, рис. 24). Його зображення Донецька позбавлене об'єктів, що вказують на травматичні події, оскільки він залишив місто внаслідок екстреного переведення його компанії до Києва. Проте на символічному рівні саме цей зруйнований пам'ятник Леніну став для нього першою – і центральною – точкою у Києві, оскільки саме з цього, за його словами, *«все і почалось»*.

Тим не менш, не всі наративи, розказані респондентами даного дослідження, дозволяли виділити чітку точку біфуркації в рамках переповіданої життєвої історії. Так, деякі з респондентів (переважно ті з них, що потрапили у кластер «соціально травмованих» переселенців) створювали підкреслено різні історії навіть на рівні візуального відображення та стрімко

змінювали підхід до картографування. В таких випадках історія про минуле (і, відповідно, життя у рідному місті), постає в більш яскравих тонах, тоді як історія про теперішнє рясніє конотаціями розчарування й самотності. Втім, такі історії є більш рефлексивними, і нерідко включають роздуми респондента про те, чи правильний вибір було зроблено, і чи був взагалі можливий інший, менш драматичний розвиток подій. У такому наративі (продемонстрованому, зокрема, Поліною, Тамарою, Мартою, Єлизаветою) є чітка установка на представлення Києва недружнім, навіть ворожим, незрозумілим і таким, щодо якого неможливо виробити відчуття прив'язаності. Зрештою, відповідно до описаної в першому розділі дихотомії «місць успадкованих» та «місць відкритих», запропонованої М. Левіцкою, Київ у таких випадках «не відкривається» респондентами, незважаючи на наявність досвіду повсякденності, що нібито має перетворювати простір у місце. Перетворення не відбувається, оскільки, як показав кількісний аналіз, респонденти цього кластеру тяжіють до використання копінгу втечі-уникнення та закривають себе від нового досвіду, замикаючись у своїх переживаннях втрати і переселення.

4.2. Психологічні особливості привласнення простору внутрішньо переміщеними особами

Розкриття психологічного змісту просторових ідентичностей ВПО стає можливим завдяки комплексному аналізу отриманих емпіричних даних: створених респондентами дослідження ментальних карт, їхніх вербальних наративів, їх інтерпретацій та співвіднесення карт між собою. Як зазначалось у попередніх розділах, у якості процесу формування просторових ідентичностей ми розглядаємо нарацію, процес привласнення простору та його перетворення на місце. Останній зі згаданих процесів і стане фокусом цього пункту дисертації, який буде розкритий завдяки поясненню особливостей переживання дому, практик повсякденності та формуванню відчуття екзистенційної відчуженості.

4.2.1 Особливості переживання поняття дому внутрішньо переміщеними особами

Як ми вже зазначали у попередньому розділі, навіть ті з респондентів, що дотримувались просторового підходу до картографування та починали свою карту з відображення «тканини міста», здебільшого розпочинали фокусоване нанесення значущих елементів із зображення власного дому. Таке «домоцентричне» виконання карти було характерно переважно для створення карт рідного міста, при цьому дім респондента не обов'язково був розміщений у центрі карти чи ставав її «хорошою фігурою». Частина респондентів (Мирослава, Зоя, Марина [Додаток В, рис. 40, 14, 26]) перенесли цей підхід і на творення ними карти Києва, тоді як, наприклад, Карина, Єлизавета та Тимофій використали його тільки на картах рідного міста (Додаток В, рис. 9, 17, 35).

Тим не менш, деякі з респондентів наносили дім на карту в останню чергу, ніби підсумовуючи все намальоване і сказане. У той самий час, деякі з них уникали зображення дому взагалі: так, наприклад, Карина й Тамара розпочали картографування рідних міст із зображення дому, проте не вказали місце, де вони проживають у Києві, пояснюючи це тим, що вони вже неодноразово змушені були переїздити з місця на місце, і тому не мають відчуття «дому» ані щодо чергової орендованої квартири, ані щодо Києва загалом (Додаток В, рис. 9, 10, 45, 46). Тарас, який створив найбільш насичену карту міста Луганська зі 115 різними значущими елементами, взагалі не позначив на ній свій дім – за його словами, він прагнув дотриматись обраного масштабу карти і просто не розрахував місце, де можна було вмістити його район. На противагу, він розпочав картографування Києва із зображення його поточного дому, а також відмітив той район міста, де він прагне жити в майбутньому (Додаток В, рис. 19, 20).

Важливим моментом є той факт, що зображення дому присутнє не на всіх картах, адже графічний образ дому є безпосереднім відображенням

досвіду й практик «одомашнення» простору респондентами. Так, зображення дому на карті рідного міста нерідко виступає одним із ключових елементів карти й наративу. Для респондентів, що походять із невеликих міст, дім зазвичай є системоутворювальним елементом карти, адже по суті виступає основним центром спогадів та просторових відношень у місті (на відміну від великих міст, де є й інші «центри тяжіння» у вигляді публічних просторів, парків, площ).

Важливою для аналізу в рамках даного дослідження виявилась така позиція деяких респондентів, що зводилась до твердження про те, що «мого дому більше немає». Зокрема, частина респондентів свідомо стверджує, що не зображатиме дім на карті рідного міста, тому що більше не пов'язує поняття «дім» із його фізичною маніфестацією у рідному місті. Так, наприклад, Василь зображає дім своєї бабусі у Донецьку, з яким у нього пов'язані найприємніші спогади дитинства, проте не дім, в якому він жив із сім'єю, тому що *«не може називати домом місце, в якому не був вже п'ять років»* (Додаток В, рис. 5). Так само уникає зображення дому і Вероніка: на її карті рідної Амвросіївки – тільки зображення природи, озер і лісів довкола, оскільки дім, у якому вона виросла, вже не належить її родині і вона не може туди повернутись (Додаток В, рис. 29). Не позначають дім у Донецьку також Ігор і Петро, у яких в рідному місті досі проживають родичі, яких вони відвідують кілька разів на рік (Додаток В, рис. 27, 3). Така позиція є, на наш погляд, свідомим зреченням від минулого «дому» та культивуванням респондентами відчуття власної метафоричної «бездомності» внаслідок переселення та подій, що до нього призвели.

Ще цікавішим виглядає підхід Лілії до зображення дому, оскільки для неї дім є «храмом», місцем з конотаціями священного. Саме тому на карті свого Комсомольського вона вималювала його під лінійку, прагнучи передати «ідеал», який вона вбачає в образі дому (Додаток В, рис. 43). Через цей образ – з вікнами, які світяться теплим світлом на тій частині карти, що відображають події до 2013 року, та із заколоченими, заклеєними чорною

стрічкою вікнами в місті під час окупації, вона намагається передати трагічні зміни, що сталися з її рідним містом за останні роки. У такому трактуванні зображення дому постає архетиповим образом, який К. Купер описувала як вираження самості (Cooper, 1974). Подібний образ дому із конотаціями «святиності» демонструє і Поліна, яка також походить із невеликого селища, і для якої дім є єдиним простором, куди вона завжди прагне повернутись (Додаток В, рис. 37). Для Тимофія, також вихідця з невеликого міста Шахтарськ, характерним є уявлення про «втрачений» дім, який будували його батьки для великої родини, що внаслідок конфлікту залишила рідне місто (в такому випадку дім виступає наріжним каменем його ідентифікації із життям до переселення), тоді як Борис передає свій жаль щодо втраченого дому через образ «вишневого саду» на садовій ділянці, який мав стати символом єднання різних поколінь його сім'ї (Додаток В, рис. 35, 41).

Як ми вже показували у першому розділі, поняття й образ дому не тільки є невіддільними від публічного політичного світу, але і конституюються через нього, оскільки «домашнє» твориться через поза-домашнє і навпаки. У такому контексті особливо цінним є трактування дому у Лілії, адже саме образ дому слугує для неї відображенням політичної ситуації довкола збройного конфлікту. Як показує вже згадана К. Боканьї, поняття дому є комплексним і включає в себе три основні фактори: безпеку, знайомість та контроль. Фактично всі респонденти нашого дослідження відзначали, що підваження хоча б одного з цих факторів зрештою призводило до прийняття ними рішення про переїзд. Так, наприклад, для Бориса таким моментом стало падіння збитого літака Малазійських авіаліній:

«Ми тоді на “шабашках” сіяли вугілля, ... після першого курсу потрібні були гроші. І ми ось вантажимо, вантажимо – і починає, як зазвичай, земля тремтіти, “гради”. Мені стрьомно ... але ми все одно вантажимо, що ж робити. І тут – два вибухи, прям дуже сильних. Підвалу поруч не було, ми перечекали – чуємо, нічого більше, “ответка” не летить. А там поруч терикон ... ми і залізли подивитися, і бачимо дим, страшний, чорний... За кілометрів десять, напевно, все було видно. Відразу ніхто нічого не

зрозумів, а вже як прийшов додому – мати з підвалу вилазить і каже, ... по радіо почула, що літак збили. Українське радіо, звичайно, глушили, але все одно послухати можна було – так і дізналися, що це був “боїнг”, і що стільки людей загинуло... Тоді й вирішили, що треба їхати хоч куди, поки є можливість – тому що коли ось так пасажирські літаки збивають, то вже і вдома небезпечно»

Для Тимофія, як і для Романа, подібним моментом стало очікування на звільнення міста українською армією (яке так і не відбулось), а для Василя – обстріл його району. Такі травматичні події, що підважували відчуття дому через унеможливлення почуватись у безпеці, фактично і були для респондентів описаними вище «точками біфуркації», які виступали моментом прийняття рішення про переїзд та ділили життєвий шлях особистості на «до» та «після».

Оскільки такий параметр, як матеріальний стан респондентів не був критерієм включення чи невключення особи до вибірки, респонденти, що увійшли до вибірки дослідження, мали різні фінансові можливості та, відповідно, формати взаємодії з Києвом як місцем проживання. Закономірно, що особа, яка на момент проведення інтерв'ю вже має власне житло у Києві, наноситиме його на ментальну карту міста, і цей об'єкт буде для нього чи неї важливим з погляду особистої біографії. Так, наприклад, Марта і Василь ретельно описували свої емоції щодо того, як придбання власного житла змінювало їх відчуття себе у місті та впливало на формування прив'язаності до цього міста. В свою чергу, особа, що знімає одне й те саме житло протягом кількох (чи всіх п'яти) років проживання у Києві, також буде вказувати його як окремий об'єкт на карті, що містить важливі для особи конотації «звичного», «домашнього», що й демонструють, зокрема, Марина, Мирослава й Богдана (Додаток В, рис. 26, 40, 8). Особа ж, яка змінила за час проживання у Києві численні місця проживання, може і зовсім не позначати теперішнє житло на карті міста, як, наприклад, Ігор:

«Дім малювати не буду - не знаю навіть, який з них! Справа в тому, що я на стількох квартирах встиг пожити, що і не знаю, де саме малювати дім. Зараз на Мінському масиві живу, але тільки півроку - тож “домом” поки не назву. Щоправда, про себе іноді називаю “домом” мою донецьку квартиру, але там я рідко буваю - раз на півроку, а то й рідше...»

Іншими варіантами уникнення зображення дому в Києві особою, що змінила кілька місць проживання у Києві, є тенденція позначати ці тимчасові помешкання як різні ітерації пошуку дому (чи різні підетапи життєвого шляху): так, наприклад, Данило на своїй карті малює та підписує «дім №1», «дім №2», «дім №3» – і так до «дому №6», його поточного житла (Додаток В, рис. 32). Так само чинить і Тамара, яка об'єднує три попередні житла на Лівому березі в один образ, зазначаючи, що в усіх трьох цих квартирах вона не почувалась у комфорті й безпеці через постійну присутність тарганів (Додаток В, рис. 46). Лариса, яка на момент проведення інтерв'ю змінила тільки дві квартири у Києві, позначила своє перше житло на околиці міста біля лісу (житловий масив ДВРЗ), зазначивши, що почувалась там у постійній небезпеці через те, що жила *«на самісінській околиці величезного міста біля старого лісу, де напевно ходять вовки»* (Додаток В, рис. 12). За її словами, у перші тижні проживання в тій квартирі їй і справді щочас вчувалось виття вовків, через що вона вирішила змінити житло на *«більш міське»*.

На відміну від описаних вище випадків, ті респонденти, що прибули до Києва студентами (вступивши до київських вишів чи перевівшись до них зі своїх навчальних закладів на Донбасі), фіксують на своїх картах досвід проживання у гуртожитку, який є дуже специфічним за своєю суттю. Актуальні дослідження, проведені у різних країнах, сходяться в думці про те, що досвід проживання у гуртожитку призводить до формування специфічної форми прив'язаності до місця, що пов'язана не стільки з фізичним виміром, скільки з соціальним – тобто, ідентифікацією зі спільнотою студентства та специфічного способу життя (Elprama et al., 2011; McLane & Kozinets, 2019; Thomsen & Eikemo, 2010). У таких умовах гуртожиток як форма житла не

отримує в особі конотацію «дому», адже сприймається радше як «буферна зона» між різними етапами життєвого шляху, тобто між умовними «дитинством» та «дорослим життям», і, відповідно, є топосом тимчасового, непостійного, того, що має радше часові, аніж просторові характеристики. Саме такими конотаціями наділяли своє життя в гуртожитку респонденти, які навчались у Києві – Єлизавета, Лілія, Тимофій, Борис, Вероніка, Яна. Залежно від особистісного досвіду респондентів, гуртожиток сприймався ними як у позитивному ключі (Борис, Вероніка), так і пов'язувався з радше негативними емоціями та спогадами (Єлизавета, Яна). Так, наприклад, Єлизавета зобразила гуртожиток одним із перших елементів на карті, та пояснила, що дане місце пов'язане у неї передусім із постійним відчуттям самотності у великому місті (Додаток В, рис. 18). Яна взагалі відмовилась від зображення гуртожитку, назвавши свій досвід проживання там травматичним, та пояснила, що відчула себе вільною тільки тоді, коли змогла переселитись в орендоване житло (Додаток В, рис. 34). Втім, своє нове місце проживання Яна теж не називає «домом», використовуючи у наративі формулювання «я тут живу». Важливим для розуміння спектру емоцій у контексті співвіднесення гуртожитку із поняттям «дім» є згаданий респондентами момент, що для студентської молоді, що проживає у гуртожитку, характерне вживання мовної конструкції «поїхати додому» для позначення візиту до рідного міста чи селища. Молодь із числа ВПО, відповідно, була фактично позбавлена можливості поїхати «додому на вихідні» через адміністративні й логістичні труднощі, а подекуди – й через пряме ведення бойових дій. До такого опису, зокрема, вдавалась Єлизавета, пояснюючи, що саме необхідність залишатись у гуртожитку на вихідних посилювала її відчуття відчуженості й «бездомності», і також сприяла її розриву з «домом» у рідному місті. Таку ж думку виказали Борис і Лілія.

Варто відзначити й образ дому в рідному місті, що постає у розповідях Марти: незважаючи на те, що її родина на момент проведення інтерв'ю вже володіла власним житлом у Києві, вона підкреслює, що їй «не вистачає місця»

у новому житлі. Респондентка відчуває себе «затиснутою» рамками її нової квартири, при чому не стільки на фізичному, як на психологічному рівні, та тужить за своєю просторою квартирою у Донецьку з великою домашньою бібліотекою, яку вона не змогла перевезти до Києва. Зоя також виводить образ дому як центральний на обидвох своїх картах і при цьому наголошує на економічному аспекті проблеми: так, їй довелось залишити власну квартиру в Донецьку, яку вони з чоловіком придбали менш ніж за рік до початку конфлікту, тоді як у Києві вона досі проживає у орендованому житлі (Додаток В, рис. 14). При цьому Зоя підкреслює, що все ще зберігає ключі від своєї донецької квартири – адже для неї це символ, що *«рано чи пізно ця війна завершиться»* і вона *«зможє нарешті відкрити двері своєї квартири і просто опинитись вдома»*. Образ ключів у цьому випадку має особливе символічне навантаження артефакту, що поєднує мігранта з рідним домом (Belford & Lahiri-Roy, 2018).

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що у випадку нашого дослідження просторових ідентичностей ВПО примітним є не тільки переосмислення поняття «дім» внаслідок переселення, а й конструювання переселенцями відчуття власної «бездомності», тобто свідомої відмови від ідентифікації як з домом у рідному місті, так і з домом (чи, вірніше, місцем проживання) у Києві. Описана «бездомність» формується внаслідок специфічного досвіду переселення й життя в Києві, та виявляється як на рівні творення візуального просторового наративу (зображення чи не зображення дому в місті проживання), так і на рівні вживаних респондентами граматичних конструкцій. Така «бездомність» фактично виявляється наріжним каменем конструювання «ідентичності переселенця», яка буде більш детально розглянута та концептуалізована у наступному пункті розділу. Іншим важливим аспектом, що характеризує розуміння «дому» внутрішньо переміщеними особами, є розділення ними «відчуття дому» й «перебування вдома», описані у роботах Д. Дроздзевські (Drozdzewski et al., 2016). В нашому дослідницькому випадку формування відчуття дому (sense of home)

відбувається або завдяки постійності досвіду проживання, або ж завдяки свідомим зусиллям, яких докладає респондент (як-от переконструювання простору житла, чи творення відчуття дому завдяки привнесенню в житло певного символічного об'єкту). Цікавим є і демонстроване деякими респондентами творення відчуття дому завдяки наявності домашніх тварин – так, для Карини й Поліни «домом» буде місце, де живуть їхні коти, а для Мирослави «дім там, де мене зустрічають мої собаки».

4.2.2 Привласнення простору через практики повсякденності

Як ми детально показали у попередньому пункті цього розділу роботи, основним нарративоутворювальним моментом в історіях респондентів був перехід від оповідання історії про минуле до розповіді про теперішнє, що досягався завдяки проханням створити ментальну карту Києва по завершенні роботи над ментальною картою рідного міста. Відповідно, переважна більшість розказаних респондентами історій включала такий елемент оповіді, як деталізований опис першого враження від Києва при переїзді чи подій, які цей переїзд супроводжували. До прикладу, Лілія переходить від розповіді про свою точку біфуркації – травматичний для неї момент із обстрілом школи, де вона навчалась – до опису свого першого враження про місто:

«У мене були певні очікування, що Київ – це щось неймовірне, якесь таке місто, де все можливо, все інакше, круто, класно... І я приїжджаю до Києва, а на дворі – грудень місяць, дощ зі снігом... На той момент він мені здався таким брудним, неохайним, таким... У порівнянні з Донецьком, де люди завжди намагаються виглядати якнайкраще, у Києві я побачила сірих, навіть неохайних людей, сірі вулиці, сірі будинки... Я не могла повірити, що це і є столиця! І навіть зараз, коли хтось хоче приїхати до мене в гості, і хоче це зробити або пізньою осінню, або взимку – я кажу, потерпіть, будь ласка, до весни!»

Продовжуючи свою історію, Лілія розповіла, що саме це перше враження вплинуло на її емоційний стан після переїзду та посилює її депресивний стан, викликаний посттравматичним стресом. Втім, досвід

взаємодії з містом та навчання у різноманітному університетському середовищі, за словами респондентки, посприяли її переосмисленню вражень від міста, тож тепер Київ частково став для неї «містом можливостей».

Аналогічним чином вибудовує свій наратив про Київ і Василь, починаючи розповідь із історії переїзду його сім'ї та перших тижнів життя у новому місці. Його першим районом проживання став Хрещатик, адже саме там знаходилась квартира, в якій його родині дозволили тимчасово оселитись – і, відповідно, саме район вулиць Хрещатик і Прорізної став для Василя відправною точкою його життєвого шляху у Києві, який продовжився на Оболоні та дещо змінив його першочергові уявлення про місто.

Як ми показали у першому розділі роботи, просторова ідентичність особи, що є предметом даного дослідження (а точніше, місцева ідентичність як її специфічне вираження), формується внаслідок перетворення незнайомого простору на знайомий та його присвоєння. Відповідно, механізмами такого присвоєння простору, за Н. Лічем, К. Бручанським, М. Левіцкою, є практики повсякденності (Bruchansky, 2010; Leach, 2002; Lewicka, 2013). Як писав М. де Серто, такі практики – тобто, набори узвичаєних, повторюваних і цілеспрямованих дій, – є способом подолання відчуженості від простору через перетворення незнайомого на знайоме завдяки дрібним ритуалам (Certeau, 2008). Тож цілком закономірним є те, що респонденти нашого дослідження, не будучи знайомими з його концептуальною базою, так чи інакше включали описи таких практик присвоєння простору у свій наратив про переселення, зазначаючи, як саме вони «відкривали для себе» Київ.

Одним з найпоказовіших прикладів такого присвоєння простору є історія, артикульована у розповіді Єлизавети про Київ. Респондентка, що переїхала з міста Красний Луч та оселилась в університетському гуртожитку, першочергово почувалась самотньо у великому місті та в районі новобудов, проте з часом знайшла для себе орієнтири і змогла присвоїти простір:

«Мені завжди було цікаво спостерігати за будинками навпроти, тому що за деякий час ти вже помічаєш вікна, які вже впадали тобі в око. Тож я

вже напевне знала, що є одне вікно в кутовому будинку, де на десятому поверсі вирощували якісь рослини і там постійно горіло світло, ці фіолетові лампи... В іншому вікні завжди першого грудня ставили ялинку, і вона майоріла різнобарвними вогниками, і ніби вже було передчуття свята ... А навпроти, на одному рівні зі мною, була квартира, де жінка у синьому халаті пізно ввечері куховарить. І якось я зловила себе на думці, що, можливо, мені просто хочеться вишуквати такі вже “знайомі” квартири, просто для того, аби не відчувати себе такою крихітною, незначною у цій круговерті будинків, квартир, людей. Та жінка в халаті вже стала ніби знайомою: мало не хотілось відшукати її вікно, спостерігати, думати – а що вона готує сьогодні? А коли її не знаходила, вже думала – чи не сталося в неї чогось, чи не захворіли діти?..»

Таким чином, через символічну вибудову соціальних зв'язків із уявними сусідами Єлизавета намагалась подолати відчуття самотності й відчуженості у місті, а також несвідомо вибудувати певні «рутинні» ритуали спостереження і взаємодії з близькими (у даному випадку – територіально) людьми. Інший приклад практик повсякденності, що дозволяли подолати відчуженість від міста, що сприймалось як «величезне» й «недружнє», продемонструвала Карина. За її словами, перші тижні життя у Києві вона свідомо намагалась вивчити усі маршрути громадського транспорту (як офіційного, так і маршрутних таксі), аби «відчути об'єм міста» та краще орієнтуватись у ньому, і так само, як і Єлизавета, подолати відчуття власної «крихітності» у величезному місті.

Іншим варіантом ритуалізованого присвоєння простору є приклад, наведений Мирославою: на четвертий рік після переселення вона наважилась завести собаку, і досвід щоденних прогулянок суттєво вплинув на її сприйняття Києва та себе в ньому. Так, Мирослава змогла краще пізнати свій район проживання, відкрити для себе «улюблене місце в Києві», значно структурувати власний час. Проте найголовнішою для неї стала, за її словами, можливість відчути свою належність до міста і навіть власну «вкоріненість» у ньому:

«... коли в мене є собака, я можу краще щось планувати, брати на себе більше відповідальності... і більше не почуватись кочівницею на “пташиних правах”. Тепер я точно можу сказати, що я тут живу. У Києві. Разом з моїми вже двома собаками».

Присвоєння простору, що має на меті пристосування до життя у новому для особи місці, може відбуватись як результат повторюваних дій – ритуалів – так і внаслідок певної події, що набуває для особи певного значення, і тому сприяє перетворенню незнайомого простору на знайомий. Так, наприклад, Яна деталізувала у своєму наративі спогад про те, як відкрила для себе у Києві «улюблену» вулицю, на якій досі відчувається найкомфортніше у місті:

«після того, як я звільнилась з найгіршої роботи в моєму житті, я пішла вниз по Михайлівській, і в мене був ... shot walk: це коли ти заходиш в бар і береш в кожному шот. Так я дізналась, що на вулиці Михайлівській рівно вісім барів, з них найкращий називається Blues Bar, і в ньому завжди хороша музика. Тепер це моє улюблене місце у Києві, воджу сюди друзів. І вулиця Михайлівська для мене – це легкість, свобода, радість буття у Києві, яку відкрила у той вечір».

Не менш важливим є і розуміння того, які саме елементи міського простору привласнюють респонденти. Так, аналіз створених карт знову-ж таки показує, що основою для привласнення є особистий досвід взаємодії, який перетворює простір на місце (аби потім його можна було назвати, описати і виробити прив'язаність до нього) – і таким чином виявляється, що ментальні карти є відображенням того досвіду, що особа переживає у місті. Оскільки в нашому дослідницькому випадку респонденти є представниками молоді, для яких рідне місто пов'язане передусім зі спогадами про дитинство, юність та навчання, тоді як Київ – із уявленнями про роботу і дорослішання, закономірним є те, що їх ментальні карти рідних міст будуть зосереджені довкола дому й місць, де вони навчались чи здійснювали прогулянки з друзями, а також визначні місця міста. Натомість карти Києва включатимуть, окрім безпосереднього місця чи району проживання, місця роботи, дозвілля, культурні заклади – тобто, відобразатимуть спосіб життя респондента і те, як

саме і чому Київ був «відкритий» (у термінології М. Левіцкої) як місто для конкретного респондента. До прикладу, карта Києва у Тамари розділена на лівий і правий береги Дніпра, при цьому на лівому березі відображені місця, де вона проживала, а на правому – усі місця її роботи за чотири роки, а також місця її культурного дозвілля, музеї і галереї (Додаток В, рис. 46). Натомість Марта, яка веде образ життя домогосподарки, виокремлює на своїй карті різноманітні магазини і торговельні центри, де вона здійснює закупки, а також будинки її друзів, до яких вона навідується (Додаток В, рис. 22).

Примітним є структурування карти Києва довкола об'єктів медичної інфраструктури, яке демонструє Тимофій: як людина, що працює у сфері охорони здоров'я, він є обізнаним щодо всіх лікарень, медичних інститутів і поліклінік, що є у місті. Тож закономірно не тільки те, що він відображає на своїй карті 23 об'єкти сфери охорони здоров'я, а й те, що він структурує інші міські об'єкти по відношенню до зображених лікарень: так, наприклад, Сирецький парк і місцевість Дорогожичі знаходяться для нього «біля Психіатричної лікарні №1», Голосіївський парк – «поблизу лікарні №10», а лівий берег міста зображений через скупчення лікарень, «дорога до яких означає переїзд на той берег». При цьому на карті Тимофія спостерігається відчутна деформація відстаней і взаємного розташування об'єктів, оскільки він звик виїжджати на виклики човниковими маршрутами та делегувати навігацію у місті водієві карети швидкої допомоги (Додаток В, рис. 36). Зрештою, через навчання і роботу респондент мав обмежений часовий ресурс для дослідження міста, тож окрім лікарень відобразив на карті лише головні пам'ятки міста та деякі вернакулярні райони.

Аналогічним чином, завдяки робочим моментам привласнювала Київ Лілія – в її випадку мала місце робота кур'єром, яка допомогла респондентці пізнати й усвідомити місто:

«Я дійсно полюбила Київ лише рочки через два-два з половиною, коли зловила цю хвилю, коли я вже його повністю пізнала. Я на першому курсі, наприклад, працювала кур'єром. Я була в усіх просто найбільш стрьомних точках

Києва! Коли я вже його відчула, зрозуміла, як ми з містом впливаємо один на одного, то в нас дійсно закрутився якийсь роман.»

Ще одним суттєвим фактором, який чинить вплив на привласнення простору респондентами, є громадський транспорт. Фактично, пересування громадським транспортом саме по собі стає однією із практик повсякденності, що дозволяє пізнати простір довкола. Так, наприклад, Карина відзначала, що у перші місяці життя в Києві цілеспрямовано вивчала маршрути маршрутних таксі, аби мати уявлення про «обсяг» міста, не відчувати себе «прибульцем» у ньому і краще розуміти, у яких районах вона б хотіла проживати (зокрема, за її словами, такі пересування дозволили їй відкрити для себе Борщагівку і знайти там житло, подолавши власний стереотип про цей вернакулярний район як про небезпечний і віддалений). З іншого боку, Григорій відзначає важливість постійності у його пересуванні громадським транспортом, рутинний маршрут пересування дозволяє йому увійти у ритм і налаштуватись на продуктивний робочий день:

«мені подобається оці двадцять хвилин їхати у метро, затамувавши подих, і думати, сьогодні знову буде чудовий день у центрі міста. А коли це в пішохідній доступності від тебе, коли ти можеш просто вийти з парадного, пройти квартал і опинитись в улюбленому закладі, це ніби зменшує значущість цих місць...»

Наведена цитата респондента виокремлює ще один аспект, що впливає на сприйняття простору і побудову просторової ідентичності у дихотомії «свій – чужий», а саме – роль транспорту у пізнанні й привласненні простору.

4.2.3 Роль транспорту у привласненні простору й конструюванні просторової ідентичності ВПО

Одним із важливих механізмів подолання просторової відчуженості через практики повсякденності для респондентів дослідження стало використання громадського транспорту у місті. Узагальнюючи наративи респондентів, можна сказати, що знання про те, як дістатись в те чи інше місце у місті, сприяє сприйманню особою себе як частини цього міста. Тож

транспортна система у місті відіграє важливу роль у пізнанні простору та перетворенню його на місце, оскільки уможливорює його уявлення та відтворення, й сприяє побудові імпліцитних ландшафтів. Знання про неї дають можливість вільно пересуватись й розуміти простір довкола, уможливають відчуття безпеки через пізнаваність. В свою чергу, незнання транспортної системи призводить до відчуття особою себе як «аутсайдера» (людини ззовні), посилює страх перед невідомим й обмежує пересування містом (а відтак – і його пізнання).

Так, примітною є тенденція частини респондентів структурувати свої карти Києва довкола схеми ліній метрополітену (що цілком зрозуміло, якщо враховувати, що саме ця карта-схема найчастіше з'являється перед очима тих респондентів, які щодня послуговуються цим видом транспорту). Більше того, подібне структурування, засноване на засвоєному знанні про згадану карту-схему, дає респондентам певне загальне уявлення про місто, що не потребує безпосереднього досвіду взаємодії: так, особа може знати про наявність тої чи іншої станції і приблизно розуміти її розташування, жодного разу не виходячи на ній на поверхню. Так, за словами Лариси, «... метро – це каркас, на якому взагалі тримається весь Київ», а за словами Романа, воно «працює як телепорт — ти заходиш на одній станції, а виходиш на іншому кінці міста, ніби переносишся крізь простір».

З іншого боку, використання метрополітену й розуміння міста як побудованого на каркасі ліній і станцій, сприяє формуванню у переселенців уявлень про вернакулярні райони міста – як ті, що сконцентровані довкола станції чи груп станцій метрополітену, так і довкола відсутності станцій. Таким чином, райони Києва, що розташовані вдалині від станцій метрополітену, наприклад, Солом'янка і Троєщина, стають потенційно непізнаваними, а необхідність їх відвідати може вводити респондентів у тривожний стан, нагадати їм про власну «чужинність» у місті.

В той самий час, кілька респондентів відзначили, що негативно ставляться до метрополітену як виду транспорту, віддаючи перевагу наземним

його видам чи ходінню пішки. Так, зокрема, Борис відзначив, що не користується метрополітеном, тому що «...спускаєшся зранку у метро – а там темно, похмурі злі люди, і ти на своїй станції виходиш такий само сірий і похмурий. Метро висмоктує з тебе усі позитивні емоції з самого ранку...».

Іншим феноменом, який дозволили виокремити інтерв'ю із респондентами, стало сприймання маршрутних таксі як виду транспорту. Останніми роками феномен «маршруток» став активно досліджуватись європейськими вченими у контексті постсоціалістичних трансформацій (Adey, 2017; Rekhviashvili & Sgibnev, 2019; Sheller & Urry, 2006; Turdalieva & Edling, 2018; Tuvikene et al., 2019), і в цих дослідженнях «маршрутки» постають як неофіційний, нерегульований і тому – потенційно непізнаваний вид транспорту. У контексті Києва така непізнаваність маршруток є результатом відсутності єдиної централізованої схеми маршрутів чи джерела інформації про неї – відповідно, люди, для яких схема існуючих маршрутів у тому чи іншому районі не є «засвоєною», потенційно не можуть її «відкрити», і, відповідно, не можуть повною мірою користуватись транспортною системою міста як суспільним благом. Подібне відчуття «виключеності» описували у своїх наративах одразу кілька респондентів, зазначаючи, що існування такої terra incognita у тканині міських маршрутів суттєво ускладнювало їхню адаптацію до нових умов життя і посилювало відчуття того, що у місті є щось, доступне тільки «місцевим» – наприклад, знання про найкоротший спосіб дістатись із точки А в точку Б.

Втім, безпосередньо на ментальних картах респондентів маршрутки з'являються передусім у контексті карт рідних міст: там вони нерідко слугують вмістилищем спогадів, наприклад, про повернення додому пізно увечері після прогулянок із друзями (Лариса, Додаток В, рис. 11) чи відвідання культурних подій у віддаленому центрі сучасного мистецтва (Яна, Додаток В, рис. 33). На деяких картах цей вид транспорту слугує натяком на зубожілу міську інфраструктуру, де єдиним способом транспорту був напівлегальний (Тимофій, Василь, Додаток В, рис. 35, 5). Тим не менш, на численних картах

Донецька як рідного міста з'являється й більш регулярний вид громадського транспорту – тролейбус, передусім його маршрут №2, відомий у місті як «двійка», що поєднував основні локації в центральній частині міста.

З присвоєнням простору та наданням об'єктам транспортної інфраструктури особливого значення пов'язаний ще один момент, важливий для розуміння імпліцитного сенсу переселення – а саме, роль транспорту в можливості повернутись до рідного міста. Так, наприклад, для Вероніки «безмісцевий» лівий берег Києва наділений лише однією письмовою конотацією – «дорога додому» (Додаток В, рис. 30), а у випадку Богдани символічним центром міста стає центральний автовокзал у Києві – місце, звідки відходять автобуси, якими вона може дістатись Донеччини (Додаток В, рис. 8). Примітними є і конотації, якими Єлизавета наділяє зображення залізничного вокзалу у Києві:

«...київський вокзал для мене – це місце сліз. Я завжди плачу, коли їду з Києва на Маріуполь: мені погано, мені не хочеться їхати, а насправді я просто боюсь побачити, як змінилось моє місто без мене... А коли повертаюсь у Київ, я теж плачу, тому що рада безпечно повернутись, і тому, що не знаю, коли наступного разу потраплю додому. І чи потраплю взагалі...»

Зрештою, потрапити в рідне місто на окупованій території, як зазначали респонденти, неможливо без використання «маршруток», що здійснюють перевезення між контрольованими і не контрольованими Україною територіями. Таким чином, цей напівлегальний вид транспортних перевезень і жовтий автобус маршрутного таксі отримують для респондентів особливу конотацію засобу, що пов'язує їх із домом. Звісно, подібний перетин «кордону» не може розглядатись у контексті практик повсякденності та присвоєння простору, проте є практикою, що, з одного боку, дозволяє долати фізичний – й онтологічний – розрив між минулим і теперішнім, а з іншого боку – посилює відчуття респондентами власної екзистенційної відчуженості.

4.2.4 Відчуття екзистенційної відчуженості

Аналізуючи результати даного емпіричного дослідження, неможливо оминати увагою концепцію екзистенційної відчуженості, яка була вперше запропонована Е. Релфом у контексті його досліджень відчуття місця і безміцевості (Relph, 1980). На думку дослідника, чим сильніше особа почуває себе «всередині» місця, тим сильнішою буде її ідентичність із місцем. Протилежним до відчуття себе «всередині» місця чи «залученості до місця» (англ. *insideness*) є відчуття «відчуженості від місця» (англ. *outsideness*) – в такому випадку особа відчуває певний бар'єр між собою та світом навколо, наприклад, відчуття туги за домом при переїзді чи потраплянні у нове місце. Узагальнюючи можна сказати, що ідея Релфа полягає у тому, що відчуженість і залученість як відчуття перебувають у постійній діалектиці, а їх комбінації і градації зумовлюють існування різноманітних ідентичностей з місцями для різних осіб та спільнот. Найсильніший досвід відчуття місця Релф називає «екзистенційною залученістю», під якою розуміє глибоке, несвідоме занурення у місце і його проживання – такий досвід особа переживає, коли знаходиться вдома, у своїй спільноті чи регіоні. Оборотною стороною до нього є відчуття «екзистенційної відчуженості» – тобто, невключеності, чужерідності й відстороненості від місця і людей, що з ним пов'язані. Власне, як зазначають Д. Сімон та Дж. Сауерс, подібні відчуття характерні для осіб, що тільки прибувають на нове місце, чи навпаки – повертаються до рідних місць й відчувають себе чужинцями, оскільки місце змінилось за час їхньої відсутності (Seamon & Sowers, 2008). Тож цілком закономірно, що дана концепція резонує із наративами респондентів про те, як вони почували себе, тільки переїхавши до Києва, чи повертаючись до рідних міст.

Так, більшість опитаних зазначили, що вони регулярно повертаються у свої рідні міста після переселення (передусім, аби відвідати рідних), і саме повернення у рідне місто, яке нібито має виступати знайомим, привласненим місцем, стає для них ще одним вододілом, що відокремлює «до» та «після», та сприяє консервуванню в пам'яті образу міста з минулого. З одного боку,

подібне усвідомлення змін у місті та рефлексія щодо них може сприяти більш чіткому відділенню минулого від теперішнього, його відчуженню. З іншого боку, такий досвід повернення може призводити до появи описаного відчуття екзистенційної відчуженості, неможливості співвіднести себе ані з минулим у рідному місті, яке невпинно змінюється, ані з теперішнім у «недружньому» Києві, де травмований воєнним конфліктом переселенець може відчувати себе чужинцем.

Втім, деякі з респондентів вказували, що вони не мають досвіду повернення до рідних міст, або ж внаслідок пережитого травматичного досвіду, або через буквальну загрозу життю у випадку повернення (наприклад, деякі з респондентів відзначали, що вони чи члени їх родин занесені до певного «чорного списку» самопроголошених республік, зокрема, через відстоювання проукраїнської позиції). Деякі з представників «позапросторового» кластеру (Олег, Оксана) респондентів взагалі не повертались до рідних міст протягом п'яти років з моменту переселення, незважаючи на те, що їхні батьки та/або близькі родичі все ще залишались жити на окупованих територіях.

Респонденти, що час від часу повертаються до рідних міст, демонструють тенденцію до екзистенційної відчуженості у сприйманні їхніх рідних міст. Ілюстративними у даному випадку виступають слова Поліни, яка, розповідаючи про повернення у рідне місто на третій рік еміграції, відзначає: *«Місто німе. Воно більше не моє...»*. Подібними твердженнями деякі респонденти ніби переконують себе у правильності свого від'їзду, і долають відчуття «провини мігрантів» за полишення власного дому і родини, про яке пише К. Боканьї.

Таке розділення рідного міста на «до» та «після» найчіткіше відстежується у наративах Єлизавети і Лілії – респонденток із міст, які зазнали перейменування у зв'язку з прийнятим на території України Законом «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

Так, Лілія, що переїхала з міста Комсомольське восени 2014 року, зазначає, що їй щоразу складніше долати шлях до рідного міста, аби побачитись із рідними. Перейменування міста, що відбулось вже після її переїзду, призвело до певного «онтологічного розриву» в її усвідомленні дому й рідного простору, та підважило її відчуття прив'язаності до «успадкованого» місця (оскільки, як ми зазначали у першому розділі, можливість назвати місце є одним із трьох факторів його відокремлення від простору й подальшого присвоєння). Місто, яке існує в її пам'яті виключно під «радянською» назвою Комсомольське, вона називає «шматочком раю на донбаській землі», а сам образ рідного міста розкриває через зображення власного будинку – ідеального світу, який подібний бездоганному храму (Додаток В, рис. 43). Для того, щоб контраст між тим, яким було її місто протягом шістнадцяти років її життя там та тим, яким воно є зараз, Лілія свідомо розділяє колірні гами: місто до 2013 року – яскраве, жовто-рожеве, повне квітів і символічно зображених дитячих мрій, в ньому, за її словами, зосереджені любов, прийняття і підтримка. Тут «всі дороги ведуть додому», а у вікнах її будинку горить світло. Зображена річка слугує вододілом між містом минулого й містом теперішнього, похмурого, дощового, із заколоченими вікнами, зброєю й бойовиком, в якого «чорно-синьо-червоні прапори замість очей».

Лілія продовжує свій наратив, розповідаючи, що вона зрідка повертається «додому» (ще на самому початку інтерв'ю вона зазначила, що називатиме «домом» саме її рідне місто, в якому вона не живе вже шостий рік) – і щоразу помічає все більше й більше негативних змін у місті. За її словами, воно стає все похмурішим, все менше її знайомих там залишається, і їй щоразу складніше пояснювати собі, що це похмуре місце і є тим простором, в якому вона виросла. Саме тому вона намагається культивувати у пам'яті образ міста з минулого, на який вона спирається, та на основі якого вибудовує власну ідентичність. Такий образ «раю на донбаській землі» для Лілії тісно пов'язаний із тою назвою міста, до якого вона звикла, тоді як нова назва Кальміуське (прийнята у 2016 році) асоціюється у неї передусім із

руйнуваннями та страшними подіями, які там відбуваються протягом останніх років. Стара ж назва міста не несе для неї особисто жодних «радянських» конотацій, які там могли б бути закладені, і натомість слугує їй особистим якорем спогадів, що її наснажують. Власне, онтологічний розрив, який відбувся у Лілії внаслідок такого перейменування, і є однією із особливостей її специфічної дезадаптації.

Другий випадок, що ілюструє наведений аргумент про роль перейменування простору у його сприйманні, демонструє Єлизавета, переселенка з міста Красний Луч, що у 2015 році було перейменоване в Хрустальний. Для Єлизавети таке перейменування слугує ілюстрацією недалекоглядної політики декомунізації, що зовсім не відображає історію міста (за міською легендою, назва відсилає не до комуністичного образу, а до променів вранішнього сонця, який для шахтарів був символом надії) й важливі для нього сенси, а також вказує на повну відсутність діалогу між можновладцями і громадою. Хоч місто і знаходиться на окупованій території, така відсутність діалогу, за її словами, ще сильніше поглиблює прірву між людьми, що сформувалась за роки конфлікту, а недоречно обрана назва міста (що, на відміну від інших випадків перейменування, не є поверненням до дорадянського топоніму) сприймається як загроза локальній ідентичності людей, що жили у Красному Лучі. Тим не менш, Єлизавета зазначає, що її позиція – відверто проукраїнська, і вона вірить, що колись знову зможе їздити додому, не перетинаючи численні кордони й блокпости. Знову-ж таки, в даному випадку йдеться не про особливий сентимент до радянського минулого Донбасу – а скоріш про простір, який був присвоєний разом із його назвою, і який з цією назвою став частиною ідентичності особи. Розвиваючи свій просторовий наратив про місто, Єлизавета додає на карту заводи, терикони й шахти – важливі елементи міського простору, називає назви деяких із них («Стандарт», «Ізвестія», тощо) та іронізує щодо його радянськості (Додаток В, рис. 17). Наприкінці своєї розповіді про місто вона додає два пам'ятника Леніну та кінотеатр «Родина» – останній був ледь не єдиним

об'єктом культури у місті, і, за словами респондентки, містяни читали його назву по-різному – як «Батьківщину» російською чи як «Родину» українською. Проте наразі кінотеатр перейменували – і замість різнопрочитань на ньому, за словами Єлизавети, тепер є тільки однозначна назва – «Росія». Цей аспект зміни назв елементів міського простору для респондентки є особливо значущим – адже може слугувати прозорою метафорою всього того, що трапилось з її містом, і значно впливає на її сприймання колись звичного простору.

Таким чином, можна говорити про те, що карти рідних міст є не стільки відображенням реального простору, скільки конструюванням і репрезентацією простору, якого більше не існує, оскільки карти є простором пам'яті у топосі минулого. Таке конструювання полягає передусім у тому, що карта не є відображенням реальності – узагальнюючи, можна стверджувати, що респонденти дослідження демонструють тенденцію до уникнення зображень тих руйнувань, що стались у їхніх рідних містах внаслідок збройного конфлікту. Тому карти, як правило, є відображенням простору пам'яті – міст у тому вигляді, в якому вони існували за мирного життя респондентів, які в них проживали, тоді як опис руйнувань і змін у місті лишається у площині вербального наративу. Винятком із такої тенденції є зображення «травмопросторів» – місць, в яких відбулись руйнування і які слугують просторовою локалізацією травми для респондентів, є точками біфуркації у їхніх наративах, як-от зруйновані чи захоплені адміністративні будівлі чи місця потрапляння снарядів. До прикладу, Богдана наносить на свою карту Донецька тільки ту частину міста, яка, за її словами, «не постраждала» (Додаток В, рис. 7), а Карина хоч і називає вже зруйновані (чи зруйновані, а потім відновлені) будівлі у Луганську, але не зображає їх на карті (Додаток В, рис. 9).

Втім, найсуттєвішим для розуміння особливостей ідентифікації особи з простором міста виступає не стільки зображення міста як «простору минулого», скільки можливість особи співвіднести себе з цим простором. Так,

Лариса, підписуючи свою карту як «Луганськ у році 2012-му», фактично говорить про те, що її карта – топос минулого, і, відповідно, ідентифікує себе з цим містом тільки у минулому, і буквально витісняє ті зміни, що сталися з її містом протягом останніх років (Додаток В, рис. 11). Натомість Поліна надає суб'єктивної значущості тим змінам і підкреслює у своєму наративі, що її рідна Іванівка «більше не її», та використовує граматичну форму минулого часу, розповідаючи про своє містечко. При цьому вона стверджує, що і Київ – «не її», і тому наносить на карту тільки ті місця, які пов'язані у неї з переживанням позитивних емоцій. Пояснюючи таку позицію, вона відзначає:

«Іноді знайомі питають мене, чи рада я тому, що переїхала з Іванівки до Києва. І я кажу – ні, не рада, тому що фактично я не мала вибору... Нібито я маю радіти, що залишила моє безнадійне містечко, але я б хотіла зробити це за власним бажанням, а не тікати від війни у місто, де на мене ніхто не чекає, і в якому я завжди буду чужинкою...»

Фактично, Поліна відмовляється привласнювати собі Київ, і відчуває себе затиснутою між двома світами – втраченого минулого, яке вона не може відпустити, і Києва, який сприймається нею як чужий і недружній.

Дещо подібне відчуття втраченого минулого демонструє і Вероніка: її рідну Амвросіївку вона також називає «не її», більше того, не позначає свій дім у рідному місті, тому що фактично не може до нього повернутись: із початком бойових дій її сім'я роз'їхалась по різних містах, і фізично покинутий дім втратив для неї конотації дому. І хоча Вероніка не має у Києві постійного житла, вона вбачає у цьому місті перспективу, і таким чином стверджується у правильності свого вибору, і тому, на відміну від Поліни, не надає (чи не демонструє) суб'єктивної ваги власній відчуженості у новому просторі.

Таким чином, ментальні карти респондентів репрезентують простір, який може більше не існувати у матеріальному вимірі, проте все ще існує в індивідуальній та колективній пам'яті переселенців. Саме тому проведені інтерв'ю артикулюють одночасно проблему ідентифікації себе із простором та

проблему суб'єктивного переживання сепарації із рідним містом – того, що ми вслід за Релфом та Сімоном називаємо «екзистенційним відчуженням» (existential outsidership) (Relph, 1980; Seamon & Sowers, 2008). Саме така форма сприймання простору є характерною, зокрема, для людей, що були вимушені покинути свої місця проживання. Як показало дослідження Л. Мілліон, особи, що були переміщені внаслідок будівництва водосховища, переживали відчуття екзистенційної відчуженості по-різному: або вкорінюючись у ньому, переживаючи свою травму та маючи складнощі в адаптації до нових умов життя (що виражалось в тому числі у постійному прагненні до зміни місця проживання й страху перед осідлим способом життя), або ж долаючи її через поступове включення у життя спільноти та вибудову сталих зв'язків із новим місцем проживання (Million, 1992). У випадку нашого дослідження можна прослідкувати аналогічні тенденції переживання екзистенційної відчуженості представниками спільноти ВПО, які співвідносяться із основними кластерами респондентів, виявленими в ході застосування стандартизованих методик. Так, до надкластеру «позитивно адаптованих» респондентів увійшли ті з них, які, відчуваючи екзистенційну відчуженість щодо рідного міста, позитивно переоцінюють пережитий досвід і прагнуть бути залученими до нового місця проживання. Натомість представники кластеру «соціально травмованих» вкорінюються у власній відчуженості, і тією чи іншою мірою демонструють викликане травмою переселення небажання залучатись у Київ, тож відчувають і зображають це місто порожнім – та ідентифікують себе із цією порожньою безмісцевістю.

4.3 Місцева і без-місцева ідентичність внутрішньо переміщених осіб

Рефлексія респондентів щодо карт неминує перетікає у рефлексію щодо власних ідентичностей. Так, перехід від творення карти рідного міста до другої карти, за нашими спостереженнями, сприяє переходу від просторового нарративу минулого до розтягнутого у часі нарративу переселення, і розкриває

новий вимір ідентичностей респондентів. Так, на рівні усного наративу перехід до другої карти стає відправною точкою для розповіді історії про досвід переселення, який поєднує топоси минулого і теперішнього. Вказавши на обставини власного переїзду та прибуття до Києва (зазвичай спричинені певною травмівною подією), респонденти зазвичай наголошують, що Київ, у який вони прибули, дуже відрізнявся від того міста, який більшість із них пам'ятали за шкільними екскурсіями та поїздками до родичів. Респонденти здебільшого зазначали, що вони не планували залишатись у місті надовго, оскільки прагнули перекрити військову агресію на Сході та за кілька тижнів повернутись до звичного життя, але в силу обставин залишились у Києві вже більше, ніж на п'ять років. Відповідно, з часом вони були вимушені пізнавати нове місто проживання через щоденні практики й досвіди, і зрештою вибудували нові просторові ідентичності.

У цьому ключі Київ постає у наративах переселенців як «недружне», «незнайоме» та «незрозуміле» місце, що відображається у великій кількості порожніх місць на їхніх картах та відмітками про «не-місця» чи «незвідані землі» щодо великої кількості районів міста. Тож, відповідно, Київ постає для них як «неавтентичне» безмісцеве місце в якому їм бракує особистого досвіду та значущості тих чи інших його компонентів. Подальше розгортання наративу відбувається переважно за принципом пошуку позитивних моментів життя у Києві та торкається того моменту, як респонденти пізнавали місто через щоденні практики, описані у попередньому пункті розділу. Тож, відповідно, перетворення простору у наратив стає способом перетворити «незнайоме» на «знайоме», а також є кроком назустріч формуванню певної нової просторової ідентичності.

Одним із найбільш згадуваних варіантів концептуальної моделі просторової ідентичності особи є описана у першому розділі модель К. Купер, в якій просторові ідентичності представляються у вигляді концентричних кіл довкола дому, що є осередком самості особи. Такі концентричні кола відображають рівні просторової ідентичності – з домом, багатоквартирним

будинком чи вулицею, містом, регіоном, країною та наддержавним простором (що у випадку України може бути як умовною «Європою», так і, наприклад, «пострадянським простором»). У якості окремого кола може виступати вернакулярний район, і, залежно від суб'єктивного переживання ідентичності з такою частиною простору, може розташовуватись на різних рівнях – наприклад, району міста чи регіону країни як такого.

Втім, описана модель просторових ідентичностей особи не спроможна описати специфіку ідентифікації з місцем та простором внутрішньо переміщених осіб з Донбасу. У цьому випадку переживання дому особами, що були вимушені його залишити за травмівних обставин, буде дуже специфічним, і, відповідно, ми не зможемо прослідкувати вибудову концентричних кіл просторової ідентичності. Тим не менш, проведене нами ментальне картографування та наративізація досвіду переселення дозволяють виділити ключові елементи комплексної ідентичності внутрішньо переміщених осіб: локальну ідентичність, українську ідентичність та специфічну «переселенську» ідентичність, що виявляється в ототожненні себе з великою групою людей, що мають схожий травматичний досвід.

4.3.1 Локальна ідентичність

Під локальною ідентичністю ми розуміємо відчуття власної належності до рідного міста, що в деяких випадках може розширюватись до більш широкої ідентифікації себе із вернакулярним Донбасом загалом. Більшість наших респондентів ідентифікують себе передусім із їхніми рідними містами, але також наголошують, що ця їхня ідентичність стала тільки сильнішою після переселення, і тепер вони відчують себе «більшими луганчанами» (донецчанами, горлівчанами, тощо) ніж до того. Таке посилення ідентичності більшість із них пояснили довготривалим процесом адаптації, який змушував все частіше шукати відповідь на питання «хто я є», а також тими упередженнями, з якими вони стикнулись у Києві після переїзду. Прикладом таких упереджень, зокрема, є наведений Кариною спогад про те, як вона була

змушена шукати винаймане житло у Києві після переїзду, та постійно натикалась на оголошення із твердженнями «не для людей з донецькою чи луганською пропискою». Подібна історія фігурувала і у наративах інших респондентів, та, за їх словами, сприяла їх утвердженню у переконанні про «недружній» Київ та відчуттю власної «інакшості» у цьому місті. Таке розділення потенційних винаймачів житла ще сильніше посилює розділення респондентами понять «дім» і «дім-дім» (із конотаціями позначення дому у рідному місті).

Тим не менш, можна говорити і про те, що саме дім у рідному місті й відчуття приналежності до нього залишаються наріжним каменем ідентичності ВПО. Зокрема, Тамара під час інтерв'ю звернула нашу увагу на те, що відчуває себе «дончанкою», і це відчуття для неї має велику вагу:

«...якщо мене питають, хто я, то передусім я назву себе дончанкою. І завжди нею буду, хай би там що ставалось у моїй країні – я завжди почуватиму себе уродженкою Донецька».

У такому випадку переживання локальної ідентичності, відчуття належності до певного «рідного» простору, матиме для респондентів наративну тяглисть, що відобразатиметься у трансляванні власного сімейного наративу. Тож цілком зрозуміло, що чимало респондентів вибірки розпочинали свої історії про міста з історії власної родини, розповіді про те, як пращури конкретної особи опинились на Донбасі, де працювали, і навіть іронізували щодо того, що їхня родина є «переселенцями у вже не першому поколінні». Сімейний наратив у такому випадку переплітається із просторовим наративом, адже стосується переповідання історії про міграцію і адаптацію до життя у нових умовах.

Із такої просторової ідентичності з міграцією на Донбас та з Донбасу безпосередньо витікає й особливий вимір «донбаської ідентичності», яка була характерна для мешканців регіону ще до початку бойових дій на сході України. Така ідентичність втілювалась у локальному міфі про людей, які приїхали на Донбас з різних куточків колишньої імперії, аби жити чесною, але важкою працею, яким властива взаємодопомога, навички подолання

труднощів і відповідальність за свої слова та вчинки. Життєстійкість, чесність, щирість та певна грубість мешканців Донбасу є складовими цього міфу про донбаську ідентичність, який сформувався у другій половині ХХ століття, був описаний у численних роботах (Міхеєва & Серєда, 2015; Gentile, 2015; Kugomiya, 2015; Wilson, 2016), а потім ретрансльований у наративах респондентів дослідження. Цікаве формулювання цього міфу надає Зоя, стверджуючи, що *«ми, донецькі, не пропадемо – нас труднощі не лякають»*.

У той самий час респонденти підкреслювали, що намагаються всіляко підтримувати контакти із тими людьми, з якими їх об'єднує спільний досвід – тобто зі спільнотою ВПО. Так, Ігор розповів про традицію щомісячних зустрічей із друзями з Донецька, що проживають у Києві, Зоя, Тарас та Віктор продовжують працювати у колективі вихідців з Донбасу, Марта й Лариса всіляко підтримують соціальні зв'язки зі знайомими переселенцями. Така форма активної підтримки соціальних контактів серед ВПО є варіантом соціального капіталу, що дозволяє впоратись зі складними ситуаціями, та виявом копінгової стратегії пошуку соціальної підтримки.

Цікавим виявляється той факт, що така соціальна підтримка може бути не тільки реальною (у формі безпосередніх контактів і взаємодії представників спільноти), а й опосередкованою медіа комунікацією: зокрема, респонденти згадували під час інтерв'ю про існування у соціальних мережах спільноти «Донецькі Київські» (сама назва якої вже є вираженням концентрації довкола локальної донецької ідентичності – при тому, що у спільноті об'єднані вихідці з різних міст Донбасу). Окрім того, ряд респондентів говорили про онлайн-журнал «Свої», медіаресурс про переселенців та для переселенців. Даний інформаційний журнал згадувався як такий, що надає достовірну інформацію про аспекти переселення, зміни в законодавстві, дає корисні поради, а також відзначали вдалий вибір назви журналу, що ніби об'єднує переселенців у певну (уявну) спільноту «своїх».

Ідентичність з рідним містом може набувати символічних форм. Так, зокрема, донеччанка Тамара під час інтерв'ю відзначила:

«Завжди вожу з собою прапор Донецька і по можливості з ним фотографуюся. Там саме Донецьк, з м'яким знаком. Тому що наше місто, там, де ми»

При цьому локальна ідентичність серед переселенців з Донбасу теж є неоднорідною, і може розглядатись у певному континуумі. Так, особа, що походить із самого міста Донецьк, скоріш за все асоціюватиме себе саме з цим містом та вернакулярним районом всередині нього, тоді як особа із невеликого міста асоціюватиме себе з більш широким поняттям Донбасу. Таким чином, типовою серед опитаних ВПО з невеликих міста стало твердження: *«Якщо мене спитати, звідки я, то скажу, що з Донбасу. І тільки потім уточню назву мого міста – я так відчуваю»* (цитата з інтерв'ю з Кариною). Втім, для деяких респондентів сама можливість створити карту рідного невеликого міста на Донбасі стає можливістю показати власну ідентичність, що відмінна від решти – як у випадку Поліни, яка пишається тим, що народилась в Іванівці, і завжди розповідає знайомим про своє містечко. Ще одним варіантом локальної ідентичності є вказана Григорієм ідентифікація себе як «вихідця з тої частини Донбасу, яка наразі окупована». В такому випадку, вказана просторова ідентичність одночасно виступає і артикуляцією причини переселення.

4.3.2 Українська ідентичність

В той самий час, усі респонденти наголошували на важливості для них відчувати себе частиною спільноти українців. Українська ідентичність в контексті наведеної у першому розділі дискусії про агентність є для переселенців тим фактором, що посприяв їхньому вибору напрямку переселення. Відчуття єдності з широким загалом українців було для них визначальним фактором для того, щоб прийняти рішення покинути рідний дім та переїхати на підконтрольну українському уряду територію, і зрештою опинитись у Києві.

У цьому контексті набуває додаткової актуальності описане в першому розділі поняття агентності переселенців, їхньої суб'єктності щодо зробленого

ними вибору. Таке почуття відповідальності за власний вибір зрештою сприяє подоланню комплексу «провини мігранта» за залишений дім і рідних. Одним зі способів виправдання власного вибору та тамування почуття провини виступає для респондентів почуття патріотизму та ідентифікація себе з Україною та українським. Тож не дивно, що респонденти виявили тенденцію до активної участі у політичних подіях, запевняючи при цьому інтерв'юера у своїх проукраїнських поглядах – що особливо важливо у розрізі того, що інтерв'ю проводились здебільшого у розпал президентської та парламентської виборчих кампаній 2019-го року. Саме тому ряд респондентів зазначили про труднощі, з якими їм довелось стикнутись, аби реалізувати своє право проголосувати на виборах; власне, сам процес голосування для переселенців виступав символічним актом виявлення своєї приналежності до широкої спільноти українців, які разом обирають майбутнє країни. І хоча аспект політичних поглядів не є предметом цього дослідження, він так чи інакше поставав у інтерв'ю з респондентами, в тому числі і в діалектиці національної та локальної просторових ідентичностей. Зокрема, частина респондентів наголосили, що їхня політична позиція – яка є для них одним із факторів, що вплинув на рішення про переселення – контрастує з позицією членів їх родин (передусім старшого віку, які залишились на окупованих територіях). В такому випадку розрив із сім'єю виходитиме за рамки просторових стосунків та переноситиметься в поле ідеологій, та буде переживатись респондентами ще більш гостро.

Зрештою, респонденти всіляко намагались продемонстрували свою національну ідентичність, підписуючи назви міст українською мовою (хоча використовували російську мову для спілкування), зображаючи український прапор на адміністративних будівлях чи гербі рідного міста, та приділяючи особливу увагу присутності української культури на окупованих територіях. Так, наприклад, і Карина, й Олег захоплено розповідали про те, що у їхньому рідному Луганську все ще працює Український драматичний театр та дає вистави українською мовою. Поліна також зазначила, що у її школі все ще

викладають українську – так само як і в школі Тамари у Донецьку. Лариса, Ігор і Зоя малюють український прапор на адміністративних будівлях (Додаток В, рис. 11, 13, 27), Віктор та Яна підписують своє місто як «Донецьк» (Додаток В, рис. 23, 33) в українській транслітерації, тоді як Борис зображує герб рідного міста на тлі українського прапору і навіть zakresлює його назву російською, виправляючи «Шахтёрск» на «Шахтарськ» (Додаток В, рис. 41). За словами Бориса, все, що він пов'язує з домом, він також пов'язує з Україною.

Важливо зазначити, що в контексті нашого дослідження під українською ідентичністю ми маємо саме її просторовий (а не національний) вимір, і відокремлюємо специфічне відчуття респондентами власної належності до території України як держави та спільноти, що проживає на цій території. При цьому смислове наповнення «українськості» та його символічне вираження різняться між респондентами: для Яни й Вероніки – це використання у побуті української мови, для інших – усвідомлене ототожнення себе зі спільністю людей, що живуть в країні, а для певної частини респондентів – більш абстрактне розуміння «країни, в якій я народився». Проте важливим є те, що рідні міста респондентів так само мисляться багатьма з них у контексті належності до «українського» простору – і саме тому особливого значення набуває зображення українських прапорів у рідних містах та підписи їх назв українською мовою.

Втім, найбільш суттєвим для нас виглядає той момент, що респонденти наголошують на тому, що їхня українська ідентичність не суперечить їхній локальній ідентичності. Так, Тамара, згадуючи про іншування, з яким вона стикнулася по переїзді до Києва, стверджувала, що їй постійно доводилось пояснювати іншим, що це можливо – бути донеччанкою та українкою одночасно, любити і своє місто, і свою країну, так само, як любити українську мову й писати нею вірші, але послуговуватись російською у побуті. Більше того, Тамара, на ряду з іншими респондентами, гостро критикує трансльовану

у масовій свідомості максимуму про те, що вихідцям з Донбасу бракує «української ідентичності»:

«...коли я думаю про Донецьк, дивлюсь всі ці фільми, читаю – хочеться на всіх площах одночасно закричати, що це не була зрада донеччан, це була зрада місцевої влади. Тому що Донецьк зовсім не такий, як його показують. Не варто його демонізувати ... У Донецьку чимало людей з різних поколінь, які мають чітку українську самоідентифікацію. Але ми з нашими аргументами програли...»

Зрештою, респонденти наголошували не тільки на тому, що їхні рідні міста належали до простору України, а й вказували на континуальність цієї належності. Більше того, очікування на змогу повернутись «додому» без необхідності перетинати кордони та з можливістю знову побачити українські прапори у рідному місті, було виказано майже кожним із респондентів.

4.3.3 Переселенська ідентичність

В той самий час важливо розуміти, що більшість респондентів передусім ідентифікують себе з «переселенцями» – людьми, що позбавлені власного дому і знаходяться у проміжному положенні між минулим та майбутнім. Ось як пояснює це відчуття Тамара:

«Перша квартира, в якій мені довелося жити, була жахливою... скрізь були таргани, безліч тарганів, з якими я нічого не могла зробити. Я була приголомшена – адже в Донецьку їх не було зовсім! Але у Києві я зустрічала їх скрізь, у кожній квартирі, де мені доводилося жити, ніби вони переселялись разом зі мною. Зрештою, таргани – такі самі переселенці, як і ми. І для мене вони стали символом Києва. Адже ніхто, крім тарганів, на тебе тут не чекає».

Така ідентифікація себе зі спільнотою ВПО проступає яскраво вираженою тенденцією серед респондентів. Втім, важливо розуміти, що ототожнення особою себе із «переселенцями» виходить за рамки ідентифікації зі спільнотою, що об'єднана спільним досвідом вимушеного переселення: як чітко артикулювали респонденти, для них найважливішою є ідентифікація себе з метафоричним відчуттям «позбавленості дому» та «відсутності місця».

Застосування методу ментального картографування дозволило виявити аспекти переживання травми переселення, інтерпретації поняття «дім» та розмивання просторової ідентичності, тож у цьому ключі знову набуває актуальності підняте у першому розділі питання про імпліцитний смисл переселення, властивий представникам спільноти ВПО. Узагальнюючи думки респондентів із цього приводу, отримані під час наративних інтерв'ю, можна говорити, що «бути переселенцем» для них означає поєднання трьох компонентів:

- прожитого досвіду вимушеного переїзду у незнайоме місто;
- ідентифікацію себе зі спільнотою, об'єднаною таким досвідом (реальною чи уявною);
- та багатовимірною відчуття «позбавленості дому».

Усвідомленню такої ідентичності та осмисленню власного досвіду переселення, в свою чергу, сприяють, за М. де Серто практики перетворення «незнайомого» на «знайоме» (Certeau, 2008). Такі практики можуть реалізовуватись як у просторовому контексті (згадуване ознайомлення з містом через його пізнання завдяки прогулянкам та дослідженню транспортною мережі), так і у соціальному – зокрема, в проходженні через бюрократичні процедури та оформлення певних документів, що підтверджують статус ВПО чи дозволяють брати участь у голосуванні на виборах до Верховної Ради України.

В свою чергу, розмивання відчуття дому у переселенців видається нам наріжним каменем цієї специфічної «переселенської ідентичності», описуваної майже в кожному з проведених інтерв'ю. Незважаючи на сильний ресентимент щодо міст, в якому респонденти проживали у минулому, їхнє «теперішнє» було менш пов'язане із поняттям «дім», адже вони розділяли це поняття між «домом» у рідному місті та у Києві. З іншого боку, травма залишення дому у важких обставинах збройного конфлікту може виступати чинником подальшої складності у формуванні прив'язаності до нового місця проживання, що не отримує конотації дому – і такий патерн є, як показують

Е. Брукс і Р. Сімпсон, типовим для ситуації вимушеної міграції (Brooks & Simpson, 2013).

Фактично, ми можемо спостерігати досить неочікуваний феномен: протягом всього нашого дослідження ми намагались дослідити й описати просторову ідентичність переселенців, а точніше, у контексті концептуального розрізнення категорій місця і простору, їх «ідентичність із місцем» (англ. place-based-identity). Така ідентичність має співвідноситись зі сформованим у переселенців відчуттям місця – суб'єктивно значущої частини простору, і центральним серед таких місць, відповідно до досліджених теорій, має виступати дім – «досконале місце», в якому зосереджується відчуття самості (за К. Купер). У випадку вимушеного переселення таке поняття дому розвивається, і саме це розмиття лежить в основі того, що ми називаємо «переселенською ідентичністю». Тож в такому випадку можна говорити вже не про place-based-identity, а про placeLESS-based-identity – тобто, ідентичність із «безмісцевістю», чи «безмісцеву ідентичність». Саме таке ототожнення себе з переживанням відсутності дому (чи розмиттям цього переживання) і виступатиме фундаментом відчуття переміщеними особами самих себе, і відповідно, складатиме основу їх імпліцитного смислу переселення.

Варто відзначити і досить несподіваний момент, артикульований респондентами: так, чимало з них відзначили, що власну «переселенську ідентичність» вони демонструють здебільшого у комфортному соціальному середовищі – серед рідних, близьких, друзів чи спільноти переселенців. Натомість, перебуваючи у незнайомому середовищі, вони воліють називати себе «українцями» та не вдаватись до обговорення власного походження, зазначаючи, що в такому випадку високим є ризик переходу дискусії у політичну площину. Саме тому особливої важливості для респондентів набуває вже згадана підтримка соціальних зв'язків із іншими переселенцями, адже у такій спільноті їм найкомфортніше говорити про травмівний досвід та долати наслідки травмівних подій спільними зусиллями.

Проте важливо наголосити, що описані три ідентичності зі спектру просторових ідентичностей ВПО не є взаємовиключними, і, фактично, кожний окремий респондент тою чи іншою мірою переживає кожну із трьох варіацій просторових ідентичностей. Закономірно, що ці три аспекти – локальна, українська та переселенська ідентичність – по-різному виражаються у різних респондентів: особи з часовою орієнтацією на минуле скоріш ідентифікуватимуть себе з Донбасом, тоді як особи, орієнтовані на майбутнє – з Україною. Втім, нам би не хотілось редукувати виявлені особливості до часових орієнтації та стверджувати, що три описані просторові ідентичності напряду співвідносяться із описаними трьома кластерами респондентів. Явище просторової ідентичності є більш комплексним, тож типовими для вибірки є як випадки, в яких особа відчуває сильну «безмісцеву» ідентичність та має труднощі в адаптації до нових умов життя, так і випадки, в яких особа з сильною позитивною переоцінкою досвіду та орієнтацією на майбутнє ідентифікує себе передусім зі спільнотою ВПО, що її наснажує. Такі респонденти відчувають себе переселенцями, взаємодіють із членами цієї спільноти, згадують про відчуття безмісцевості у наративах, наголошують на численних бюрократичних труднощах – але при цьому балансують між всіма трьома модусами просторових ідентичностей ВПО. Тож відчуття безмісцевості та сформована на його основі «безмісцева ідентичність» не є ані показником, ані предиктором, ані симптомом дезадаптації переселенців, і є особливістю переживання простору переселенцями.

У той самий час, дискусійним постає питання щодо самих засад теорії просторової ідентичності як такої. Як вказує дослідниця міграції Х. Ретнем, просторова ідентичність вибудовується на основі та завдяки нарації, що, в свою чергу, ґрунтується на відчуття дому (Ratnam, 2018). В такому випадку, розмиття відчуття дому, або ж неможливість чітко визначити, де у просторі розташований уявний дім, не залишає особі простору для конструювання власної життєвої історії. Проте проведене нами дослідження дозволяє припустити, що саме відчуття себе метафорично «бездомним», позбавленим

дому як референтної точки, і є основним аспектом просторової ідентичності ВПО. Більше того, творення й розповідання просторової історії про втрату рідного дому та особливості практик привласнення простору у новому місті проживання є важливим аспектом конструювання нової «переселенської» ідентичності.

4.4. Переконструювальний потенціал ментального картографування та його роль у переосмисленні внутрішньо переміщеними особами їхнього досвіду переселення.

4.4.1 Інтерпретація результатів самоаналізу просторових наративів респондентів

Картографування та наративізація місця проживання передбачає комплексну рефлексивну роботу респондентів щодо створених ними образів міст і дозволяє подивитись на них зі сторони, і таким чином переосмислити власні ідентичності. Тож одним із найважливіших етапів проведення інтерв'ю з респондентами виступав саме завершальний, який мав на меті порівняння двох створених респондентами карт – рідного міста та Києва, із подальшою рефлексією респондентів щодо створених ними карт.

Такий самоаналіз здебільшого приводив респондентів до роздумів не стільки про те, наскільки різними виявились дві карти, скільки про причини різного підходу до їх створення. Так, розмірковуючи про цю різницю, Лариса наголошує:

«...дивно, що мій Київ зовсім не схожий на мій Луганськ. Але це зрозуміло: адже карта Луганська – це емоційний портрет мого дому, а карта Києва... це просто карта. Він для мене і є картою – як у метро, карта і кілька важливих місць біля станцій...»

Подібна тенденція до розмежування карт на «емоційну» та «практичну», що була демонстрована багатьма респондентами, цілком відповідає запропонованій М. Левіцкою дихотомії «успадкованого» та «відкритого» місця (Lewicka, 2013). Так, рідне місто оцінюється респондентами як простір

та місця, які існували для них за замовчуванням, виступали тлом для їхнього життя й не потребували докладання певних зусиль для їх пізнання (за винятком віддалених районів міст), то Київ був ними свідомо відкритий (чи не відкритий – у випадку респондентів із кластеру «соціально травмованих», що ізолювали себе від цього досвіду). Механізмом такого «відкриття» ставали для респондентів практики повсякденності, які у деяких випадках не згадувались протягом основного плину інтерв'ю, проте артикулювались на завершальній стадії інтерв'ювання. Наслідком такого «відкриття» ставало для респондентів усвідомлення власної прив'язаності до Києва, що може набувати однієї із форм, описаних М. Левіцкою, Дж. Холландером та Е. Релфом – від «ідеологічної вкоріненості» до «безміцевості» та «екзистенційної відчуженості» (Hollander, 1991; Lewicka, 2008; Relph, 1980).

Ще однією тенденцією рефлексії респондентів щодо створених ними ментальних карт є їх порівняння та винесення суджень щодо них. Такі судження можуть варіюватись: це можуть бути як песимістичні судження на зразок *«насправді, в моєму рідному місці немає нічого такого, що вартує нанесення на карті»* (Карина) чи *«здавалось би, я мала радіти, що залишила моє безнадійне містечко... але це насправді не так: я б хотіла, щоб у мене був вибір, а не я була змушена переїхати від безсилля...»* (Поліна). Другий тип суджень стосується шкодувань з приводу того, що рідні місця «постраждали» (саме таке слово більшість респондентів використовували на позначення руйнувань, спричинених збройним конфліктом), і того, що важливі для них місця були зруйновані. Ось як Зоя пояснила своє зображення стадіону в Донецьку, який є найбільшим серед намальованих на її карті об'єктів:

«Не можу не намалювати стадіон, Донбас-Арену – найкрасивіше місце в Донецьку, з найприємнішим для прогулянок парком. Він був таким величним, таким вражаючим, таким гарним... символом мого успішного міста».

Досить примітно, що такий тип суджень щодо рідного міста є характерним лише для тих респондентів, що проживали у Донецьку. Всі вони

відзначали, що місто змінилось на краще напередодні Чемпіонату Європи з футболу у 2012 році, і тому його руйнування є для них особливо болючим.

Важливою для розуміння комплексності досліджуваного явища стала тенденція респондентів до «прикрашання» власного досвіду, тобто, намагання представити власне минуле – в тому числі, закарбований у ньому образ рідного міста – у позитивному світлі, і, таким чином дещо змінити свій погляд на покинуте місто. Так, деякі респонденти буквально вибудовують свої історії про місто як спробу розказати «іншу історію» про нього: наголосити на історії міста та його унікальності (Тарас, Борис), продемонструвати його архітектурні принади (Олег), представити місто як осередок культури (Тамара, Яна), чи просто *«показати, що Іванівка не така вже й проста»* (у випадку Поліни). Така тенденція, на наш погляд, є не стільки намаганням респондентів переконати інтерв'юера в культурній та історичній значущості їх рідних міст, скільки способом самопереконання для респондентів.

Оскільки ми розглядаємо творення ментальної карти як конструювання автонаративу, намагання створити сприятливий (тобто, соціально і особистісно схвальний) образ минулого є одним зі способів переконструювання респондентами власної життєвої історії. У такому ключі ідентичність особи, як вказує Т. Титаренко, так само постає перформативним дискурсом, тобто, мінливим, нестабільним, а тому - таким, що піддається конструюванню і переконструюванню (Титаренко, 2014). Тож створення наративу можна розглядати як своєрідний акт життєтворчості респондентів, що реалізується на кожній зі стадій інтерв'ювання:

- на першій стадії (карта рідного міста) респонденти конструюють розповідь про своє минуле (з певними фокусами, акцентами, згущеннями й деталізацією для наголошення і прояснення основних моментів). Таке минуле є не стільки безпосереднім відображенням реального досвіду, скільки соціально і особистісно бажаним, таким, що відображає життєвий шлях особи до точки сьогодення;

- на другій стадії (карта Києва) респонденти створюють розповідь про своє теперішнє (знову-таки, у формі суб'єктивної реальності, що твориться у момент розповідання наративу й малювання карти). Така розповідь теж є відображенням спроби респондента пояснити, як саме особа опинилась у конкретній точці життєвого шляху, осмислити обставини, що до цього призвели, чи вибудувати інтерпретаційну схему, що буде актуальна на конкретний момент часу;
- на завершальній стадії інтерв'ю (рефлексія та самоаналіз двох карт) історія респондента набуває завершеності: артикулюються практики повсякденності, що стають «цеглинками» життєвої історії та дозволяють привласнити простір; завершується пошук відповідей на питання «хто я?» та «звідки я?», що нерідко супроводжується коментарями респондента про корисність процесу картографування та візуалізації просторової історії, яка допомагає розставити акценти на життєвому шляху й прояснити деякі аспекти самовизначення (в тому числі і ототожнити себе зі спільнотою переселенців та усвідомити цінність такої ідентичності).

Таке конструювання власного життєвого шляху, із поступовим осмисленням минулого, теперішнього і майбутнього, стало можливим саме завдяки застосуванню методу ментального картографування. Творення карт як процес спонукав респондентів ділитись досвідом того, що К. Пауел називає «проживання місць у розрізі суспільних відносин, культури й політики (Powell, 2010). Більше того, поєднання творення ментальних карт із одночасним розповіданням наративу про власне життя, надавало респондентам потенціал до осмислення й переконструювання власних просторових ідентичностей завдяки вираженню своїх зав'язків із репрезентованими просторами й місцями, та рефлексивній роботі з ними.

Прикладом такого самоусвідомлення завдяки творенню наративу та порівнянню карт можуть бути судження респондентів, які, порівнюючи наповненість створених карт, зрештою приходили до думки, що хочуть

залишити рідне місто у топосі минулого, і не прагнуть повертатись до нього на постійне проживання навіть по закінченню збройного конфлікту, оскільки усвідомлюють себе частиною спільноти переселенців, що з 2014 року проживає у Києві.

Більше того, процес картографування й наративізації з подальшою рефлексією щодо створених карт може виступати й способом подолання просторово-часової гетерохронності через вибудовування цілісної лінійної історії про власне життя. Таким чином, ми можемо стверджувати, що картографування сприяє подоланню онтологічних розривів у автонаративі, проте його переконструювальний потенціал реалізовуватиметься по-різному у різних осіб, чи, на більш узагальненому рівні, кластерів респондентів. Проведене дослідження підводить до висновків про те, що для респондентів, яких ми відносимо до надкластеру «позитивно адаптованих» за часовими орієнтаціями, досягненням ідентичності та використанням копінг-стратегій, картографування виступає як спосіб структурувати власний досвід та усвідомити множинність власної просторової ідентичності (локальної, української та переселенської водночас). Для тих же респондентів, яких ми віднесли до кластеру «соціально травмованих», картографування має радше діагностичний потенціал, сприяє просторовій локалізації травми та артикулює найбільш проблемні області просторової ідентичності. Співвіднесення двох карт, за нашими спостереженнями, призводить до того, що респондент може чітко побачити «пустотність» та «безміцевість» власного образу Києва, і тією чи іншою мірою усвідомити власне відчуття екзистенційної відчуженості. Таке усвідомлення набуває особливої значущості в контексті консультаційної чи терапевтичної роботи психолога, тож можна стверджувати, що використання методу ментального картографування надає можливість отримати інформацію про адаптованість мігрантів (в тому числі і ВПО) до нових умов життя відносно неінвазивним для них способом.

Втім, як ми бачимо, переконструювальний потенціал ментального картографування обмежується його застосуванням у роботі з тими

респондентами, для яких характерний «безмісцевий» тип формування прив'язаностей до місць і сприймання простору загалом. Такі респонденти, що у нашому випадку потрапили до третього кластеру, надають іншого сенсу просторовим диспозиціям – і тому перетворюють створювані карти або на спробу дослідити архітектуру міської тканини безвідносно особистості (Олег, [Додаток В, рис. 15, 16]), або ж загалом не сприймають простір як значущу категорію і замінюють його зображення художніми чи поетичними образами (Петро, Оксана [Додаток В, рис. 3, 4, 47, 48]).

Все ж, на наш погляд, головна цінність застосування методу ментального картографування і отримання з його допомогою бажаного результату (переконструювального чи діагностичного) полягає в тому, що результат у даному випадку досягається без спеціального, цілеспрямованого впливу на респондента з метою зміни його ідентичності. Процес картографування розпочинається із задання наративного імпульсу – створити карту міста й розказати про нього, – і вже під час процесу творення карти відбувається наративізація, рефлексія та пошук респондентом відповідей на його власні питання про ідентичність (або ж артикуляція вже сформованих уявлень про ідентичність). І хоча ми не можемо говорити про безпосередній терапевтичний ефект від одноразового застосування картографування, ми можемо припустити, що цей метод може використовуватись у роботі психотерапевтів і консультантів, що працюють в рамках наративного підходу. При цьому важливо пам'ятати, що хоча ментальне картографування і постає відносно простим і неінвазивним способом дослідження та переконструювання просторової ідентичності особи, його застосування вимагає від психолога ряду навичок, не стільки теоретичної інтерпретації компонентів карти, скільки здатності ідентифікувати й проаналізувати смисли, які ховаються за візуалізованими образами.

Зрештою, завдяки творенню ментальних карт, та головне – їх співвіднесенню, ми можемо виносити на подальшу дискусію такі питання:

- Ким вважає себе респондент? З якою спільнотою він чи вона себе ідентифікує?
- Чи має респондент просторову травму переселення, і якщо так – то де вона локалізована?
- Як осмислюються респондентом просторові переміщення між місцями проживання? Чи є вони частинами однієї історії, чи є двома різними історіями (як у випадку респондентів, що більш гостро переживають просторову травму)?
- Чи є гетерохронність – тобто, часовий розрив між картами – маркером онтологічного розриву? Як такі розриви мисляться й інтерпретуються самим респондентом?
- Які висновки може зробити респондент зі співвіднесення карт міст минулого й теперішнього?

Численні дослідження, згадані у попередніх розділах (Boscagni & Baldassar, 2015; Campos-Delgado, 2018; Giesecking, 2013; Lang & Sakdapolrak, 2015) показують, що ментальне картографування є достатньо валідним методом отримання комплексного уявлення про проживання простору. Тим не менш, його застосування може призвести до ретравматизації осіб із просторовою травмою переселення, тож цей метод має застосовуватись із рядом обмежень, що їх висувають етичні норми проведення досліджень і терапевтичної роботи (Drozdowski, 2015). Проте в цілому метод ментального картографування показав себе (в тому числі і в нашому випадку, завдяки співвіднесенню результатів картографування з результатами кластерного аналізу даних, отриманих за допомогою стандартизованих методик) як достатньо надійний спосіб виявлення, конструювання і переконструювання просторових ідентичностей осіб, що травмовані вимушеним переселенням, і тому може виступати діагностичним та терапевтичним інструментом у роботі практичних психологів.

4.4.2 *Переконструювання ідентичностей у контексті стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту*

Детальний аналіз створених респондентами ментальних карт та наративів, який ми представили у даному розділі, дозволяє суттєво доповнити наше розуміння того, які особливості властиві представникам кожного з кластерів, виділені у попередньому розділі, та зробити деякі узагальнення щодо патернів просторових ідентичностей респондентів.

За результатами кластерного аналізу ми змогли виділити чотири кластери респондентів (перші два з яких можна об'єднати у спільний надкластер):

1. **«Позитивно адаптовані – раціональні»** респонденти (Яна, Тимофій, Василь, Марина, Мирослава, Роман, Віктор, Богдана, Карина), які позитивно переоцінюють власний досвід переселення, зазначають, що в цілому їхнє життя змінилось у кращий бік, та розглядають пережиту травму переселення як ресурс для трансформації. Респонденти цього кластеру тяжіють до планування та самоконтролю як копінгових стратегій, та орієнтовані у часі на позитивне минуле та майбутнє. Такі респонденти мають досягнуту ідентичність та привласнюють простір Києва через відкриття, й при цьому не зрікаються простору рідного міста. Їхні наративи є здебільшого синхронними, із наративною тяглістю. Респонденти демонструють свою просторову належність і до рідного міста, і до України в цілому (із Києвом як виявленням українськості), і до спільноти переселенців.
2. **«Позитивно адаптовані – соціальні»** респонденти (Ігор, Данило, Лариса, Тарас, Зоя, Борис), які артикулювали важливість соціальної взаємодії із рідними та близькими для прийняття та прожиття травмивної події. Вони виражали думку про те, що їхня просторова ідентичність базується на локалізації значущих інших («мій дім там, де моя сім'я»). Респондентам цього кластеру важливе переважання копінгової стратегії соціальної підтримки та вираженість стратегії позитивної переоцінки. Їм

притаманні досягнута ідентичність із середньо-високим показником мораторію ідентичності, часова перспектива із більшою, порівняно з іншими кластерами, орієнтацією на майбутнє, а також розуміння стосунків як виміру посттравматичного зростання. Картографування Києва у таких респондентів тяжіє до зосередженості на об'єктах, що пов'язані з соціальною взаємодією (місця проживання друзів і родичів, прогулянок із близькими, тощо). До того ж, представники цього кластеру воліють зображувати на своїх картах (що є зазвичай синхронними) самих себе у товаристві друзів чи родини.

3. **«Безмісцеві»** респонденти (Петро, Олег, Оксана), для яких ідентичність із місцем чи простором в цілому не має достатньо великої ролі, аби вони артикулювали її під час одноразового нарративного інтерв'ю. Такі респонденти знаходяться у мораторії на ідентичність, демонструють копінгові стратегії дистанціювання та втечі-уникнення за низького самоконтролю, та орієнтуються на теперішнє. Втім, респонденти цього кластеру тяжіють до ідентифікації себе із «переселенцями», у їх розумінні – «людьми, що застрягли між минулим та майбутнім». Респонденти цього кластеру тяжіють до уникнення зображення дому як такого, графічного та текстуального вираження власної «неналежності» до простору та творення відсторонених, безособових карт.
4. **«Соціально травмовані»** респонденти (Поліна, Лілія, Єлизавета, Марта, Вероніка, Тамара та Григорій), які особливо сильно переживають власну травму переселення, відчувають онтологічний розрив між минулим та теперішнім та артикулюють його у своїх нарративах і картах, підважують власний вибір та агентність. Таким респондентам властиві напружені копінги втечі-уникнення та конфронтації, дифузна ідентичність чи мораторії на ідентичність, й домінування часової орієнтації на позитивне минуле. Респонденти цього кластеру зазвичай наділяють конотаціями поняття «дім» рідне місто, тоді як Київ постає для них певною транзитною точкою. Особливості картографування міст

представниками цього кластеру полягають у намаганні створити сильний контраст між картами (на рівні кольорів, сенсів, стилю, заповненості карти), та представленні Києва «порожнім» порівняно з рідним містом. Респонденти цього кластеру демонструють виражену локальну ідентичність, так само як і українську, без переживання якої для них є неможливим переживання дому.

Таким чином, ми можемо говорити про те, що респонденти нашого дослідження по-різному переживають власне переселення. Однак застосування методу ментального картографування дає більш глибоке розуміння того, як представники спільноти ВПО сприймають своє переселення, які просторові ідентичності формують, у яких категоріях себе мислять, а також дають додаткову глибину нашому розумінню адаптаційних процесів.

Так, перший кластер респондентів, який виявився найбільш чисельним у нашій вибірці, ми можемо у наближенні назвати кластером «типових донецьких» (формулювання, що зустрічалось у низці інтерв'ю з респондентами). Представники цього кластеру у наративах артикулювали ті риси й особливості, які, за їхніми словами, і є рисами «донецьких» (чи людей з Донбасу у широкому розумінні): рішучість, впевненість у собі, здатність досягати поставлених цілей (з якими можна пов'язати планування як копінгову стратегію), несентиментальність (що результує у вираженості копіngu самоконтролю). Цей кластер ми об'єднали у надкластер із наступним – соціально орієнтованих респондентів із більш вираженою орієнтацією на майбутнє, які властивий їм копінг соціальної підтримки також інтерпретують як характерну рису вихідців з Донбасу.

У розрізі виділеного нами спектру просторових ідентичностей ВПО можна стверджувати, що для респондентів цього надкластеру сильно вираженими є одночасно локальна ідентичність (співвіднесення себе із «типовими донецькими» чи «нетиповими»), українська ідентичність (проявлена у національній символіці на картах рідного міста, та впевненості у

тому, що воно повернеться під контроль України), та переселенська ідентичність – як продовження локальної та у контексті наявної системи соціальних зв'язків та спільноти переселенців. Що найважливіше, такі просторові ідентичності респондента не конфліктують між собою. Тож потенціал ментального картографування в роботі з представниками цих двох кластерів полягає передусім у виявленні, рефлексії та усвідомленні респондентами власної множинної просторової ідентичності.

Разом із тим, було б помилкою стверджувати, що представники цього надкластеру є цілком адаптованими й не переживають відчуття екзистенційної відчуженості: таке переживання також було згадане під час інтерв'ю, та візуалізувалось на ментальних картах. Та все ж, респонденти цього кластеру переживають екзистенційну відчуженість щодо місць проживання менш виражено, ніж представники кластеру «соціально травмованих», та на відміну від них стверджуються у думці про правильність власного переїзду, важливості збереження локальної ідентичності та необхідності проговорювати пережиту травму для її подолання. Саме тому респонденти цього надкластеру відзначають важливість картографічної візуалізації наративу місця проживання, яка сприяє їхньому переструктуруванню досвіду й формулюванню життєвого наративу.

У контексті просторових ідентичностей особливо примітним є другий кластер респондентів – «позитивно адаптовані соціальні». Виходячи з нашого розуміння просторової ідентичності як співвіднесення особою себе зі спільнотою, що локалізована у певному просторі чи місці та/або його собі привласнює, саме соціальна орієнтація слугує для представників цього кластеру способом конструювання спільноти – і себе самих. Примітно, що до цього кластеру потрапили саме ті респонденти, що відзначали важливість соціальних контактів для адаптації до життя у Києві, і навіть – що особливо показово – зображували на ментальних картах не просто себе самих, а й своїх рідних та близьких (як, наприклад, Лариса, яка зобразила себе разом із близькими друзями на прогулянці, чи Зоя, яка позначила свою сім'ю і на карті

Києва, і на карті Донецька). Проте таке зображення себе у соціальному оточенні не обов'язково є діагностичним критерієм «соціальної орієнтованості» особи, адже у деяких випадках показовою соціальністю (зокрема, численному зображенні себе в оточенні друзів) заміщується більш глибока травма переживання втрати дому. Але в цілому ми можемо стверджувати, що в цей кластер потрапили найбільш «адаптовані» респонденти, які демонструють чітку проактивно-трансформаційну стратегію адаптації. При цьому демонстрована соціальна орієнтованість проявляється передусім у сильній ідентифікації себе з «безміцевою» по суті спільнотою переселенців (як реальною – у системі збережених соціальних зв'язків, так і віртуальною – як у випадку зі вже згаданою інтернет-спільнотою «Донецькі Київські»). Така спільнота виступає джерелом наснаження для респондентів, та дозволяє проговорити пережиту травму з тими, хто має подібний досвід. Картографування міст проживання, в свою чергу, приводить респондентів до ствердження у думці про необхідність соціальних зв'язків, рефлексії на тему важливості соціального капіталу, а також до структурування власних ідентичностей у спектрі локальної – української – переселенської.

Третій кластер респондентів – «безміцеві» – виявився найважчим для нашої інтерпретації. Як ми пояснювали у попередньому розділі, в ньому зібрані особи з «безміцевим» типом привласнення (точніше, непривласнення) простору, які сприймають простір довкола у відриві від себе самих. Говорити про просторові ідентичності респондентів цього кластеру виявляється ще складніше, адже вони тяжіють до уникнення поняття «дім» у своїх наративах, віддаючи перевагу менш особовим конструкціям на зразок «моя донецька квартира» чи «моє теперішнє житло». Але при цьому наративи представників цього кластеру показують, що їм – хоч і дещо іншою мірою – властива і «переселенська» ідентичність (в контексті пережитого досвіду, та не спільноти), і українська. Примітний також і той факт, що респонденти цього кластеру, хоча і є представниками умовних «творчих професій», свідомо згадують про економічні причини власного непривласнення простору: так, за

їх словами, у Києві доводиться забагато працювати, аби забезпечити своє життя, через що їм не лишається часу на дослідження й присвоєння простору та пошук власної просторової ідентичності. Та все ж узагальнення по цьому кластеру є найважчими, оскільки до нього потрапили тільки троє респондентів, що були об'єднані скоріш за принципом несхожості з представниками всіх інших кластерів, та вираженістю дистанціювання і втечі-уникнення як копінгових стратегій.

Четвертий кластер респондентів постає у цьому контексті більш сприятливим для інтерпретацій. Для представників цього кластеру, що найбільш гостро переживають свою травму переселення, характерні деякі картографічні особливості, що проявляються під час творення карти: передусім, зображення Києва як порожнього, незаповненість аркуша паперу малюнком, та тяжіння до похмурих тонів зображення (важливо зазначити, що не всі респонденти цього кластеру створювали похмурі за тоном карти, проте респонденти, на картах яких переважав чорний колір, потрапили до цього кластеру). Сприймання міста представниками цього кластеру відбувається скоріш за принципом, описаним М. Левіцкою як «унаслідковане місце»: деякі з них свідомо відмовлялись «відкривати» Київ як місце проживання, чи використовували практики повсякденного присвоєння простору не цілеспрямовано, а ситуативно (і, відповідно, не рефлексували над ними).

Важливо також зазначити, що ментальне картографування, на відміну від стандартизованих методик, демонструє саме різноманіття досвіду переселення, і саме тому здатне доповнити дані, отримані з застосуванням кількісних методів. Істотним є і те, що дані, отримані за допомогою картографування, не зводяться безпосередньо до підтвердження даних кількісного аналізу: так, до прикладу, перший кластер об'єднав людей з переважаючим копінгом планування – та це не означає, що всі респонденти цього кластеру чітко планували і свої карти, обирали виключно послідовний тип картографування чи намагались дотримуватись масштабу й географічних координат. Деяким респондентам був властивий саме такий патерн

картографування, тоді як інші завдяки картам виражали свої емоційні переживання, і саме це видається нам особливо цінним у контексті роботи з особами, орієнтованими на самоконтроль і планування.

Також можна говорити і про те, що особливості створених карт самих по собі не завжди дають чітке розуміння того, до якого кластеру належатиме респондент. Так, наприклад, для нас було несподіваним побачити, що Лілія, яка створила метафоричні карту рідного міста із домом-храмом та карту Києва як «шляху до вершини», була розподілена не в кластер «безмісцевих», а у кластер «соціально травмованих». Такий розподіл розширив наше розуміння того, що «безмісцевий» кластер був виділений саме за особистісними рисами респондентів, передусім вираженим копінгами дистанціювання та заниженим самоконтролем. Натомість у випадку Лілії характерною виявилась конфронтаційна позиція, що посилювала її переживання просторової травми, як можна зрозуміти із розказаного нею наративу. Створені нею карти також були просторовими тільки на позір, оскільки її карта Києва будується саме на привласненні простору, що менш властиве представникам кластеру «безмісцевих» респондентів. Тож в цілому ми можемо стверджувати, що отримана кластерна структура, метод ментального картографування та наративних інтерв'ю взаємно доповнюють одне одного, при чому останні два методи дають суттєво більшу глибину розуміння особливостей конструювання та переконструювання ідентичностей осіб, травмованих вимушеним переселенням.

Що стосується стратегій адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту, то в своєму аналізі ми спирались на результати, отримані науковцями лабораторії психології мас і спільнот під керівництвом Л. Коробки (Васютинський, 2017с; Вінков, 2017; Губеладзе, 2017; Гусєв, 2017; Коробка, 2017b, 2017с; Мяленко, 2017). Ця серія досліджень показала, що завдяки ряду параметрів (консервація-трансформація; переживання-міркування-діяння) можна визначити такі стратегії адаптації, як консервативні переживання, консервативні міркування, консервативні діяння і

трансформаційні переживання, трансформаційні міркування, трансформаційні діяння. Ці стратегії в сукупності увиразнили такі інтегративні психологічні стратегії адаптації спільноти, як консервативно-рутинні і проактивно-трансформаційні. Тож, після проведення кластерного та нарративного аналізу та співвіднесення їх із результатами картографування, ми можемо стверджувати, що припущення про те, що серед ВПО будуть переважати проактивно-трансформаційні стратегії, підтвердилось лиш частково.

В цілому ми можемо сказати, що переселенці надкластеру «позитивно адаптованих» здебільшого чітко демонструють стратегію, названу проактивно-трансформаційною. Незважаючи на те, що респонденти цього надкластеру переживають просторову травму переселення, вони намагаються позитивно переоцінювати власний досвід, привласнюють собі нове місто проживання завдяки практикам повсякденності, та демонструють баланс просторових ідентичностей у спектрі «локальна – українська – переселенська». Переконструювання ідентичностей завдяки ментальному картографуванню сприяє їхньому усвідомленню множинності власних просторових ідентичностей та фасилітує позитивну переоцінку досвіду переселення.

В свою чергу, представники кластерів «безмісцевих» та «соціально травмованих» респондентів демонструють радше консервативно-рутинні стратегії адаптації. Так, представники кластеру «безмісцевих» у нашому випадку не орієнтовані на трансформацію простору довкола та сприймають його як даність, вдаючись до ситуативної адаптації та орієнтуючись передусім на теперішнє. Описані ж соціально-психологічні особливості переживання переселення представників останнього кластеру приводять нас до думки про те, що для них найбільш характерною стратегією адаптації буде консервативно-рутинна – адже вони ніби «застрягають» (консервуються) у власних травматичних переживаннях, відгороджуються від Києва як місця проживання, та як наслідок переживають сильну екзистенційну відчуженість.

В такому випадку ментальне картографування для представників цих двох кластерів виступає актом трансформації досвіду та ідентичності, і стає частково спрямованим на зміну адаптаційного патерну на проактивно-трансформаційну стратегію.

Та все ж, підсумовуючи, можна сказати, що головним результатом нашого дослідження став факт співвимірності кластерів респондентів, виділених завдяки застосуванню стандартизованих методик та статистичних методів аналізу, із узагальненими результатами ментального картографування. Більше того, такі результати цілком можна співвідносити з тими, які були отримані групою науковців лабораторії психології мас і спільнот ІСПП (Коробка, 2017b). І саме тому обраний нами метод дослідження – ментальне картографування, яке було вперше застосоване в українській науці для вивчення соціально-психологічних особливостей ідентичності, виступає водночас дієвим засобом визначення особливостей адаптації представників спільноти ВПО, засобом виявлення особливостей переживання просторової ідентичності у конкретної особи, і, що видається нам найважливішим, – засобом осмислення, переосмислення та переконструювання цих ідентичностей.

Висновки до розділу 4.

У завершальному розділі роботи було представлено результати детального аналізу створених респондентами ментальних карт рідних міст та Києва, а також усних наративів про простір, що супроводжували процес творення карт.

Проаналізовано особливості наративів місця проживання ВПО та показано, що у контексті просторово-часових переживань створені респондентами наративи можуть бути як синхронними, тобто, відображати актуальні переживання рідного міста у топосі минулого та Києва у топосі теперішнього, так і гетерохронними, тобто розділеними на «до» та «після», із вираженим символічним відчуженням від минулого. Також можна стверджувати, що формуванню цілісної, наративно протяжної життєвої історії, сприяє перехід від створення карти рідного міста до творення карти Києва. Саме в цей момент, як показують зібрані та проаналізовані вербальні наративи, відбувається осмислення власного переселення. Також було виявлено, що сюжет про проходження точки біфуркації (як одна із модифікацій метанаративу про «шлях героя») є наріжним каменем життєвої історії, та повторюється у більшості з розказаних респондентами наративів.

Описані у розділі особливості переживання дому, виявлені завдяки застосуванню методу картографування, постають центральними для розуміння просторової ідентичності особи. Можна стверджувати, що у випадку нашого дослідження просторових ідентичностей ВПО примітним є не тільки переосмислення поняття «дім» внаслідок переселення, а й конструювання переселенцями відчуття власної «бездомності», тобто свідомої відмови від ідентифікації як з домом у рідному місті, так і з домом (чи, вірніше, місцем проживання) у Києві. Описана «бездомність» формується внаслідок специфічного досвіду переселення й життя в Києві, та виявляється як на рівні творення візуального просторового наративу, так і на рівні вживаних респондентами граматичних конструкцій.

Виходячи з положення про те, що просторова ідентичність особи формується внаслідок перетворення незнайомого простору на знайомий та його присвоєння, показано, що цьому сприяють саме практики повсякденності, які застосовують респонденти для пізнання нового міста проживання. Присвоєння простору, що має на меті пристосування до життя у новому для особи місці, може відбуватись як результат повторюваних ритуалів, так і внаслідок певної події, що набуває для особи певного значення.

Одним із важливих механізмів подолання просторової відчуженості через практики повсякденності для респондентів дослідження постає використання громадського транспорту у місті. Узагальнюючи наративи респондентів, можна сказати, що транспортна система у місті відіграє важливу роль у пізнанні простору та перетворенні його на місце, оскільки уможливорює його уявлення та відтворення, й сприяє побудові імпліцитних ландшафтів.

Відчуття «екзистенційної відчуженості» виступає важливою особливістю суб'єктивного переживання простору переселенцями. Респонденти, що час від часу повертаються до рідних міст, демонструють тенденцію до екзистенційної відчуженості у сприйманні їхніх рідних міст, що може посилюватись інтенсивним перейменуванням просторів. Водночас ментальні карти респондентів репрезентують простір, який може більше не існувати у матеріальному вимірі, проте все ще існує в індивідуальній та колективній пам'яті переселенців. Тож проведені інтерв'ю артикулюють одночасно проблему ідентифікації себе з простором та проблему суб'єктивного переживання сепарації з рідним містом.

На основі проведеного аналізу запропоновано розгляд феномену просторової ідентичності ВПО у спектрі «локальна ідентичність – українська ідентичність – переселенська ідентичність». Локальна ідентичність ВПО постала, за результатами дослідження, як відчуття власної належності до рідного міста, що в деяких випадках може розширюватись до більш широкої ідентифікації себе з вернакулярним Донбасом загалом. Така ідентичність із

містом може набувати як форми посиленого відчуття респондентом себе як «вихідця з рідного міста», так і мати символічне вираження.

Українська ідентичність, інтерпретована нами не у національному, а у просторовому контексті, може розглядатись у рамках дискусії про агентність та поставати предиктором здійсненого респондентом вибору на користь переселення до Києва. Українська ідентичність здебільшого демонструється респондентами на карті у вигляді підписів топонімів українською та зображення українських прапорів у містах окупованої території. Втім, найбільш суттєвим для нас виглядає той момент, що респонденти наголошують на тому, що їхня українська ідентичність не суперечить їхній локальній ідентичності.

Переселенська ідентичність за результатами дослідження постала як ототожнення себе зі спільнотою людей, що позбавлені власного дому і знаходяться у проміжному положенні між минулим і майбутнім. Узагальнюючи думки респондентів можна говорити, що «бути переселенцем» для них означає поєднання трьох компонентів: прожитого досвіду вимушеного переїзду у незнайоме місто, ідентифікації себе зі спільнотою, об'єднаною таким досвідом (реальною чи уявною), та багатовимірного відчуття «позбавленості дому».

За підсумками дослідження можна стверджувати, що застосування методу ментального картографування в поєднанні з наративним інтерв'ю сприяє подоланню онтологічних розривів у автонаративі, проте його переконструювальний потенціал реалізовується по-різному у різних осіб, чи, на більш узагальненому рівні, кластерів респондентів. Так, для респондентів, яких ми відносимо до надкластеру «позитивно адаптованих», картографування виступає як спосіб структурувати власний досвід та усвідомити множинність власної просторової ідентичності (локальної, української та переселенської водночас). Для респондентів кластеру «соціально травмованих» картографування має радше діагностичний потенціал, може сприяти просторовій локалізації травми та артикулювати

найбільш проблемні області просторової ідентичності. Таке усвідомлення набуває особливої значущості в контексті консультаційної чи терапевтичної роботи психолога, тож можна стверджувати, що використання методу ментального картографування надає можливість отримати інформацію про адаптованість мігрантів до нових умов життя відносно неінвазивним для них способом. Тож цей метод може використовуватись у роботі психотерапевтів і консультантів, що працюють в рамках наративного підходу.

В цілому метод ментального картографування показав себе як достатньо надійний спосіб виявлення, конструювання і переконструювання просторових ідентичностей осіб, що травмовані вимушеним переселенням (в тому числі і в нашому випадку, завдяки співвіднесенню результатів картографування з результатами кластерного аналізу даних, отриманих за допомогою стандартизованих методик), і тому може виступати діагностичним та терапевтичним інструментом у роботі практичних психологів. Тож в цілому ми можемо стверджувати, що стандартизовані методи дослідження, які дозволили виявити кластерну структуру вибірки, кластерна структура, методи ментального картографування та наративних інтерв'ю взаємно доповнюють одне одного, при чому останні два методи дають суттєво більше глибини розуміння особливостей конструювання та переконструювання ідентичностей осіб, травмованих вимушеним переселенням.

Основні положення цього розділу викладені у наукових працях та апробаційних матеріалах автора: Lazarenko, 2018a, Lazarenko, 2018b, Lazarenko, 2019a, Lazarenko, 2019b, Lazarenko, 2019c, Lazarenko, 2020.

ВИСНОВКИ

В дисертації наведено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукової проблеми конструювання та переконструювання просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб в Україні, що виявляється у розкритті змісту наративів місця і простору ВПО та визначенні психологічного змісту множинних просторових ідентичностей. Отримані результати дозволили зробити такі висновки:

1. На основі теоретичного аналізу проблеми визначено, що ідентичність ВПО є просторово детермінованою, а категорія місця відіграє важливу роль у розумінні переселення.

Ідентичність постає як багаторівневий системний конструкт, що формується внаслідок осмислення особою своєї належності до певної спільноти та суб'єктивного ставлення до цієї належності. Усвідомлене відчуття особою власної належності до певного простору чи спільноти, що в ньому локалізована, складає психологічний зміст поняття просторової ідентичності. Проведений теоретичний аналіз понять «простір» і «місце» показав важливість їх розмежування, тож простір був визначений нами як певна абстрактна концепція, що існує незалежно від людського досвіду, проте може нести у собі певні наративи, а місце – як процес, значенням якого є набутий досвід. На основі цих теоретичних узагальнень **місцева ідентичність** (тобто, ідентичність з місцем) визначена як культурна цінність, яку поділяє спільнота. Привласнення простору та особливості формування прив'язаності до простору за «успадкованим» або «відкритим» типом були визначені як основні детермінанти конструювання особою власної просторової ідентичності.

Показано, що травмівні події, що сприяють перетворенню наративу та виробленню нових життєвих стратегій, також призводять до переконструювання вже наявних просторових та місцевих ідентичностей осіб, а наративізація дозволяє переосмислювати, переінтерпретувати попередні життєві події та вписувати особистість у мінливий соціальний контекст. В

свою чергу, наративи, пов'язані з травмівними подіями та їхнім переживанням, невіддільні від простору, в якому ці події відбулись – «травмопростору». Процес міграції включає також і переосмислення поняття відстані, відтак нерозривно пов'язаний з відчуттям належності до простору і конструюванням поняття «дім», який є наріжним каменем вибудови особою власної просторової ідентичності.

2. В ході виконання роботи вперше в українській психологічній науці запропоновано застосовувати метод ментального картографування для вивчення аспектів просторової ідентичності. Як показано у Розділі 3, присвяченому методологічним засадам застосування ментального картографування, цей метод постає як надійний дослідницький інструмент, що надає можливість отримати інформацію про адаптованість мігрантів до нових умов життя відносно неінвазивним для них способом.

Елементи створюваних респондентами ментальних карт є важливими для інтерпретації психологічного змісту переживання простору й травми внутрішньо переміщеними особами в Україні, тоді як рефлексія та самоаналіз респондентів щодо створених ними карт дають підґрунтя для переосмислення власної ідентичності. Формуванню цілісної, наративно протяжної життєвої історії сприяє перехід від створення карти рідного міста до творення карти Києва. Саме в цей момент, як показують зібрані та проаналізовані вербальні наративи, відбувається осмислення власного переселення. Описані особливості переживання дому, виявлені завдяки застосуванню методу картографування, постають центральними для розуміння просторової ідентичності особи, оскільки особливої важливості набуває не тільки переосмислення поняття «дім», а й конструювання переміщеними особами відчуття власної «бездомності».

В цілому метод ментального картографування показав себе як достатньо надійний спосіб виявлення, конструювання і переконструювання просторової ідентичності осіб, що травмовані вимушеним переселенням, і

тому може виступати діагностичним та терапевтичним інструментом у роботі практичних психологів.

3. Завдяки поєднанню кількісних та якісних методів дослідження, а саме – співвіднесенню даних, отриманих під час конструювання ментальних карт рідних міст та поточного місця проживання із одночасним нарративним інтерв'ю, та опитувальника, заснованого на стандартизованих методах, визначено кластерну структуру отриманої вибірки за параметрами домінуючих копінгових стратегій, статусу досягнення ідентичності та часової орієнтації.

Проведений кластерний аналіз отриманих даних показав, що вибірка респондентів розподіляється на чотири кластери:

- «Позитивно адаптовані раціональні»,
- «Позитивно адаптовані соціальні»,
- «Безмісцеві»,
- «Соціально травмовані».

До першого кластеру потрапили респонденти з переважанням копінгів планування, позитивної переоцінки минулого та самоконтролю, з досягнутою ідентичністю та орієнтацією на позитивне минуле та майбутнє. У другому кластері, який можна об'єднати з першим у надкластер «позитивно адаптовані», опинились респонденти, що орієнтуються на соціальну підтримку та позитивну переоцінку минулого, та мають подібні до першого кластеру показники ідентичності та часових орієнтацій. Третій кластер включив у себе «безмісцевих» респондентів із напруженими копінгами дистанціювання та втечі-уникнення, мораторієм та/або дифузією ідентичності й орієнтацією на фаталістичне теперішнє. У четвертому кластері опинились ті респонденти, що демонструють найбільш сильне переживання травми, і, відповідно, мають за домінуючі копінги конфронтацію та втечу-уникнення, демонструють напередвизначену ідентичність та орієнтацію на минуле.

4. На основі проведеного аналізу запропоновано розгляд феномену просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб у спектрі «локальна ідентичність – українська ідентичність – переселенська ідентичність».

Локальна ідентичність ВПО постає як відчуття власної належності до рідного міста, що в деяких випадках може розширюватись до більш широкої ідентифікації себе із Донбасом загалом. Така ідентичність із містом може набувати як форми посиленого відчуття респондентом себе як «вихідця з рідного міста», так і мати символічне вираження. Українська ідентичність, інтерпретована нами не у національному, а у просторовому контексті, може розглядатись у контексті агентності та поставати предиктором здійсненого респондентом вибору на користь переселення до Києва, оскільки не суперечить його локальній ідентичності. Переселенська ідентичність постає як ототожнення себе зі спільнотою людей, що позбавлені власного дому і знаходяться у проміжному положенні між минулим і майбутнім. Узагальнюючи думки респондентів, можна говорити, що «бути переселенцем» для них означає поєднання трьох компонентів: прожитого досвіду вимушеного переїзду у незнайоме місто, ідентифікації себе зі спільнотою, об'єднаної таким досвідом (реальною чи уявною), та багатовимірного відчуття «позбавленості дому».

5. За підсумками дослідження можна стверджувати, що застосування методу ментального картографування у поєднанні з наративним інтерв'ю сприяє подоланню онтологічних розривів у автонаративі. Конструювання та переконструювання просторової ідентичності за допомогою методу ментального картографування реалізується по-різному у представників різних кластерів респондентів та поглиблює розуміння стратегій адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту, виділених колективом науковців під керівництвом Л. Коробки. Так, для «позитивно адаптованих» респондентів картографування виступає способом структурувати власний досвід та усвідомити множинність власної просторової ідентичності. Для респондентів кластеру «соціально травмованих» картографування має радше діагностичний

потенціал, сприяє просторовій локалізації травми та артикулює найбільш проблемні області просторової ідентичності.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у вивченні психологічних механізмів конструювання просторової ідентичності у інших категорій населення міст України з метою поглиблення та усвідомлення природи та ролі прив'язаностей до місця і простору в житті людини, а також дослідженні окремих аспектів формування таких прив'язаностей, що були визначені у ході роботи, а саме – ролі транспорту у формуванні образу міста та прив'язаності до нього, психологічних особливостей функціонування механізмів просторової стереотипізації, а також тих стратегій, які можуть використовуватись внутрішньо переміщеними особами для побудови нових просторово-соціальних зв'язків та подолання наслідків просторової травми переселення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Абрамов, В.В. (2014а). Зв'язок часової орієнтації особистості і вибору копінг стратегії залежно від когнітивного оцінювання ситуації. *Актуальные Проблемы Педагогики И Психологии*(4), 49–55.
- Абрамов, В.В. (2014b). *Особливості копінг-поведінки в залежності від часової орієнтації особистості* [дис. ... канд. психол. наук]. Київ.
- Битюцкая, Е.В. (2015). *Опросник способов копинга: Методическое пособие*. ИИУ МГОУ.
- Блинова, О.Є. (2016). Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномена акультурації. *Науковий Вісник Херсонського Державного Університету. Серія: Психологічні Науки* (3 (1)), 111–117.
- Блинова, О.Є. (Ed.). (2017а). *Соціально-психологічні чинники подолання кризи ідентичності вимушених мігрантів* (Vol. 2).
- Блинова, О.Є. (Ed.). (2017b). *Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика: Vol. 2. Соціально-психологічні чинники подолання кризи ідентичності вимушених мігрантів*. Вид-во СумДРУ ім. А.С. Макаренка.
- Васютинський, В. О. (2017а). Імплицитний зміст ставлення українців до війни на Донбасі. *Український Психологічний Журнал* (3 (5)), 42–53.
- Васютинський, В. О. (2017b). Індивідуальні і колективні стратегії адаптації мешканців міських громад до життя в період воєнного конфлікту. *Проблеми Політичної Психології* (5 (19)), 43–53.
- Васютинський, В. О. (2017c). Перспективи ціннісного порозуміння українців Сходу і Заходу в оцінках подій на Донбасі. *Український психологічний журнал* (2), 7–18.
- Васютинський, В. О. (2017d). Спільнота в процесі ціннісного порозуміння в умовах воєнного конфлікту. In Л.М. Коробка (Ed.), *Спільнота в умовах воєнного конфлікту: теоретичні засади дослідження психологічних стратегій адаптації*, 221–294.
- Вінков, В.Ю. (2017). Адаптація спільноти до наслідків воєнного конфлікту в процесі трансформації соціального капіталу. In Л.М. Коробка (Ed.), *Спільнота в умовах воєнного конфлікту: теоретичні засади дослідження психологічних стратегій адаптації*, 130–154.

- Головаха, Е.И. (1996). *Трансформирующееся общество: Опыт социологического мониторинга в Украине*. Ин-т социологии НАН Украины.
- Горностай, П.П. (2012). Колективна травма і групова ідентичність. *Психологічні Перспективи, Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп* (2), 89–95.
- Губеладзе, І.Г. (2012). Модель трансформації соціальної ідентичності молоді в умовах міграції з сільської місцевості до міста. *Вісник Інституту Розвитку Дитини* (26), 136–142.
- Губеладзе, І.Г. (2017). Адаптаційний потенціал сім'ї та родини в умовах війни. In Л.М. Коробка (Ed.), *Спільнота в умовах воєнного конфлікту: теоретичні засади дослідження психологічних стратегій адаптації*, 155–192.
- Гундертайло, Ю.Д. (2018). Відновлення життєвої неперервності за допомогою арт-терапевтичних технологій у рамках групи соціально-психологічної адаптації: методологічне підґрунтя. *Психологічні Науки: Проблеми І Здобутки* (2), 25–45.
- Гусєв, І.В. (2017). Психологічні особливості використання медіапрактик у процесі адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту. In Л.М. Коробка (Ed.), *Спільнота в умовах воєнного конфлікту: теоретичні засади дослідження психологічних стратегій адаптації*, 193–220.
- «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», Відомості Верховної Ради (ВВР) (2015).
- Коробка, Л.М. (2017а). Громадське здоров'я як умова адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту. In Л.М. Коробка (Ed.), *Спільнота в умовах воєнного конфлікту: теоретичні засади дослідження психологічних стратегій адаптації*, 34-83.
- Коробка, Л.М. (Ed.). (2017b). *Спільнота в умовах воєнного конфлікту: теоретичні засади дослідження психологічних стратегій адаптації*. Колективна монографія. Міленіум.
- Коробка, Л.М. (2017с). Теоретичні засади вивчення психологічних стратегій адаптації спільноти в умовах воєнного конфлікту. In Л.М. Коробка (Ed.), *Спільнота в умовах воєнного конфлікту: теоретичні засади дослідження психологічних стратегій адаптації*, 5–33.

- Крюкова, Т.Л., & Куфтяк, Е.В. (2007). Опросник способів совладання (адаптація методики WCQ). *Журнал Практического Психолога* (3), 93–112.
- Лазаренко, В.О. (2017). Наратив як засіб переосмислення життєвих подій у контексті проблеми адаптації особи до наслідків воєнного конфлікту. *Проблеми Політичної Психології*, 5 (19), 25–33.
- Лазаренко, В.О. (2018). Дослідження просторових ідентичностей внутрішньо переміщених осіб за допомогою картографічної візуалізації наративів місця проживання. *Проблеми Політичної Психології*, 21, 97–112. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-8>
- Лазаренко, В.О. (2019a). Mapping Displacement: The Potential of Using Psychogeographical Methodology to Explore the Socio-Psychological Meanings of Displacement. *Проблеми Політичної Психології*, 22. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-28>
- Лазаренко, В.О. (2019b). *Дослідження просторових ідентичностей внутрішньо переміщених осіб за допомогою картографічної візуалізації наративів місця проживання: Перші результати дослідження*. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. II Усеукраїнський конгрес із соціальної психології «Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи», Київ.
- Лотман, Ю. М. (1992). Семиотика пространства. *Избранные Статьи: В*, 386–472.
- Марцинковская, Т.Д. (2017). Категория хронотопа в психологии. *Вопросы психологии* (6), 56–67. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32529722>
- Міхеєва, О., & Серєда, В. (2015). *Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації: Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні. Збірка аналітичних матеріалів*. Львів. Галицька видавнича спілка. <http://sociology.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/Vnutrishno-peremishheni-osoby-v-Ukrayini-2014.pdf>
- Мяленко, В.В. (2017). Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту в процесі опрацювання травматичного досвіду. In Л.М. Коробка (Ed.), *Спільнота в умовах воєнного конфлікту: теоретичні засади дослідження психологічних стратегій адаптації*, 84–129.
- Наследов, А.Д. (2012). *Математические методы психологического исследования*. Речь.

- Павлюк, С.Г. (2009). Ключевые вопросы изучения вернакулярных районов. *Вопросы Экономической и Политической Географии Зарубежных Стран*, 18, 46–56.
- Петровська, І.Р. (2017). До проблеми множинної громадянської ідентичності особистості. *Проблеми Політичної Психології* (5 (19)), 145–156.
- Пузанов, К.А. (2012). Стереотипы внутригородских районов. *Вестник Московского Университета, Серия 5(2)*, 13–18.
- Сидоренко, Е.В. (2006). *Методы математической обработки в психологии*. Речь.
- Скнар, О.М. (2018). Дискурс громадянської та національної ідентичності: Конструкти самосвідомості молоді. *Проблеми Політичної Психології*, 21, 139–149. <https://doi.org/10.33120/porp-Vol21-Year2018-11>
- Сырцова, А. Н., Соколова, Е. Т., & Митина О. В. (2008). Адаптация опросника временной перспективы личности Ф. Зимбардо. *Психологический Журнал*, 29(3), 101–109.
- Татенко, В. (2017). *Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір*. Монографія. Міленіум.
- Титаренко, Т.М. (Ed.). (2014). *Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності*. Міленіум.
- Титаренко, Т.М. (2017). Особистість перед викликами війни: психологічні наслідки травматизації. *Український психологічний журнал* (5 (19)), 17–24.
- Титаренко, Т.М. (2018). *Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації*. Монографія. Імекс-ЛТД.
- Титаренко, Т.М. (Ed.). (2019). *Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій*. Практичний Посібник. Імекс-ЛТД.
- Титаренко, Т.М., & Ларіна, Т.О. (2009). *Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека*. ФОП-Марич В. М.
- Титаренко Т.М., Кочубейник О.М., & Черемних К.О (Eds.). (2014). *Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності*. Міленіум.
- Ухтомский, А.А. (2002). *Доминанта*. Питер.
- Чепелева, Н.В. (2004). *Проблеми психологічної герменевтики*. Міленіум.

- Чепелева, Н.В. (2006). Ідентичність особистості в контексті психологічної герменевтики. *Наукові Студії Из Соціальної Та Політичної Психології*, 13–25.
- Чепелева, Н.В. (Ed.). (2013). *Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості*. Монографія. Імекс-ЛТД.
- Штомпка, П. (2001). Социальное изменение как травма. *Социологические Исследования*(1), 6–16.
- Abrams, J., & Hall, P. (2004). *Else/where: mapping*. University of Minnesota Design Institute.
- Adams-Hutcheson, G. (2017). Spatialising skin: Pushing the boundaries of trauma geographies. *Emotion, Space and Society*, 24, 105–112. <https://doi.org/10.1016/j.emospa.2016.03.002>
- Adey, P. (2017). *Mobility*. Taylor & Francis.
- Ahmed, S. (2014). *The Cultural Politics of Emotion* (NED - New edition, 2). Edinburgh University Press. www.jstor.org/stable/10.3366/j.ctt1g09x4q
- Anderson, K., Domosh, M., Pile, S., & Thrift, N. (2003). A rough guide. *Handbook of Cultural Geography*, 1–35.
- Augé, M. (1995). *Non-places: Introduction to the anthropology of supermodernity*. Verso.
- Bakhtin, M. M. (1981). *The dialogic imagination: Four essays by M.M. Bakhtin* (M. Holquist, ed.; C. Emerson & M. Holquist, trans.). Austin: University of Texas Press.
- Barbalet, J. (2002). *Emotions and sociology*. Wiley-Blackwell.
- Barthes, R. (1989). *Izbrannye raboty: Semiotika: Poetika* [Selected Works: Semiotics: Poetics]. Moscow, Progress Publ.
- Bauman, Z. (2013). *Liquid modernity*. John Wiley & Sons.
- Belford, N., & Lahiri-Roy, R. (2018). (Re)negotiating transnational identities: Notions of ‘home’ and ‘distanced intimacies’. *Emotion, Space and Society*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1016/j.emospa.2018.11.004>
- Ben-Ze’ev, E., & Yvroux, C. (2018). Palestine, Israel, Gaza, and the West Bank: the muddled mental maps of French and Israeli students. *Journal of Cultural Geography*, 35(2), 189–209. <https://doi.org/10.1080/08873631.2017.1401414>

- Blum, V., & Secor, A. (2011). Psychotopologies: Closing the Circuit between Psychic and Material Space. *Environment and Planning D: Society and Space*, 29(6), 1030–1047. <https://doi.org/10.1068/d11910>
- Blunt, A., & Dowling, R. M. (2006). *Home. Key ideas in geography*. Routledge. <http://www.loc.gov/catdir/enhancements/fy0659/2005036702-d.html>
- Boccagni, P., & Baldassar, L. (2015). Emotions on the move: Mapping the emergent field of emotion and migration. *Emotion, Space and Society*, 16, 73–80. <https://doi.org/10.1016/j.emospa.2015.06.009>
- Bodenhamer, D. J., Corrigan, J., & Harris, T. M. (Eds.). (2015). *The spatial humanities. Deep maps and spatial narratives*. Indiana University Press.
- Boiger, M., & Mesquita, B. (2012). The Construction of Emotion in Interactions, Relationships, and Cultures. *Emotion Review*, 4(3), 221–229. <https://doi.org/10.1177/1754073912439765>
- Bondi, L [Liz], Davidson, J [J.], & Smith, M [M.]. (2005). Introduction: geography's "emotional turn". In J. Davidson, L. Bondi, & M. Smith (Eds.), *Emotional Geographies* (pp. 1–16). Ashgate Publishing.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice. Cambridge studies in social and cultural anthropology: Vol. 16*. Cambridge University Press.
- Brickell, K. (2012). Geopolitics of Home. *Geography Compass*, 6(10), 575–588. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2012.00511.x>
- Brickell, K., & Datta, A. (Eds.). (2011). *Translocal Geographies: Spaces, Places*.
- Bridger, A. J. (2013). Psychogeography and feminist methodology. *Feminism & Psychology*, 23(3), 285–298. <https://doi.org/10.1177/0959353513481783>
- Brockmier, J., & Harre, R. (1997). Narrative: Problems and Promises of an Alternative Paradigm. *Research on Language and Social Interaction*, 30(4), 263–283. https://doi.org/10.1207/s15327973rlsi3004_1
- Brooks, A., & Simpson, R. (2013). *Emotions in Transmigration: Transformation, movement and identity*. Palgrave Macmillan.
- Brown, G. (2001). Listening to queer maps of the city: Gay men's narratives of pleasure and danger in London's East End. *Oral History*, 48–61.

- Brown, L. S. (1991). Not outside the range: One feminist perspective on psychic trauma. *American Imago*(48 (1)), 119–133.
- Bruchansky, C. (2010). *The Appropriation of Space*. Plural Think Tank.
- Bruner, J. (2004). Life as narrative. *Social Research: An International Quarterly*, 71(3), 691–710.
- Bryson, B. (2010). *At home: A short history of private life*. Doubleday Canada.
- Burk, A. L. (2006). In Sight, Out of View: A Tale of Three Monuments. *Antipode*, 38(1), 41–58.
<https://doi.org/10.1111/j.0066-4812.2006.00564.x>
- Campbell, J. (2008). *The hero with a thousand faces*. New World Library.
- Campos-Delgado, A. (2018). Counter-mapping migration: irregular migrants' stories through cognitive mapping. *Mobilities*, 13(4), 488–504.
<https://doi.org/10.1080/17450101.2017.1421022>
- Caruth, C. (2016). *Unclaimed experience: Trauma, narrative, and history*. JHU Press.
- Casakin, H., & Neikrug, S. (2012). Place Identity in the Neighborhood as Perceived by the Elder Residents: Relations with Attachment, Dependence and Place Quality. In C. Hernan & B. Fatima (Eds.), *Role of Place Identity in the Perception, Understanding, and Design of Built Environments* (1st ed., pp. 107–119). BENTHAM SCIENCE PUBLISHERS; [ProQuest].
<https://doi.org/10.2174/978160805413811201010107>
- Certeau, M. d. (2008). *The practice of everyday life* [Nachdr.]. Univ. of California Press.
- Chawla, D., & Jones, S. L. H. (2015). *Stories of home: Place, identity, exile*. Lexington Books.
- Chtcheglov, I. (1953). Formulary for a new urbanism. *Situationist International Anthology*, 4.
- Coddington, K. (2017). Contagious trauma: Reframing the spatial mobility of trauma within advocacy work. *Emotion, Space and Society*, 24, 66–73.
<https://doi.org/10.1016/j.emospa.2016.02.002>
- Coddington, K., & Micieli-Voutsinas, J. (2017). On trauma, geography, and mobility: Towards geographies of trauma. *Emotion, Space and Society*, 24, 52–56.
<https://doi.org/10.1016/j.emospa.2017.03.005>
- Cooper, C. (1974). The House as Symbol of the Self. *The People, Place, and Space Reader*, 168–172.
- Cosgrove, D. E. (1998). *Social formation and symbolic landscape*. Univ of Wisconsin Press.

- Cosgrove, D. E. (2002, 1999). *Mappings. Critical views*. Reaktion.
- Crampton, J. W., & Krygier, J. (2006). An introduction to critical cartography. *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, 4(1), 11–33.
- Cresswell, T. (2005). *Place: A short introduction. Short introductions to geography*. Blackwell Pub.
- Davidson, J [Joyce], & Milligan, C. (2004). Embodying emotion sensing space: introducing emotional geographies. *Social & Cultural Geography*, 5(4), 523–532. <https://doi.org/10.1080/1464936042000317677>
- Debord, G. [1957] 1997). One More Try If You Want to Be Situationists (The S. I. in and against Decomposition). *October*, 79, 85–89. <http://www.jstor.org/stable/778841>
- Debord, G., & Wolman, G. J. (1956). Methods of detournement. *Les Lèvres Nues*, 8.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1988). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*. Bloomsbury Publishing.
- Dennis, S. F. (2006). Prospects for Qualitative GIS at the Intersection of Youth Development and Participatory Urban Planning. *Environment and Planning a: Economy and Space*, 38(11), 2039–2054. <https://doi.org/10.1068/a3861>
- Després, C. (1991). The Meaning of Home: Literature Review and Directions for Future Research and Theoretical Development. *Journal of Architectural and Planning Research*, 8(2), 96–115. www.jstor.org/stable/43029026
- Devlin, A. S. (1976). The “small town” cognitive map: Adjusting to a new environment. *Environmental Knowing: Theories, Research and Methods*. Dowden, Hutchinson and Ross.
- Di Masso, A., Williams, D. R., Raymond, C. M., Buchecker, M., Degenhardt, B., Devine-Wright, P., Hertzog, A., Lewicka, M., Manzo, L., Shahrada, A., Stedman, R., Verbrugge, L., & Wirth, T. von (2019). Between fixities and flows: Navigating place attachments in an increasingly mobile world. *Journal of Environmental Psychology*, 61, 125–133. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2019.01.006>
- Dixon, J., & Durrheim, K. (2000). Displacing place-identity: A discursive approach to locating self and other. *The British Journal of Social Psychology*, 39 (Pt 1), 27–44. <https://doi.org/10.1348/014466600164318>

- Downs, R. M., & Stea, D. (1977). *Maps in minds: Reflections on cognitive mapping*. HarperCollins Publishers.
- Downs, R. M., & Stea, D. (2017). *Image and environment: Cognitive mapping and spatial behavior*. Transaction Publishers.
- Drozdowski, D. (2015). Retrospective reflexivity: The residual and subliminal repercussions of researching war. *Emotion, Space and Society*, 17, 30–36. <https://doi.org/10.1016/j.emospa.2015.03.004>
- Drozdowski, D., Nardi, S. de, & Waterton, E. (2016). Geographies of memory, place and identity: Intersections in remembering war and conflict. *Geography Compass*, 10(11), 447–456.
- Eco, U. (1994). *Six walks in the fictional woods*. Harvard University Press.
- Edkins, J. (2003). *Trauma and the Memory of Politics*. Cambridge University Press.
- Elprama, S., Haans, A., & Kort, Y. de. (2011). *Relation between privacy and place attachment in student housing*.
- Ewing, K. P. (2005). Immigrant identities and emotion. *A Companion to Psychological Anthropology: Modernity and Psychocultural Change*, 225–240.
- Farias, I. (2011). Tourist Maps as Diagrams of Destination Space. *Space and Culture*, 14(4), 398–414. <https://doi.org/10.1177/1206331210392682>
- Folkman, S., & Lazarus, R. S. (1988). *Manual for the ways of coping questionnaire: Research edition*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Foucault, M. (2012). *Discipline and punish: The birth of the prison*. Vintage.
- Fraser, A. (2012). *Anniversary essays: Forty years of geography at Maynooth / Edited by Alistair Fraser ; with a foreword by Patrick J. Duffy*. NUI Maynooth.
- Freeman, E. M., & Couchonnal, G. (2006). Narrative and Culturally Based Approaches in Practice with Families. *Families in Society: The Journal of Contemporary Social Services*, 87(2), 198–208. <https://doi.org/10.1606/1044-3894.3513>
- Friedman, S. S. (1993). Spatialization: A Strategy for Reading Narrative. *Narrative*, 1(1), 12–23. <http://www.jstor.org/stable/20106989>

- Futch, V. A., & Fine, M. (2014). Mapping as a Method: History and Theoretical Commitments. *Qualitative Research in Psychology*, 11(1), 42–59. <https://doi.org/10.1080/14780887.2012.719070>
- Garfinkel, H. (1967). What is ethnomethodology? *Studies in Ethnomethodology*.
- Gentile, M. (2015). West oriented in the East-oriented Donbas: a political stratigraphy of geopolitical identity in Luhansk, Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 31(3), 201–223. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2014.995410>
- Gergen, K. J., & Gergen, M. M. (1988). Narrative and the self as relationship. In *Advances in experimental social psychology* (Vol. 21, pp. 17–56). Elsevier.
- Gieseeking, J. J. (2013). Where We Go From Here. *Qualitative Inquiry*, 19(9), 712–724. <https://doi.org/10.1177/1077800413500926>
- Gould, P., & White, R. (2012). *Mental maps*. Routledge.
- Grasseni, C. (2004). Skilled Landscapes: Mapping Practices of Locality. *Environment and Planning D: Society and Space*, 22(5), 699–717. <https://doi.org/10.1068/d398>
- Gubrium, J. F., & Holstein, J. A. (1998). Narrative practice and the coherence of personal stories. *Sociological Quarterly*, 39(1), 163–187.
- Halbwachs, M., & Coser, L. A. (2008). *On collective memory* [Nachdr.]. *The Heritage of sociology*. University of Chicago Press.
- Harvey, D. (2001). *Spaces of capital: Towards a critical geography*. Routledge.
- Harvey, D. (2010). *Social justice and the city*. University of Georgia Press.
- Hayden, D. (1997). *The power of place: Urban landscapes as public history*. MIT.
- Heft, H. (1996). The ecological approach to navigation: A Gibsonian perspective. In *The construction of cognitive maps* (pp. 105–132). Springer.
- Heidegger, M. (2002). *On time and being*. University of Chicago Press.
- Hermans, H. J., Kempen, H. J., & van Loon, R. J. (1992). The dialogical self: Beyond individualism and rationalism. *American Psychologist*, 47(1), 23–33. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.47.1.23>

- Hernan, C., & Fatima, B. (Eds.). (2012). *Role of Place Identity in the Perception, Understanding, and Design of Built Environments* (1st ed.). BENTHAM SCIENCE PUBLISHERS; [ProQuest].
<https://doi.org/10.2174/97816080541381120101>
- Hernandez, B., Hidalgo, M. C., & Ruiz, C. (2014). Theoretical and methodological aspects of research on place attachment. *Place Attachment: Advances in Theory, Methods and Applications*, 125–137.
- Hollander, J. (1991). The idea of home: A kind of space.
- Hummon, D. M. (1992). Community Attachment. In I. Altman & S. M. Low (Eds.), *Place Attachment* (pp. 253–278). Springer US.
- Imani, F., & Tabaeian, M. (2012). Recreating mental image with the aid of cognitive maps and its role in environmental perception. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 32, 53–62.
<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.01.010>
- Ingold, T. (2000). *The perception of the environment: essays on livelihood, dwelling and skill*. Psychology press.
- Kaisto, V., & Wells, C. (2020). Mental Mapping as a Method for Studying Borders and Bordering in Young People's Territorial Identifications. *Journal of Borderlands Studies*, 1–21.
<https://doi.org/10.1080/08865655.2020.1719864>
- Katsiaficas, D., Futch, V. A., Fine, M., & Sirin, S. R. (2011). Everyday Hyphens: Exploring Youth Identities with Methodological and Analytic Pluralism. *Qualitative Research in Psychology*, 8(2), 120–139. <https://doi.org/10.1080/14780887.2011.572743>
- Kingsbury, P., & Pile, S. (2016). *Psychoanalytic geographies*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315602806>
- Kitchin, R. (1994). Cognitive maps: What are they and why study them? *Journal of Environmental Psychology*, 14(1), 1–19. [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(05\)80194-X](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(05)80194-X)
- Kitchin, R., & Dodge, M. (2007). Rethinking maps. *Progress in Human Geography*, 31(3), 331–344. <https://doi.org/10.1177/0309132507077082>
- Kitchin, R., & Freundschuh, S. (2000). *Cognitive mapping: Past, present, and future*. Psychology press.

- Kivisto, P., & La Vecchia-Mikkola, V. (2013). Immigrant Ambivalence Toward the Homeland: The Case of Iraqis in Helsinki and Rome. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, *11*(2), 198–216. <https://doi.org/10.1080/15562948.2013.759000>
- Klymchuk, V. (2016). Posttraumatic growth and ways of facilitating it in psychotherapy. *Science and Education*(5), 46–52.
- Knopp, L. (2004). Ontologies of place, placelessness, and movement: queer quests for identity and their impacts on contemporary geographic thought. *Gender, Place & Culture*, *11*(1), 121–134. <https://doi.org/10.1080/0966369042000188585>
- Korostelina, K. V. (2013). Mapping national identity narratives in Ukraine. *Nationalities Papers*, *41*(2), 293–315. <https://doi.org/10.1080/00905992.2012.747498>
- Krueger, P. (2010). It's not just a method! The epistemic and political work of young people's lifeworlds at the school–prison nexus. *Race Ethnicity and Education*, *13*(3), 383–408.
- Kudelia, S., & van Zyl, J. (2019). In My Name: The Impact of Regional Identity on Civilian Attitudes in the Armed Conflict in Donbas. *Nationalities Papers*, *47*(5), 801–821. <https://doi.org/10.1017/nps.2019.68>
- Kuromiya, H. (2015). *Poniāt' Donbass*. Dukh i litera.
- Kuznetsova, I. (2017). *Three Years After Displacement: The Everyday Lives Of Ukraine'S Idps*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1210053>
- Kuznetsova, I., & Mikheieva, O. (2020). Forced Displacement from Ukraine's War-Torn Territories: Intersectionality and Power Geometry. *Nationalities Papers*, *48*(4), 690–706. <https://doi.org/10.1017/nps.2020.34>
- Kuznetsova, I., Mikheieva, O., Catling, J., Round, J., & Babenko, S. (2019). *The Mental Health of IDPs and the general population in Ukraine*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.2585564>
- Kuznetsova, I., Mikheieva, O., Gulyieva, G., Dragneva, R., & Mykhnenko, V. (2018). *The Social Consequences Of Population Displacement In Ukraine: The Risks Of Marginalization And Social Exclusion*. <https://zenodo.org/record/1217838#.Xui2r0UzbiU>
<https://doi.org/10.5281/zenodo.1217837>
- Lakomy, M. (2016). The Game of Ukraine: Conflict in Donbass as an Outcome of the Multilayered Rivalry. *Politeja*, *13*(45), 279–315. <https://doi.org/10.12797/Politeja.13.2016.45.13>

- Lang, B., & Sakdapolrak, P. (2015). Violent place-making: How Kenya's post-election violence transforms a workers' settlement at Lake Naivasha. *Political Geography*, 45, 67–78. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2014.09.005>
- Lavery, C. (2018). Rethinking the Dérive. *Performance Research*, 23(7), 1–15. <https://doi.org/10.1080/13528165.2018.1557011>
- Lawson, J. (2011). Chronotope, Story, and Historical Geography: Mikhail Bakhtin and the Space-Time of Narratives. *Antipode*, 43(2), 384–412. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2010.00853.x>
- Lazarenko, V. (2018a). Conflict in Ukraine: multiplicity of narratives about the war and displacement. *European Politics and Society*, 5(1), 1–17. <https://doi.org/10.1080/23745118.2018.1552108>
- Lazarenko, V. (2018b). *Shared Transport, Unshered Space: The Mobilities of Internally Displaced People in Ukraine*. TU Berlin. Spatial Dynamics of Informal and Shared Mobilities Conference, Berlin.
- Lazarenko, V. (2019a). *Place(less)-Based Identities in Times of a Conflict*. UiT - The Arctic University of Norway. Critical Interdisciplinary Conference on Studying Peace from Below, Tromsø, Norway.
- Lazarenko, V. (2019b). *Place(less)-Based Identities in Times of Transition*. Cities After Transition Conference, Belgrade, Serbia.
- Lazarenko, V. (2019c). *The Role of Agency and Subjectivity in Integration of Displaced People into Host Communities*. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. II Всеукраїнський конгрес із соціальної психології «Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи», Київ.
- Lazarenko, V. (2020). Mapping identities: Narratives of displacement in Ukraine. *Emotion, Space and Society*, 35, 100674. <https://doi.org/10.1016/j.emospa.2020.100674>
- Leach, N. (2002). Belonging: Towards a Theory of Identification with Place. *Perspecta*, 33, 126. <https://doi.org/10.2307/1567305>
- Lefebvre, H., & Nicholson-Smith, D. (1991). *The production of space*. Oxford Blackwell.
- Levitt, P., & Waters, M. C. (Eds.). (2002). *The Changing Face of Home: the Transnational Lives of the Second Generation*.

- Lewicka, M. (2008). Place attachment, place identity, and place memory: Restoring the forgotten city past. *Journal of Environmental Psychology*, 28(3), 209–231. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2008.02.001>
- Lewicka, M. (2011). Place attachment: How far have we come in the last 40 years? *Journal of Environmental Psychology*, 31(3), 207–230. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2010.10.001>
- Lewicka, M. (2013). Place inherited or place discovered? Agency and communion in people-place bonding. *Estudios De Psicología*, 34(3), 261–274. <https://doi.org/10.1174/021093913808295154>
- Lewicka, M., & Iwańczak, B. (2018). Uncompleted identity and its consequences: compensations and synergies in Ukrainian identifications. *Eurasian Geography and Economics*, 59(3-4), 496–528. <https://doi.org/10.1080/15387216.2019.1574434>
- Longhurst, R. (1997). (Dis)embodied geographies. *Progress in Human Geography*, 21(4), 486–501. <https://doi.org/10.1191/030913297668704177>
- Longhurst, R. (2001). *Bodies: Exploring fluid boundaries*. Psychology press.
- Low, S. M., & Altman, I. (1992). Place Attachment. In I. Altman & S. M. Low (Eds.), *Place Attachment* (pp. 1–12). Springer US. https://doi.org/10.1007/978-1-4684-8753-4_1
- Luckhurst, R. (2013). *The Trauma Question*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203607305>
- Lynch, K. (1960). *The image of the city*. MIT press.
- Mallett, S. (2004). Understanding Home: A Critical Review of the Literature. *The Sociological Review*, 52(1), 62–89. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2004.00442.x>
- Manzo, L. C. (2005). For better or worse: Exploring multiple dimensions of place meaning. *Journal of Environmental Psychology*, 25(1), 67–86. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2005.01.002>
- Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3(5), 551.
- Marcia, J. E. (1993). The ego identity status approach to ego identity. In *Ego identity*, 3–21. Springer.
- Massey, D. (2013). *Space, place and gender*. John Wiley & Sons.

- McAdams, D. P., & McLean, K. C. (2013). Narrative Identity. *Current Directions in Psychological Science*, 22(3), 233–238. <https://doi.org/10.1177/0963721413475622>
- McDonough, T. (2004). *Guy Debord and the situationist international: Texts and documents. An October book*. MIT.
- McLane, Y., & Kozinets, N. (2019). Spatiality, experiences, and the formation of place attachment at campus student life centers. *College Student Journal*, 53, 78–98.
- Meskill, L. (2006). Trauma Culture. In D. Bell (Ed.), *Memory, trauma and world politics: Reflections on the relationship between past and present* (pp. 157–175). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230627482_8
- Milgram, S., Jodelet, D., Proshansky, H., Ittelson, W., & Rivlin, L. (1976). Environmental psychology: people and their physical settings. *Environmental Psychology: People and Their Physical Settings*.
- Million, M. L. (1992). *It Was Home”: A Phenomenology of Place and Involuntary Displacement: as Illustrated by the Forced Dislocation of Five Southern Alberta Families in the Oldman River Dam Flood Area*. Saybrook Institute Graduate School and Research Center, San Francisco, California.
- Mishler, E. G. (1995). Models of Narrative Analysis: A Typology. *Journal of Narrative and Life History*, 5(2), 87–123. <https://doi.org/10.1075/jnlh.5.2.01mod>
- Monmonier, M. (2018). *How to lie with maps*. University of Chicago Press.
- Moskal, M. (2015). ‘When I think home I think family here and there’: Translocal and social ideas of home in narratives of migrant children and young people. *Geoforum*, 58, 143–152. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2014.11.011>
- Murray, D., & Spencer, C. (1979). Individual Differences in the Drawing of Cognitive Maps: The Effects of Geographical Mobility, Strength of Mental Imagery and Basic Graphic Ability. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 4(3), 385–391. <https://doi.org/10.2307/622058>
- Murray, M. (2003). Narrative psychology and narrative analysis. 15579897.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice / Michael Quinn Patton* (Fourth edition). SAGE Publications.

- Perera, S. (2010). Torturous dialogues: Geographies of trauma and spaces of exception. *Continuum*, 24(1), 31–45. <https://doi.org/10.1080/10304310903419542>
- Pezzoni, N. (Ed.) (2013). *Migrants' Maps to Explore the Contemporary City*. : Vol. 2. Planum. The Journal of Urbanism.
- Pikulicka-Wilczewska, A., & Uehling, G. L. (Eds.). (2017). *E-IR edited collections. Migration and the Ukraine crisis: A two-country perspective*. E-International Relations Publishing.
- Pocock, D. C. D. (1976). Some Characteristics of Mental Maps: An Empirical Study. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1(4), 493. <https://doi.org/10.2307/621905>
- Potter, J., & Hepburn, A. (2005). Qualitative interviews in psychology: problems and possibilities. *Qualitative Research in Psychology*, 2(4), 281–307. <https://doi.org/10.1191/1478088705qp045oa>
- Powell, K. (2010). Making Sense of Place: Mapping as a Multisensory Research Method. *Qualitative Inquiry*, 16(7), 539–555. <https://doi.org/10.1177/1077800410372600>
- Powell, K. (2016). Multimodal Mapmaking: Working Toward an Entangled Methodology of Place. *Anthropology & Education Quarterly*, 47(4), 402–420. <https://doi.org/10.1111/aeq.12168>
- Pratt, G., Johnston, C., & Banta, V. (2017). Filipino migrant stories and trauma in the transnational field. *Emotion, Space and Society*, 24, 83–92. <https://doi.org/10.1016/j.emospa.2015.09.002>
- Ratnam, C. (2018). Creating home: Intersections of memory and identity. *Geography Compass*, 12(4), e12363. <https://doi.org/10.1111/gec3.12363>
- Rekhviashvili, L., & Sgibnev, W. (2019). Theorising informality and social embeddedness for the study of informal transport. Lessons from the marshrutka mobility phenomenon. *Journal of Transport Geography*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2019.01.006>
- Relph, E. (1980). *Place and placelessness* (Repr). *Research in planning and design: Vol. 1*. Pion.
- Reuchamps, M., Kavadias, D., & Deschouwer, K. (2014). Drawing Belgium: Using Mental Maps to Measure Territorial Conflict. *Territory, Politics, Governance*, 2(1), 30–51. <https://doi.org/10.1080/21622671.2013.814549>
- Ricoeur, P. (1991). Narrative identity. *Philosophy Today*, 35(1), 73–81.

- Riessman, C. K. (2008). *Narrative methods for the human sciences*. SAGE.
<http://www.loc.gov/catdir/enhancements/fy0829/2007037953-b.html>
- Roberts, L. (2016). *Deep Mapping and Spatial Anthropology. Humanities: Vol. 5*.
<https://doi.org/10.3390/h5010005>
- Rosenthal, G. (1993). Reconstruction of life stories: Principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews. *The Narrative Study of Lives*, 1(1), 59–91.
- Roth, M. S., & Salas, C. G. (2001). *Disturbing remains: memory, history, and crisis in the twentieth century*. Getty Publications.
- Rovisco, M. (2016). *Cosmopolitanism in Practice*. Routledge.
- Saarinen, T. F. (1976). *Environmental planning: perception and behavior*. Houghton Mifflin Boston.
- Sadler, S. (2017). The Naked City: Guy Debord and Asger Jorn. In H. F. Mallgrave (Ed.), *Companion to the History of Architecture* (Vol. 17, pp. 1–12). John Wiley & Sons, Inc.
<https://doi.org/10.1002/9781118887226.wbcha142>
- Sarbin, T. R. (1986). The narrative as a root metaphor for psychology. *02759210*.
- Sasse, G., & Lackner, A. (2018). War and identity: the case of the Donbas in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 34(2-3), 139–157. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2018.1452209>
- Savage, M., Bagnall, G., & Longhurst, B. (2005). Suburbia and the Aura of Place. *I Globalization and Belonging*, 78–105.
- Scholes, R. (1980). Language, narrative, and anti-narrative. *Critical Inquiry*, 7(1), 204–212.
- Schütze, F. (2007). „*Biography Analysis on the Empirical Base of Autobiographical Narratives: How to Analyse Autobiographical Narrative Interviews—Part I*.”
- Seamon, D., & Sowers, J. (2008). *Place and Placelessness, Edward Relph*.
<https://doi.org/10.4135/9781446213742.n5>
- Sharp, J. (2009). Geography and gender: what belongs to feminist geography? Emotion, power and change. *Progress in Human Geography*, 33(1), 74–80.
<https://doi.org/10.1177/0309132508090440>
- Sheller, M., & Urry, J. (2006). The New Mobilities Paradigm. *Environment and Planning a: Economy and Space*, 38(2), 207–226. <https://doi.org/10.1068/a37268>

- Shields, R. (2013). Lefebvre and the Right to the Open City? *Space and Culture*, 16(3), 345–348. <https://doi.org/10.1177/1206331213491885>
- Slobodin, O. (2019). “Out of time”: A temporal view on identity change in trailing spouses. *Time & Society*, 28(4), 1489–1508. <https://doi.org/10.1177/0961463X17752283>
- Smith, M [Mick], & Bondi, L [Liz]. (2016). *Emotion, place and culture*. Routledge.
- Smith, P. (2010). The contemporary dérive: a partial review of issues concerning the contemporary practice of psychogeography. *Cultural Geographies*, 17(1), 103–122. <https://doi.org/10.1177/1474474009350002>
- Soja, E. W., & Chouinard, V. (1999). Thirdspace: journeys to Los Angeles & other real & imagined places. *Canadian Geographer*, 43(2), 209.
- Stokols, D. (1981). People in places: A transactional view of settings. *Cognition, Social Behavior, and the Environment*, 441–488.
- Svašek, M. (2008). Who Cares? Families and Feelings in Movement. *Journal of Intercultural Studies*, 29(3), 213–230. <https://doi.org/10.1080/07256860802169170>
- Svašek, M., & Skrbíš, Z. (2007). PASSIONS AND POWERS: EMOTIONS AND GLOBALISATION. *Identities*, 14(4), 367–383. <https://doi.org/10.1080/10702890701578415>
- Switzer, C., & McDowell, S. (2009). Redrawing cognitive maps of conflict: Lost spaces and forgetting in the centre of Belfast. *Memory Studies*, 2(3), 337–353. <https://doi.org/10.1177/1750698008337562>
- Thomsen, J., & Eikemo, T. A. (2010). Aspects of student housing satisfaction: a quantitative study. *Journal of Housing and the Built Environment*, 25(3), 273–293. www.jstor.org/stable/41107515
- Tolman, E. C. (1948). Cognitive maps in rats and men. *Psychological Review*, 55(4), 189.
- Trigg, D. (2009). The place of trauma: Memory, hauntings, and the temporality of ruins. *Memory Studies*, 2(1), 87–101. <https://doi.org/10.1177/1750698008097397>
- Tuan, Y.- f. (1975). Images and Mental Maps. *Annals of the Association of American Geographers*, 65(2), 205–213. <http://www.jstor.org/stable/2562082>
- Tuan, Y.- f. (2011, 1977). *Space and place: The perspective of experience*. University of Minnesota Press.

- Tucker, A. (1994). In Search of Home. *Journal of Applied Philosophy*, 11(2), 181–187. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5930.1994.tb00107.x>
- Tumarkin, M. M. (2005). *Traumascapes: The power and fate of places transformed by tragedy*. Melbourne University Publishing.
- Turdaliev, C., & Edling, C. (2018). Women's mobility and 'transport-related social exclusion' in Bishkek. *Mobilities*, 13(4), 535–550. <https://doi.org/10.1080/17450101.2017.1388348>
- Turner, J. H. (2009). The Sociology of Emotions: Basic Theoretical Arguments. *Emotion Review*, 1(4), 340–354. <https://doi.org/10.1177/1754073909338305>
- Tuvikene, T., Sgibnev, W., Zupan, D., Jovanović, D., & Neugebauer, C. S. (2019). Post-socialist infrastructuring. *Area*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1111/AREA.12590>
- Tversky, B. (1993). Cognitive maps, cognitive collages, and spatial mental models. In A. U. Frank & I. Campari (Eds.), *Spatial Information Theory A Theoretical Basis for GIS* (pp. 14–24). Springer Berlin Heidelberg.
- Convention Relating to the Status of Refugees (1951). <https://www.unhcr.org/5d9ed32b4>
- Urban Spaces after Socialism: Ethnographies of Public Places in Eurasian Cities* (1., neue Ausg). (2011). *Eigene und fremde Welten: Vol. 22*. Campus.
- Verloo, N. (2018). Social-spatial narrative: A framework to analyze the democratic opportunity of conflict. *Political Geography*, 62, 137–148. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2017.11.001>
- Vertovec, S. (2001). Transnationalism and identity. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27(4), 573–582. <https://doi.org/10.1080/13691830120090386>
- Virilio, P. (1980). The aesthetics of disappearance.
- Volkov, V., & Kharkhordin, O. (2008). *Teoriiã praktik. Pragmaticheskiï povorot vyp. 2*. Izdatel'stvo Evropeïskogo universiteta v Sankt-Peterburge.
- Walker, J. (2010). Moving testimonies and the geography of suffering: Perils and fantasies of belonging after Katrina. *Continuum*, 24(1), 47–64. <https://doi.org/10.1080/10304310903380769>
- White, M. K. (2007). *Maps of narrative practice*. WW Norton & Company.
- Wilson, A. (2016). The Donbas in 2014: Explaining Civil Conflict Perhaps, but not Civil War. *Europe-Asia Studies*, 68(4), 631–652. <https://doi.org/10.1080/09668136.2016.1176994>

- Wood, D., & Fels, J. (1992). *The power of maps*. Guilford Press.
- Zelinsky, W. (1980). North America's Vernacular Regions. *Annals of the Association of American Geographers*, 70(1), 1–16. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1980.tb01293.x>
- Zembylas, M. (2012). Transnationalism, migration and emotions: implications for education. *Globalisation, Societies and Education*, 10(2), 163–179. <https://doi.org/10.1080/14767724.2012.647403>
- Zimbardo, P. G., & Boyd, J. N. (1999). Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(6), 1271–1288. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.6.1271>

Результати кластерного аналізу отриманих даних

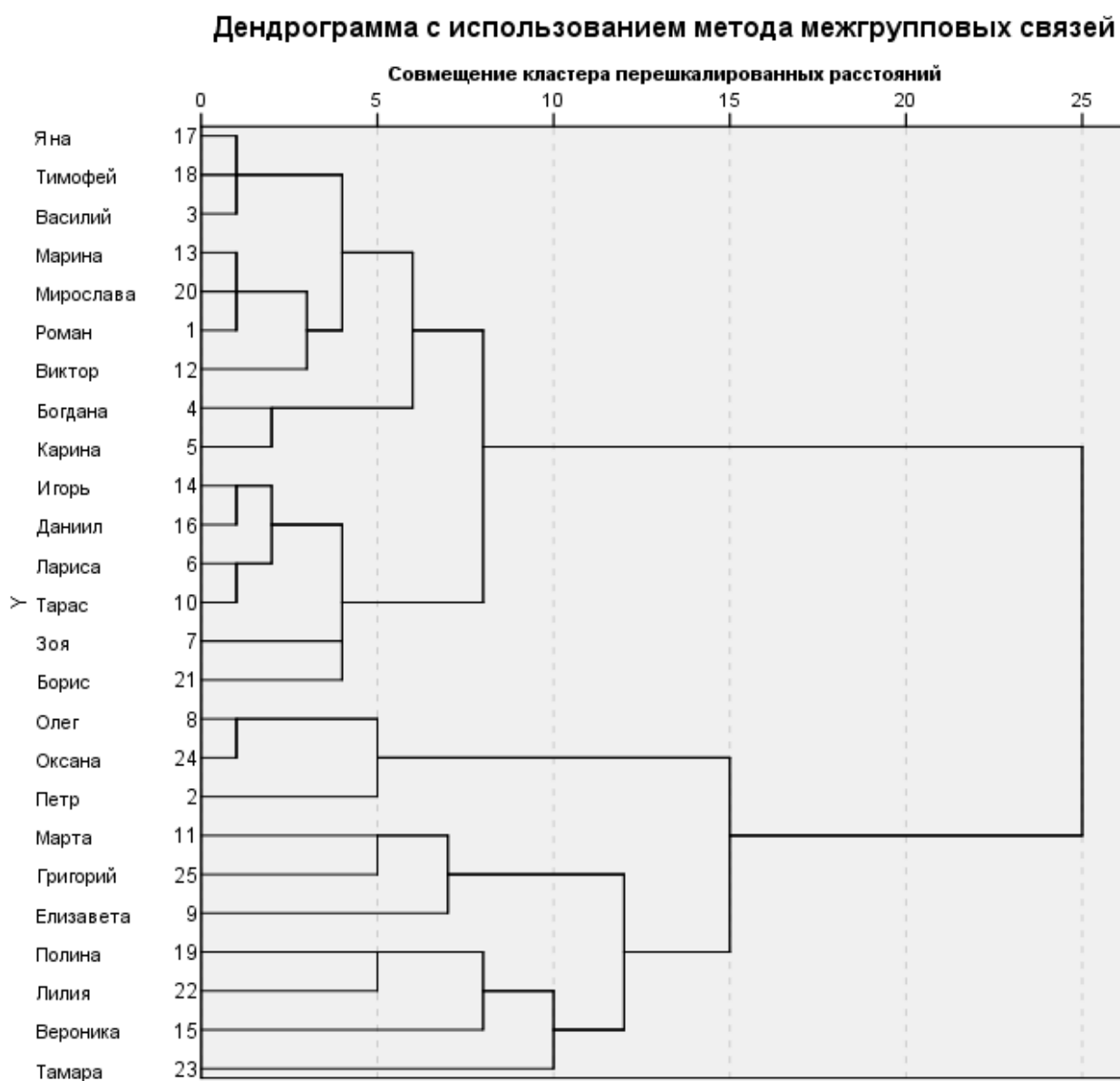

Рис. 1. Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків

Таблиця 1

Порядок агломерації кластерів

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першої появи кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	17	18	11,414	0	0	4
2	14	16	13,402	0	0	9
3	6	10	15,959	0	0	9
4	3	17	16,319	0	1	11
5	8	24	17,599	0	0	15
6	13	20	20,504	0	0	7
7	1	13	23,764	0	6	10
8	4	5	35,261	0	0	17
9	6	14	37,358	3	2	12
10	1	12	48,337	7	0	11
11	1	3	53,520	10	4	17
12	6	7	57,894	9	0	13
13	6	21	60,758	12	0	20
14	11	25	72,779	0	0	18
15	2	8	74,401	0	5	23
16	19	22	80,061	0	0	19
17	1	4	82,335	11	8	20
18	9	11	101,815	0	14	22
19	15	19	114,433	0	16	21
20	1	6	121,005	17	13	24
21	15	23	136,765	19	0	22
22	9	15	167,604	18	21	23
23	2	9	207,159	15	22	24
24	1	2	354,688	20	23	0

Належність до кластерів	
Спостереження	Кластери 4
1:Роман	1
2:Петро	3
3:Василь	1
4:Богдана	1
5:Карина	1
6:Лариса	2
7:Зоя	2
8:Олег	3
9:Єлизавета	4
10:Тарас	2
11:Марта	4
12:Віктор	1
13:Марина	1
14:Ігор	2
15:Вероніка	4
16:Данило	2
17:Яна	1
18:Тимофій	1
19:Поліна	4
20:Мирослава	1
21:Борис	2
22:Лілія	4
23:Тамара	4
24:Оксана	3
25:Григорій	4

Таблиця 2. Належність респондентів до кластерів

Додаток Б.

Результати статистичного аналізу показників копінгових стратегій, статусів ідентичності та часових орієнтацій за кластерами

Описові статистики

		N	Середнє	Середньоквадр. відхилення	Стандартна похибка	95% довірчий інтервал для середнього значення		Мінімум	Максимум
						Нижня межа	Верхня межа		
К1 Конфронтаційний	1	9	6,111	1,6915	,5638	4,811	7,411	3,0	8,0
	2	6	7,333	,8165	,3333	6,476	8,190	6,0	8,0
	3	3	7,000	1,0000	,5774	4,516	9,484	6,0	8,0
	4	7	13,286	2,1381	,8081	11,308	15,263	11,0	17,0
	Всього	25	8,520	3,4293	,6859	7,104	9,936	3,0	17,0
К2 Дистанціювання	1	9	6,889	1,8333	,6111	5,480	8,298	4,0	9,0
	2	6	6,333	1,6330	,6667	4,620	8,047	4,0	8,0
	3	3	14,667	,5774	,3333	13,232	16,101	14,0	15,0
	4	7	9,000	3,0000	1,1339	6,225	11,775	6,0	14,0
	Всього	25	8,280	3,2980	,6596	6,919	9,641	4,0	15,0
К3 Самоконтроль	1	9	13,889	1,2693	,4231	12,913	14,865	12,0	16,0
	2	6	12,333	1,0328	,4216	11,249	13,417	11,0	14,0
	3	3	4,333	,5774	,3333	2,899	5,768	4,0	5,0
	4	7	9,714	2,2147	,8371	7,666	11,763	6,0	12,0
	Всього	25	11,200	3,4034	,6807	9,795	12,605	4,0	16,0
К4 Пошук соціальної підтримки	1	9	8,778	1,9861	,6620	7,251	10,304	6,0	12,0
	2	6	16,167	1,8348	,7491	14,241	18,092	13,0	18,0
	3	3	10,000	,0000	,0000	10,000	10,000	10,0	10,0
	4	7	11,714	2,9841	1,1279	8,954	14,474	8,0	16,0

	Всього	25	11,520	3,5721	,7144	10,046	12,994	6,0	18,0
К5 Прийняття	1	9	6,778	,8333	,2778	6,137	7,418	6,0	8,0
відповідальності	2	6	6,667	,8165	,3333	5,810	7,524	6,0	8,0
	3	3	5,333	1,5275	,8819	1,539	9,128	4,0	7,0
	4	7	6,000	3,1091	1,1751	3,125	8,875	1,0	9,0
	Всього	25	6,360	1,8000	,3600	5,617	7,103	1,0	9,0
К6 Втеча-уникнення	1	9	8,333	1,6583	,5528	7,059	9,608	7,0	11,0
	2	6	8,833	2,3166	,9458	6,402	11,264	6,0	13,0
	3	3	14,667	1,5275	,8819	10,872	18,461	13,0	16,0
	4	7	18,429	3,6450	1,3777	15,058	21,800	12,0	22,0
	Всього	25	12,040	5,1029	1,0206	9,934	14,146	6,0	22,0
К7 Планування	1	9	13,556	2,1858	,7286	11,875	15,236	9,0	16,0
	2	6	10,667	2,3381	,9545	8,213	13,120	8,0	14,0
	3	3	5,000	2,6458	1,5275	-1,572	11,572	3,0	8,0
	4	7	6,857	2,2678	,8571	4,760	8,954	4,0	11,0
	Всього	25	9,960	3,9315	,7863	8,337	11,583	3,0	16,0
К8 Позитивна переоцінка	1	9	15,111	2,4721	,8240	13,211	17,011	11,0	18,0
	2	6	13,833	1,4720	,6009	12,289	15,378	12,0	16,0
	3	3	7,667	2,3094	1,3333	1,930	13,404	5,0	9,0
	4	7	8,857	2,7946	1,0562	6,273	11,442	6,0	14,0
	Всього	25	12,160	3,8153	,7631	10,585	13,735	5,0	18,0
ІІ Досягнута	1	9	6,614	,6059	,2020	6,148	7,080	5,6	7,5
	2	6	6,467	,4944	,2019	5,948	6,986	5,7	7,2
	3	3	4,008	,3263	,1884	3,198	4,819	3,8	4,4
	4	7	4,391	,3120	,1179	4,103	4,680	4,1	5,0
	Всього	25	5,644	1,2332	,2466	5,134	6,153	3,8	7,5
І2 Мораторій	1	9	2,092	1,2994	,4331	1,093	3,091	,0	4,1

	2	6	4,124	,7585	,3096	3,328	4,920	3,2	5,2
	3	3	5,606	2,2878	1,3209	-,077	11,289	3,2	7,7
	4	7	5,187	2,0153	,7617	3,323	7,051	2,3	8,2
	Всього	25	3,868	2,0539	,4108	3,020	4,716	,0	8,2
I3 Передчасна	1	9	2,932	,5143	,1714	2,537	3,327	2,2	3,7
	2	6	3,828	,6432	,2626	3,153	4,503	3,1	4,7
	3	3	2,685	,4243	,2450	1,631	3,739	2,2	3,1
	4	7	3,981	1,2764	,4824	2,800	5,161	2,8	6,7
	Всього	25	3,411	,9417	,1883	3,022	3,800	2,2	6,7
I4 Дифузія	1	9	3,910	,3049	,1016	3,675	4,144	3,3	4,3
	2	6	2,996	,7758	,3167	2,182	3,811	2,2	4,2
	3	3	6,449	1,1156	,6441	3,678	9,220	5,2	7,4
	4	7	5,666	,8911	,3368	4,842	6,490	4,3	6,7
	Всього	25	4,487	1,4233	,2847	3,899	5,074	2,2	7,4
T1 Негативне минуле	1	9	2,644	,2068	,0689	2,485	2,803	2,4	2,9
	2	6	2,467	,5046	,2060	1,937	2,996	1,8	3,2
	3	3	3,167	,5686	,3283	1,754	4,579	2,7	3,8
	4	7	3,000	,1732	,0655	2,840	3,160	2,7	3,2
	Всього	25	2,764	,4071	,0814	2,596	2,932	1,8	3,8
T2 Позитивне минуле	1	9	3,985	,3372	,1124	3,726	4,244	3,2	4,2
	2	6	3,935	,1712	,0699	3,756	4,115	3,7	4,2
	3	3	3,748	,2814	,1625	3,049	4,447	3,4	4,0
	4	7	4,046	,2539	,0960	3,811	4,281	3,7	4,3
	Всього	25	3,962	,2736	,0547	3,849	4,075	3,2	4,3
T3 Гедоністичне теперішнє	1	9	3,322	,4089	,1363	3,008	3,637	2,7	3,7
	2	6	3,078	,2713	,1108	2,793	3,363	2,7	3,5
	3	3	3,844	1,3668	,7891	,449	7,240	2,3	4,7

	4	7	3,362	,8127	,3072	2,610	4,114	2,5	4,9
	Всього	25	3,337	,6642	,1328	3,063	3,611	2,3	4,9
Т4 Фаталістичне теперішнє	1	9	2,294	,2987	,0996	2,064	2,523	1,9	2,9
	2	6	2,969	,4054	,1655	2,543	3,394	2,3	3,6
	3	3	4,819	,1316	,0760	4,492	5,145	4,7	4,9
	4	7	3,656	,8450	,3194	2,874	4,437	1,9	4,4
	Всього	25	3,140	,9744	,1949	2,738	3,542	1,9	4,9
Т5 Майбутнє	1	9	3,641	,2305	,0768	3,464	3,818	3,3	4,0
	2	6	3,688	,1204	,0492	3,562	3,815	3,5	3,8
	3	3	2,872	,1175	,0678	2,580	3,164	2,8	3,0
	4	7	2,978	,5054	,1910	2,511	3,445	2,3	3,8
	Всього	25	3,374	,4631	,0926	3,183	3,566	2,3	4,0

Таблиця 1. Описові статистики за кластерами

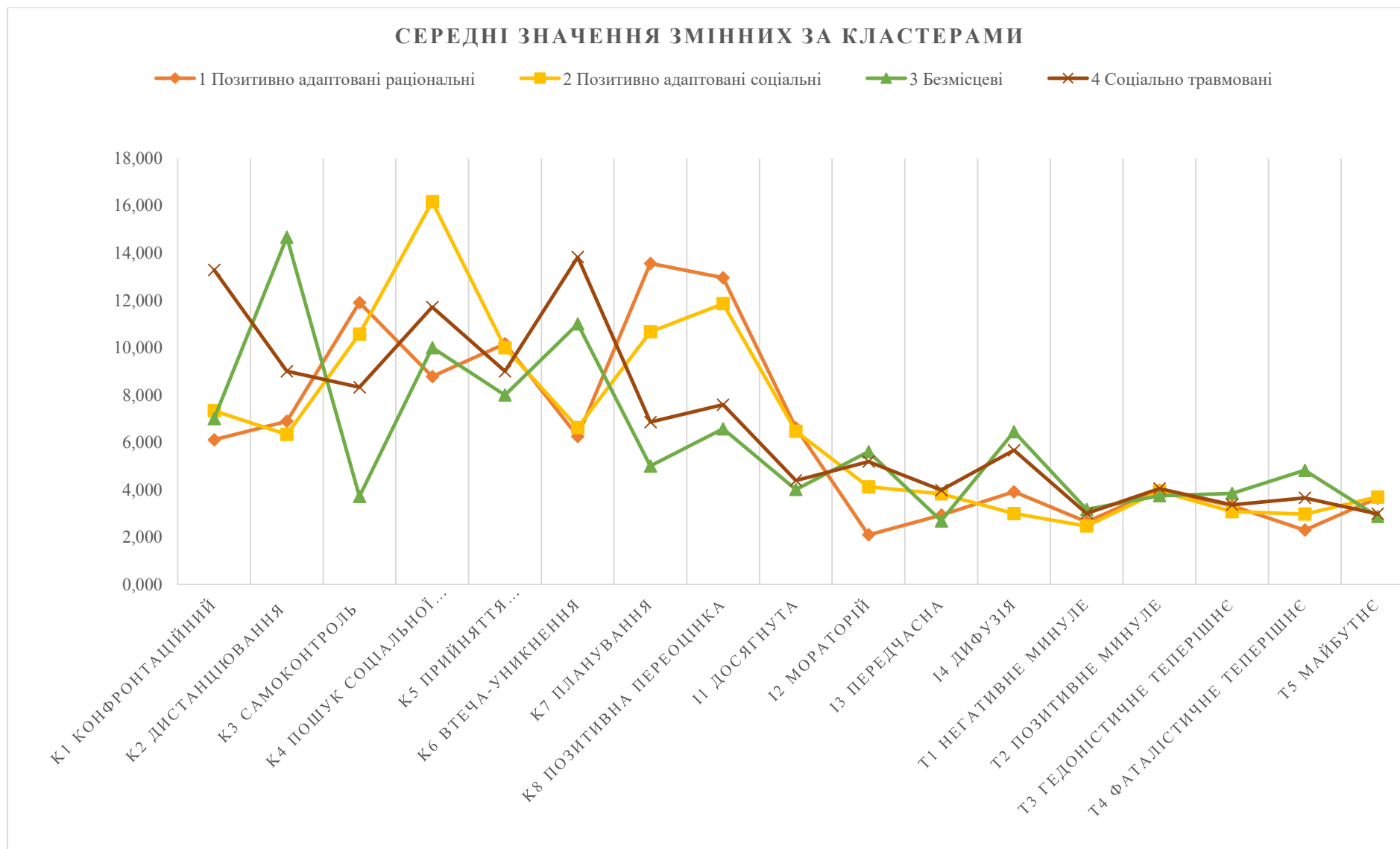

Рис. 1. Графік середніх значень змінних за кластерами

Створені респондентами ментальні карти

Рис. 1. Карта рідного міста (Горлівка), Роман

Рис. 3. Карта рідного міста (Донецьк), Петро

Рис. 4. Карта Києва, Петро

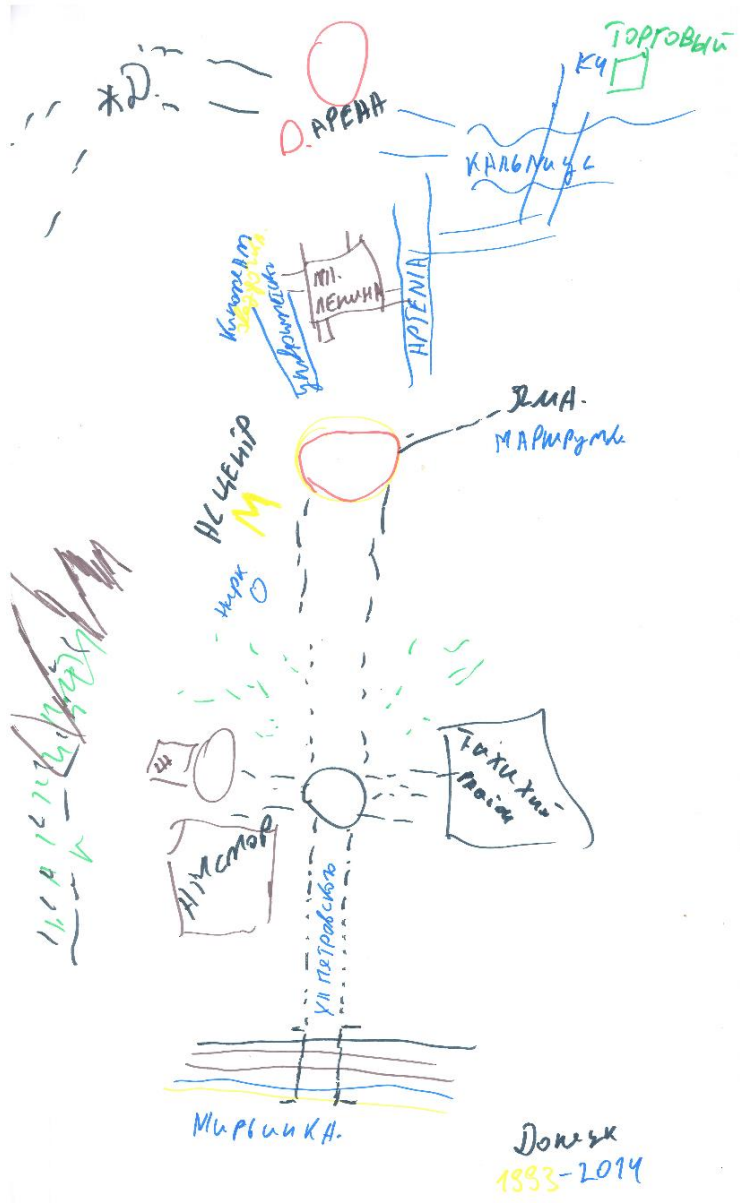

Рис. 5. Карта рідного міста (Донецьк), Василь

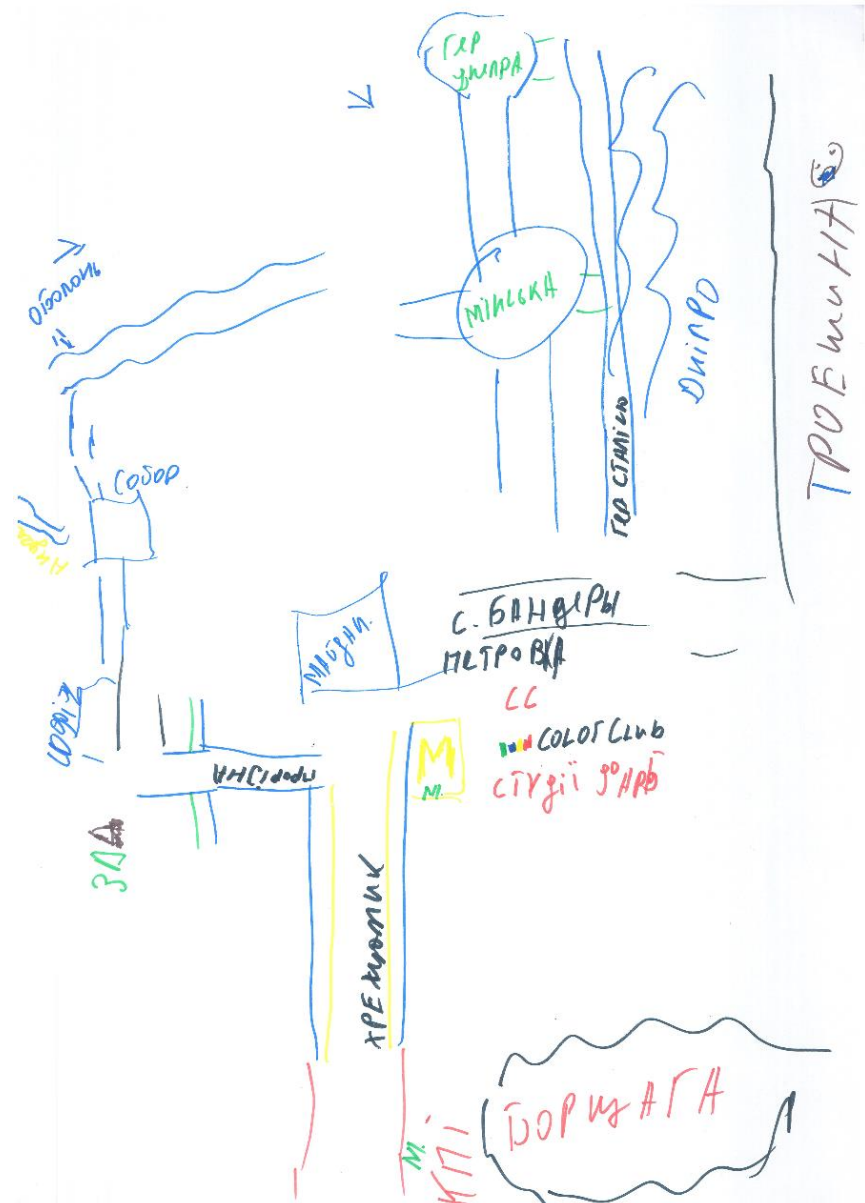

Рис. 6. Карта Києва, Василь

Рис. 7. Карта рідного міста (Донецьк), Богдана

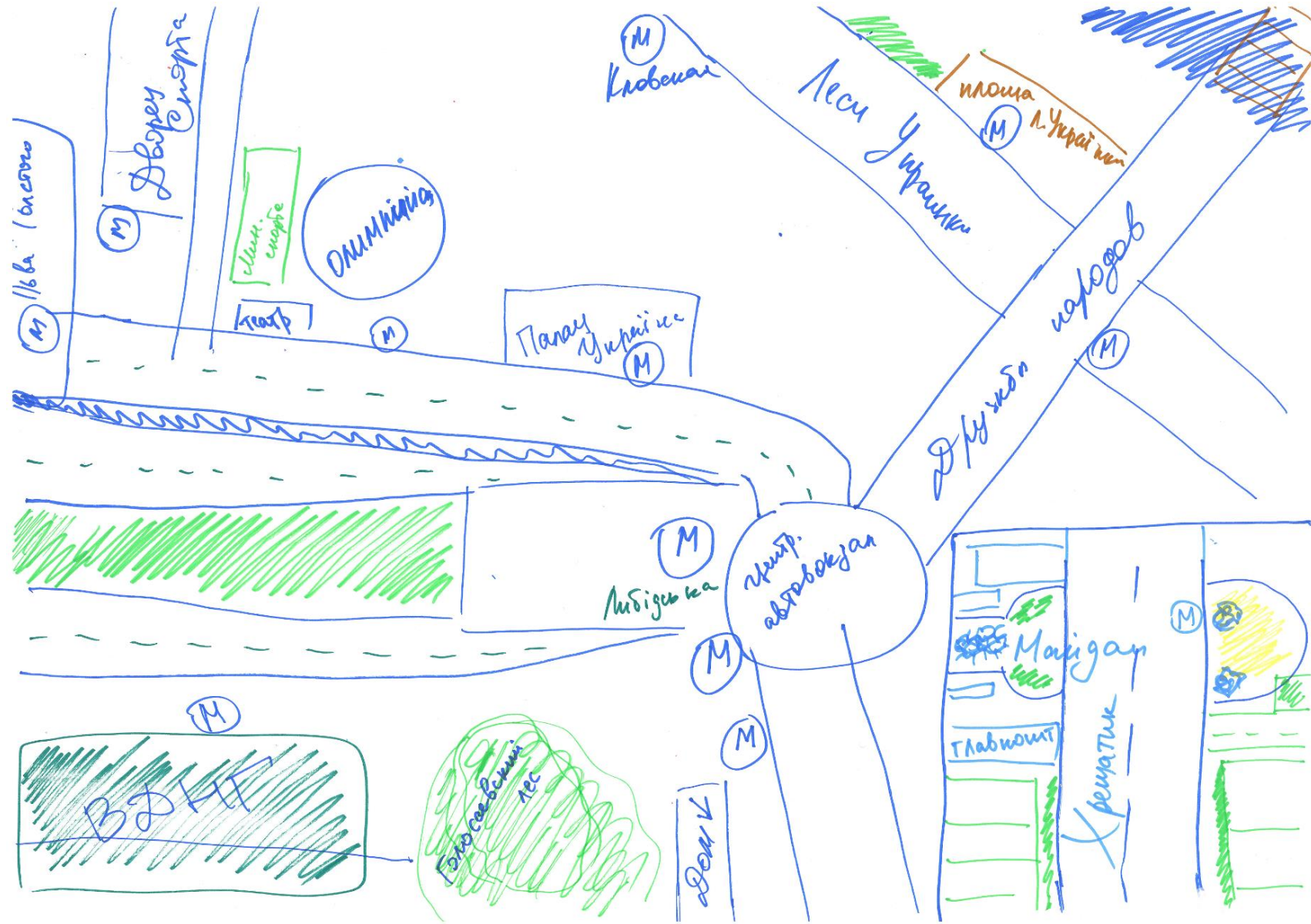

Рис. 8. Карта Києва, Богдана

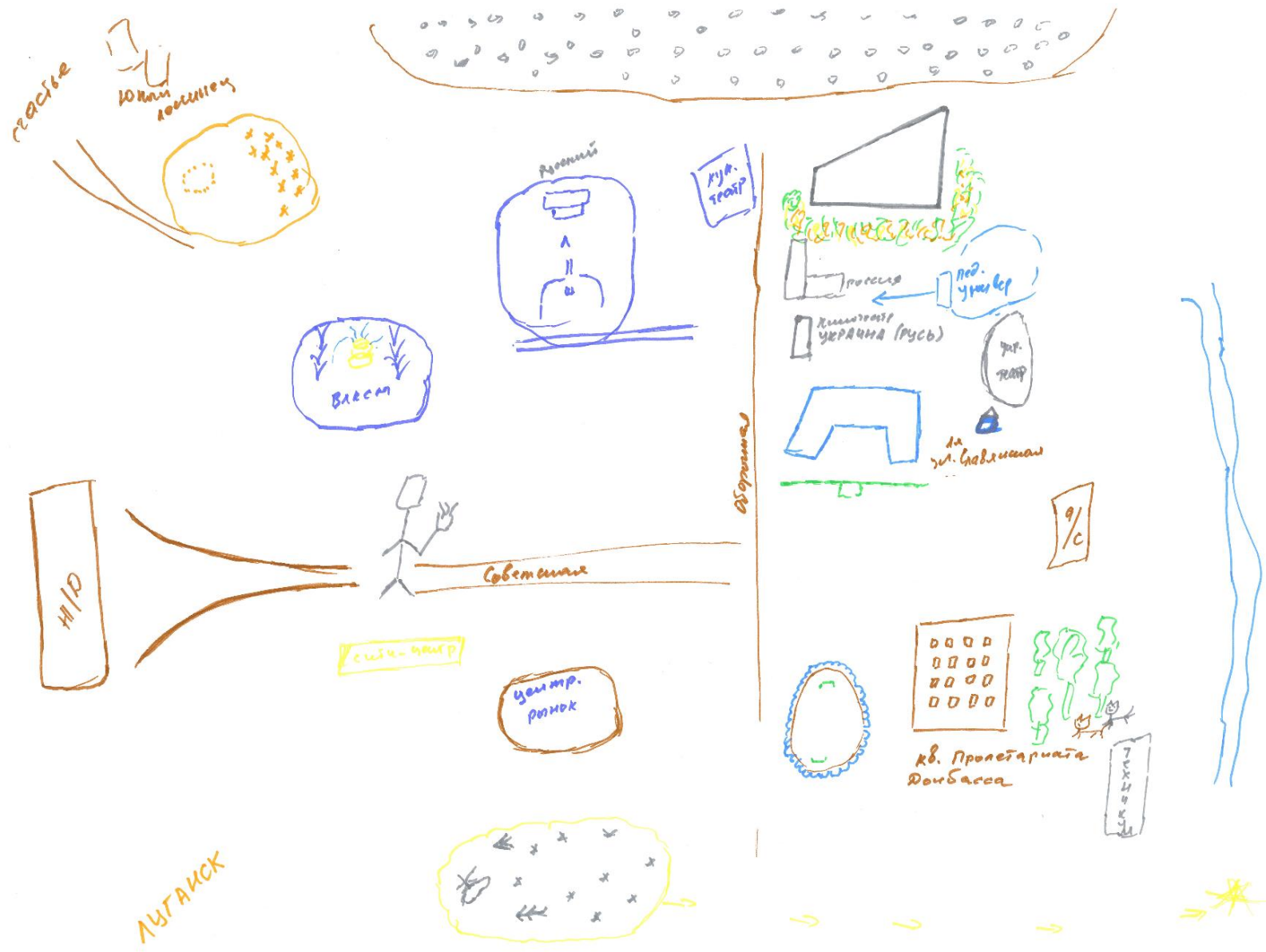

Рис. 9. Карта рідного міста (Луганськ), Карина

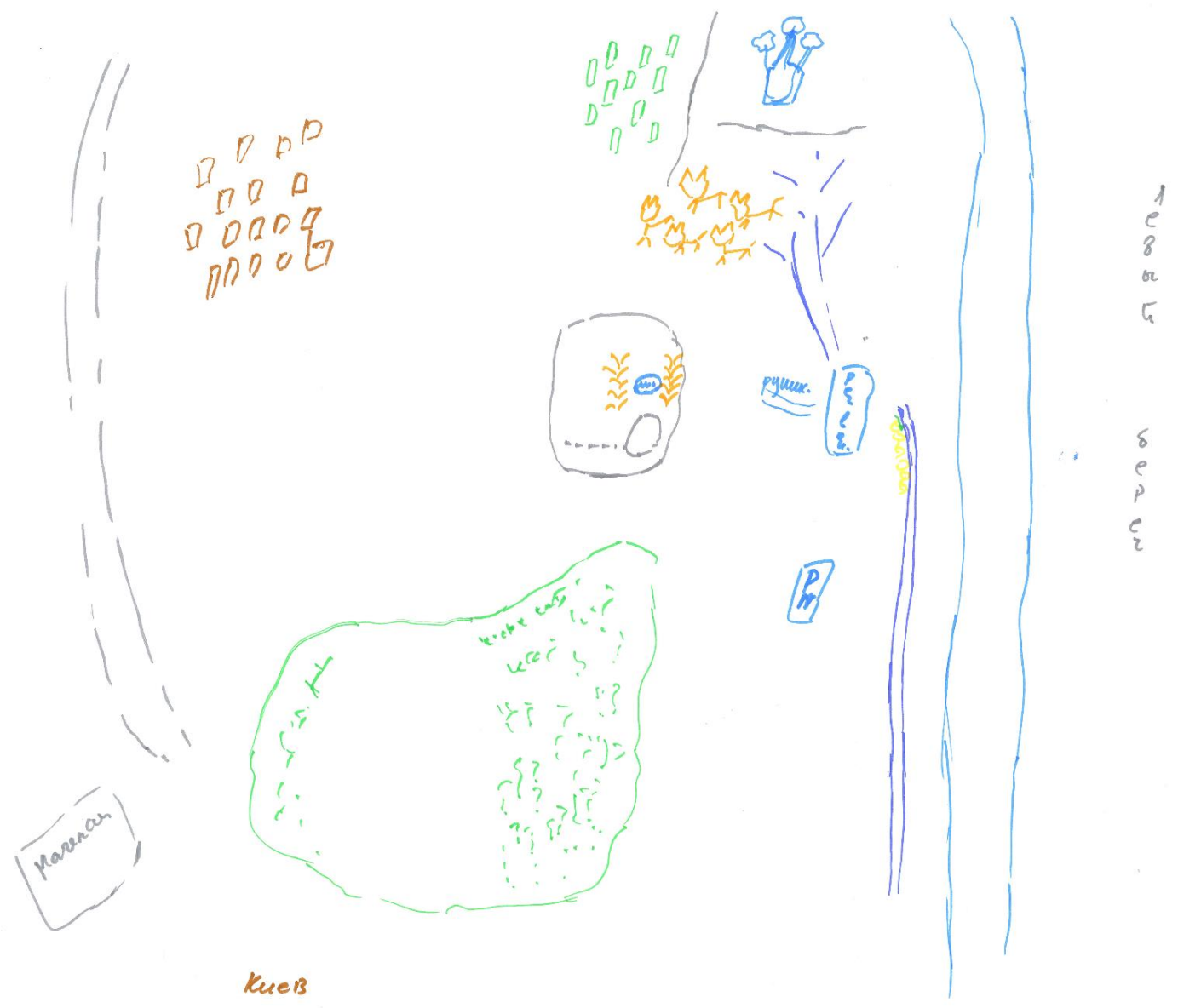

Рис. 10. Карта Києва, Карина

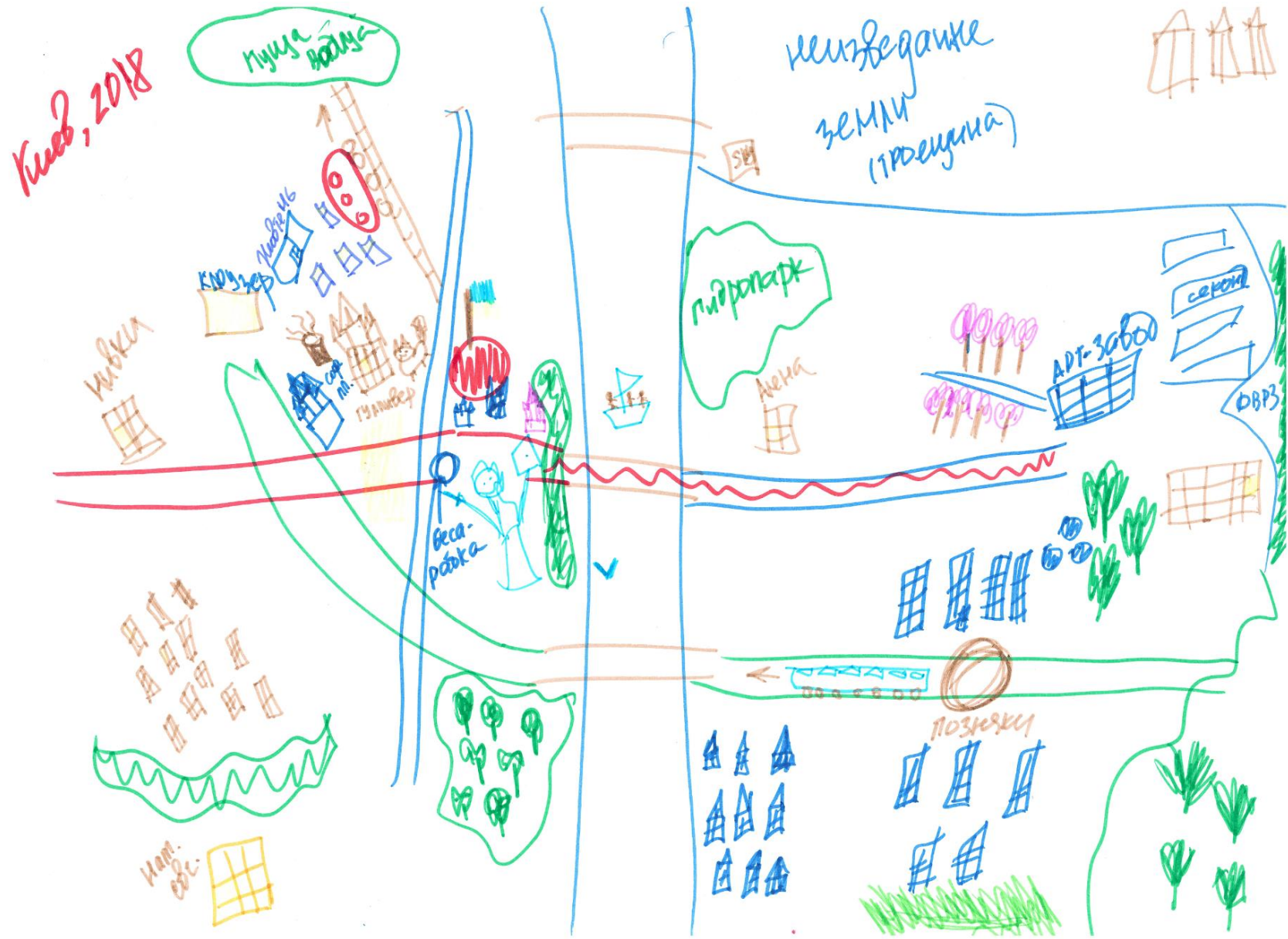

Рис. 12. Карта Києва, Лариса

Рис. 13. Карта рідного міста (Донецьк), Зоя

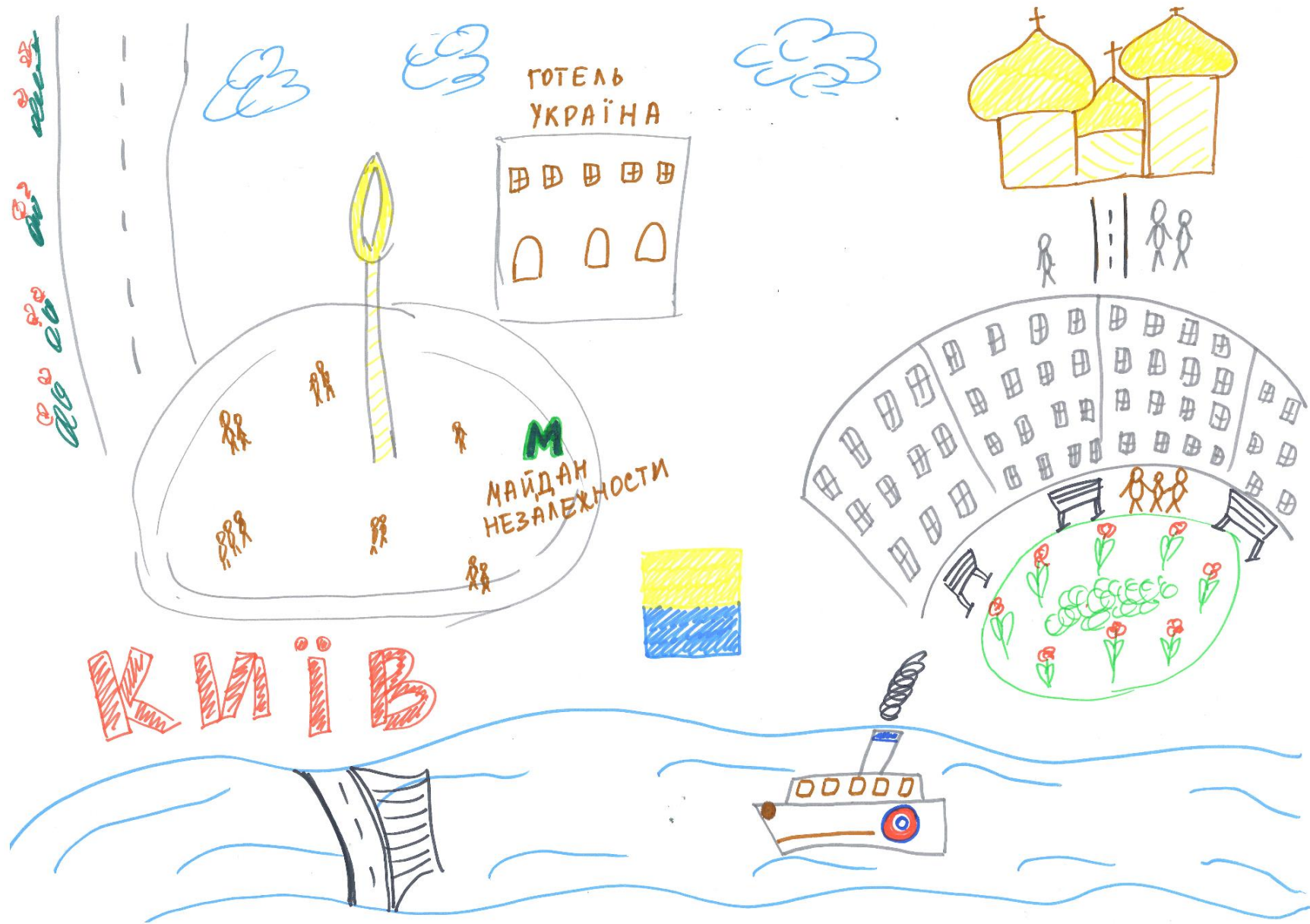

Рис. 14. Карта Києва, Зоя

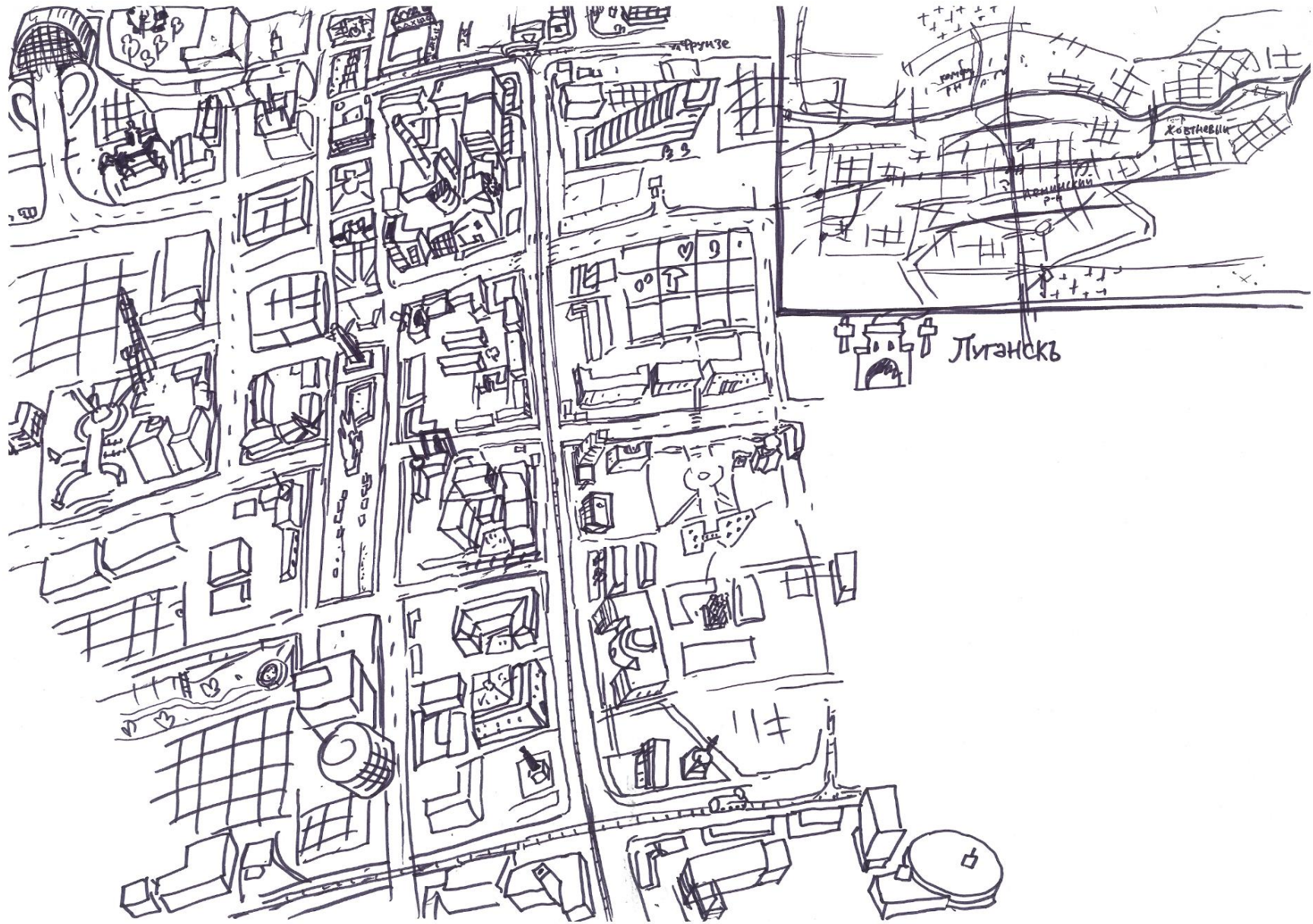

Рис. 15. Карта рідного міста (Луганськ), Олег

Рис. 16. Карта Києва, Олег

Рис. 17. Карта рідного міста (Красний Луч / Хрустальний), Єлизавета

Рис. 18. Карта Києва, Єлизавета

Рис. 19. Карта рідного міста (Луганськ), Тарас

Рис. 20. Карта Києва, Тарас

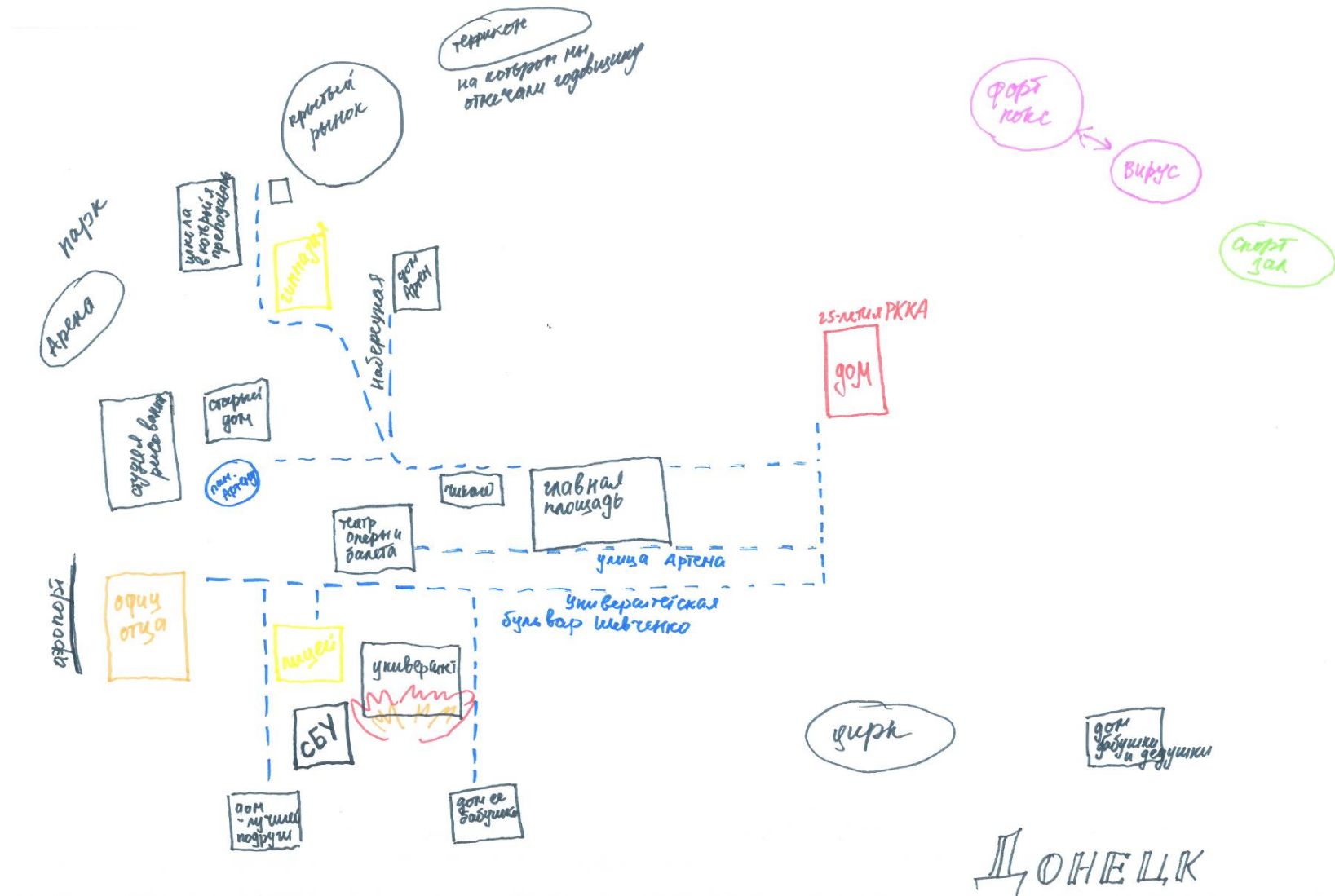

Рис. 21. Карта рідного міста (Донецьк), Марта

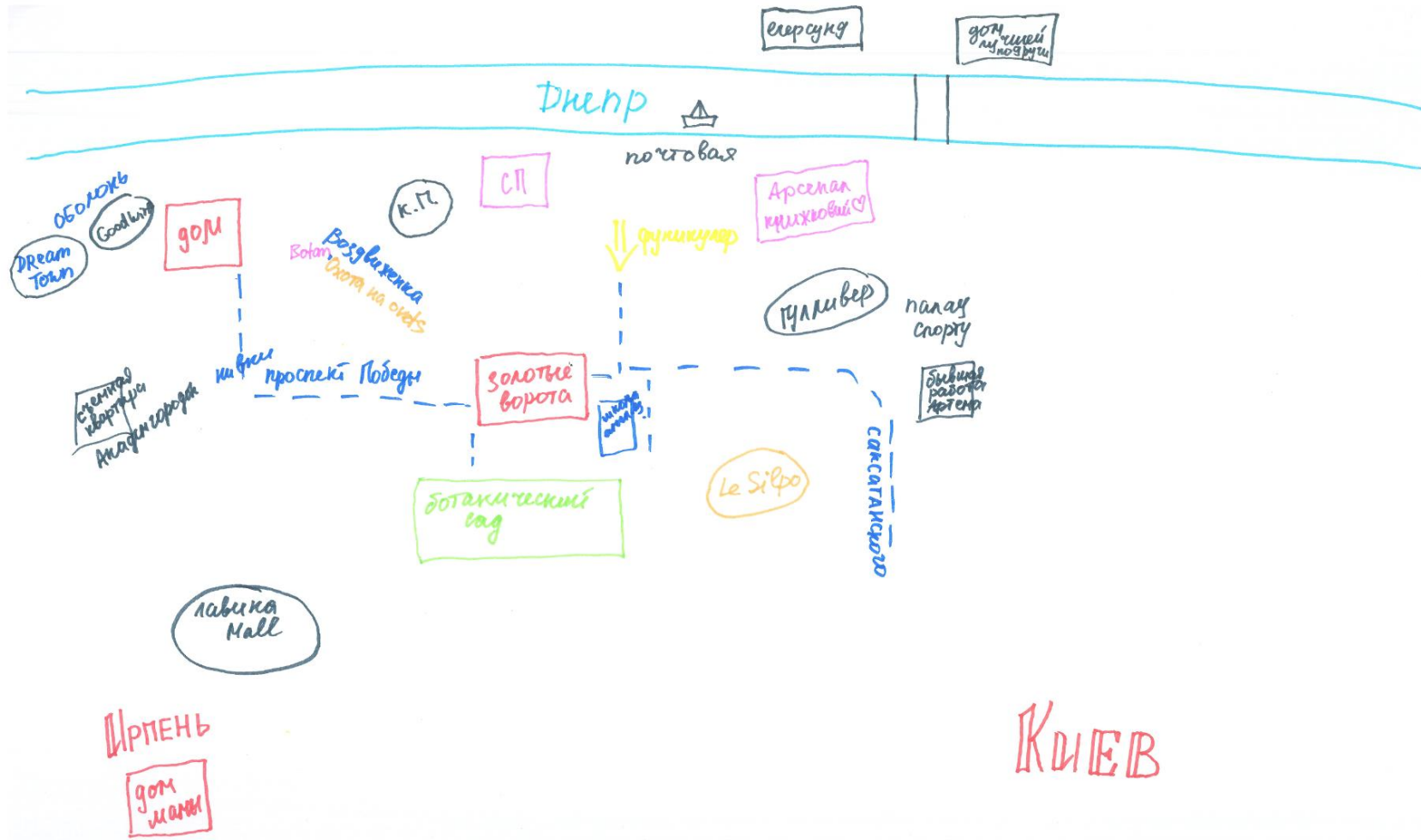

Рис. 22. Карта Києва, Марта

Рис. 24. Карта Києва, Віктор

Рис. 25. Карта рідного міста (Луганськ), Марина

Рис. 26. Карта Києва, Марина

Рис. 27. Карта рідного міста (Донецьк), Ігор

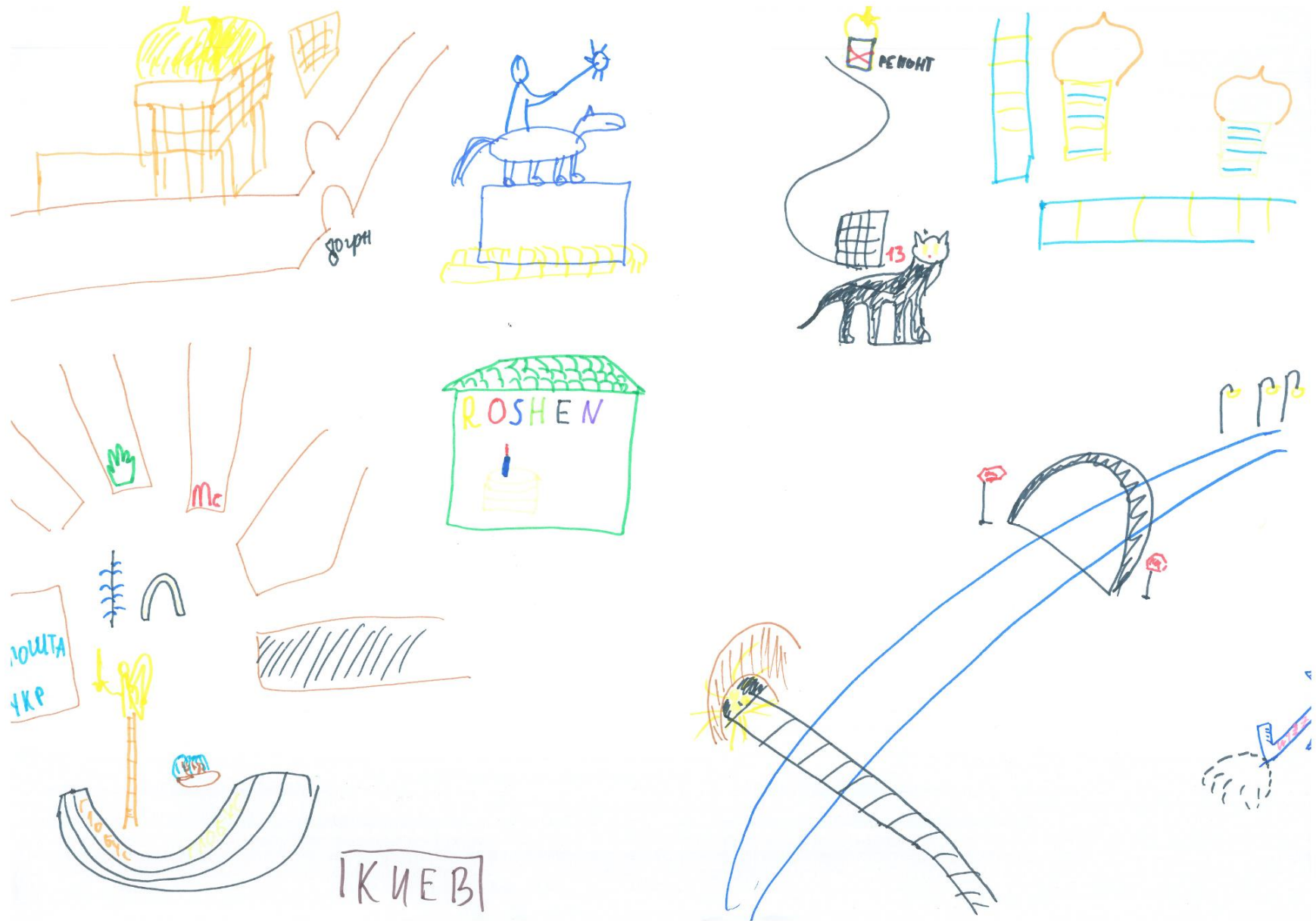

Рис. 28. Карта Києва, Ігор

Рис. 29. Карта рідного міста (Амвросіївка), Вероніка

Рис. 30. Карта Києва, Вероніка

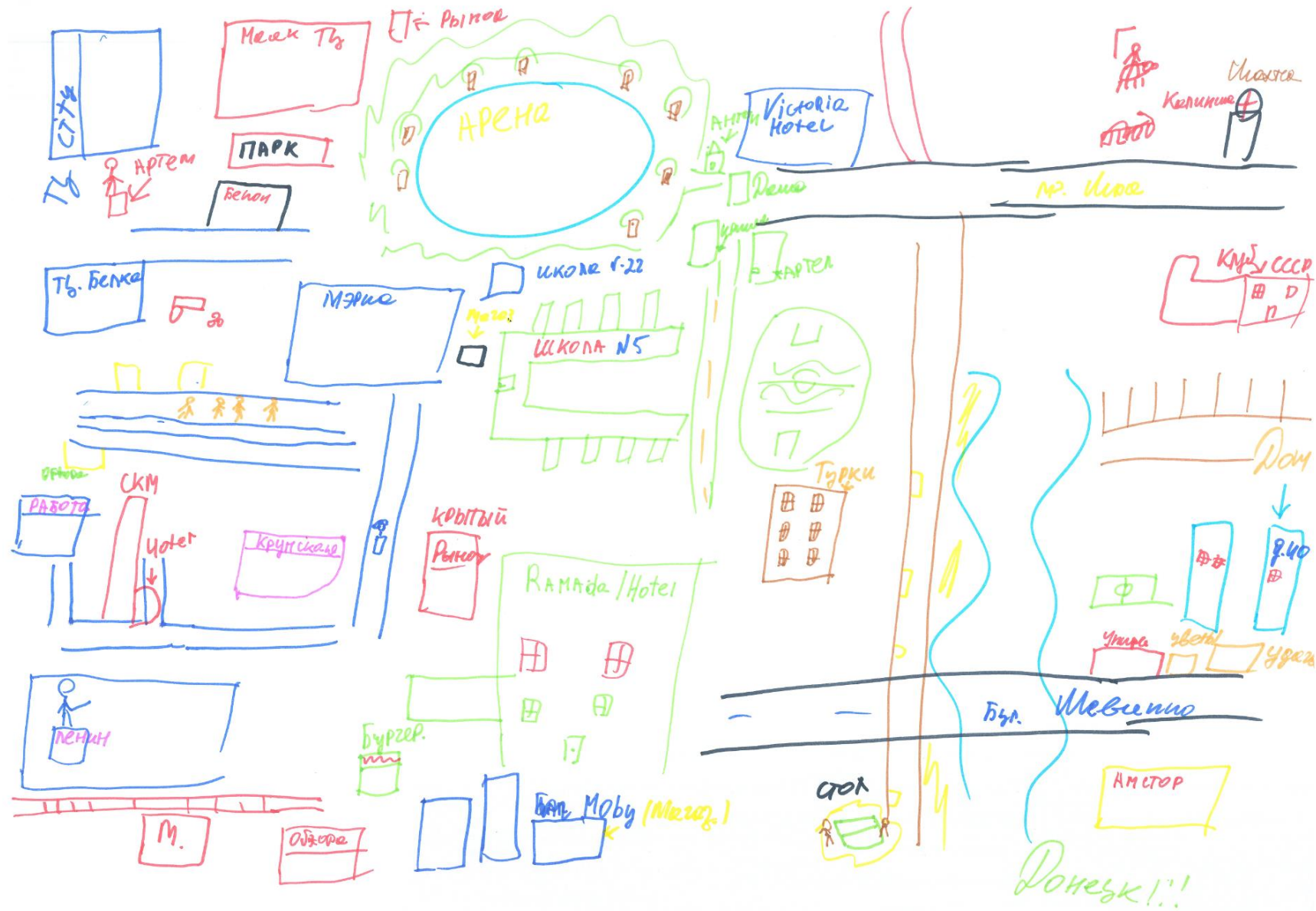

Рис. 31. Карта рідного міста (Донецьк), Данило

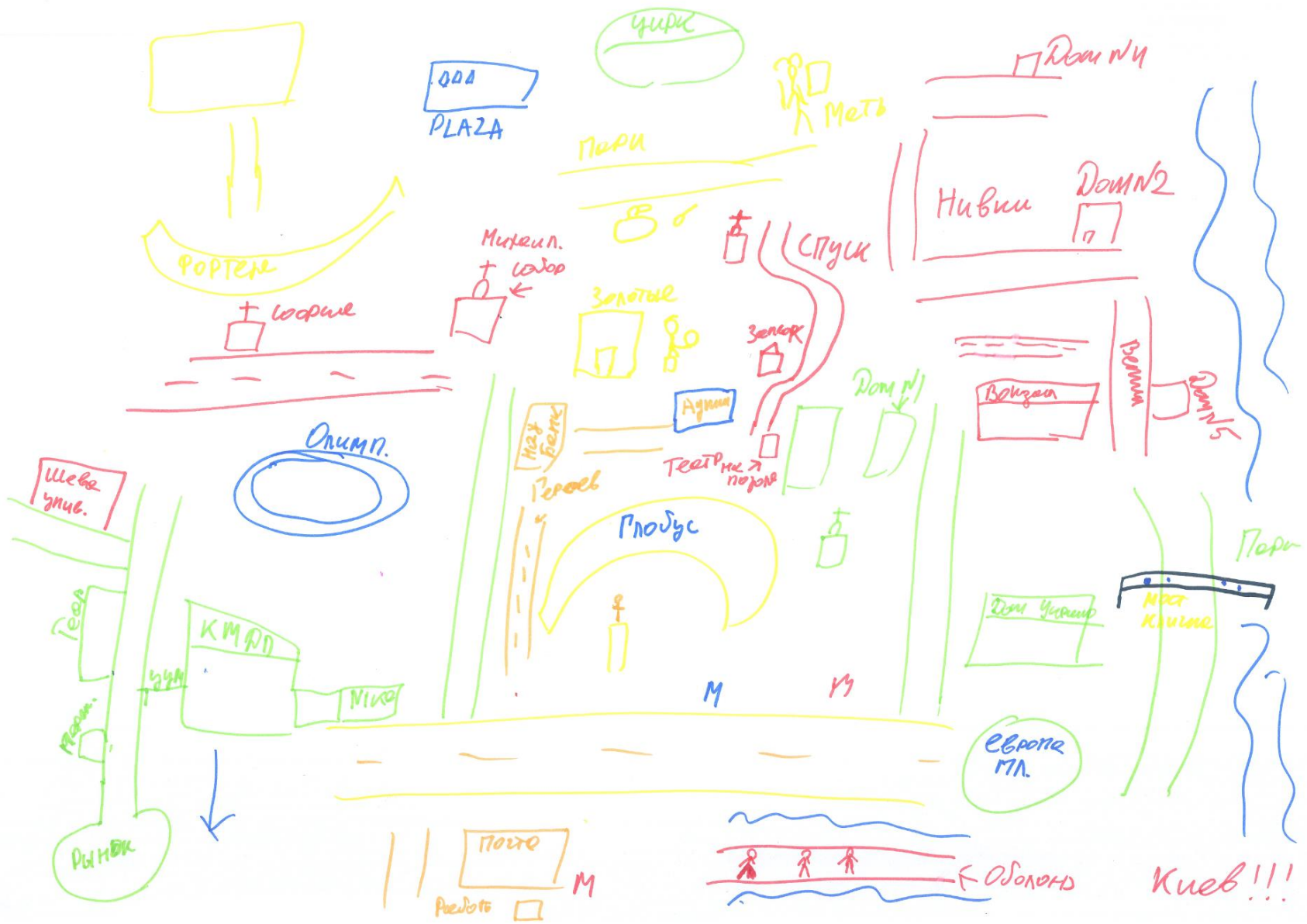

Рис. 32. Карта Києва, Данило

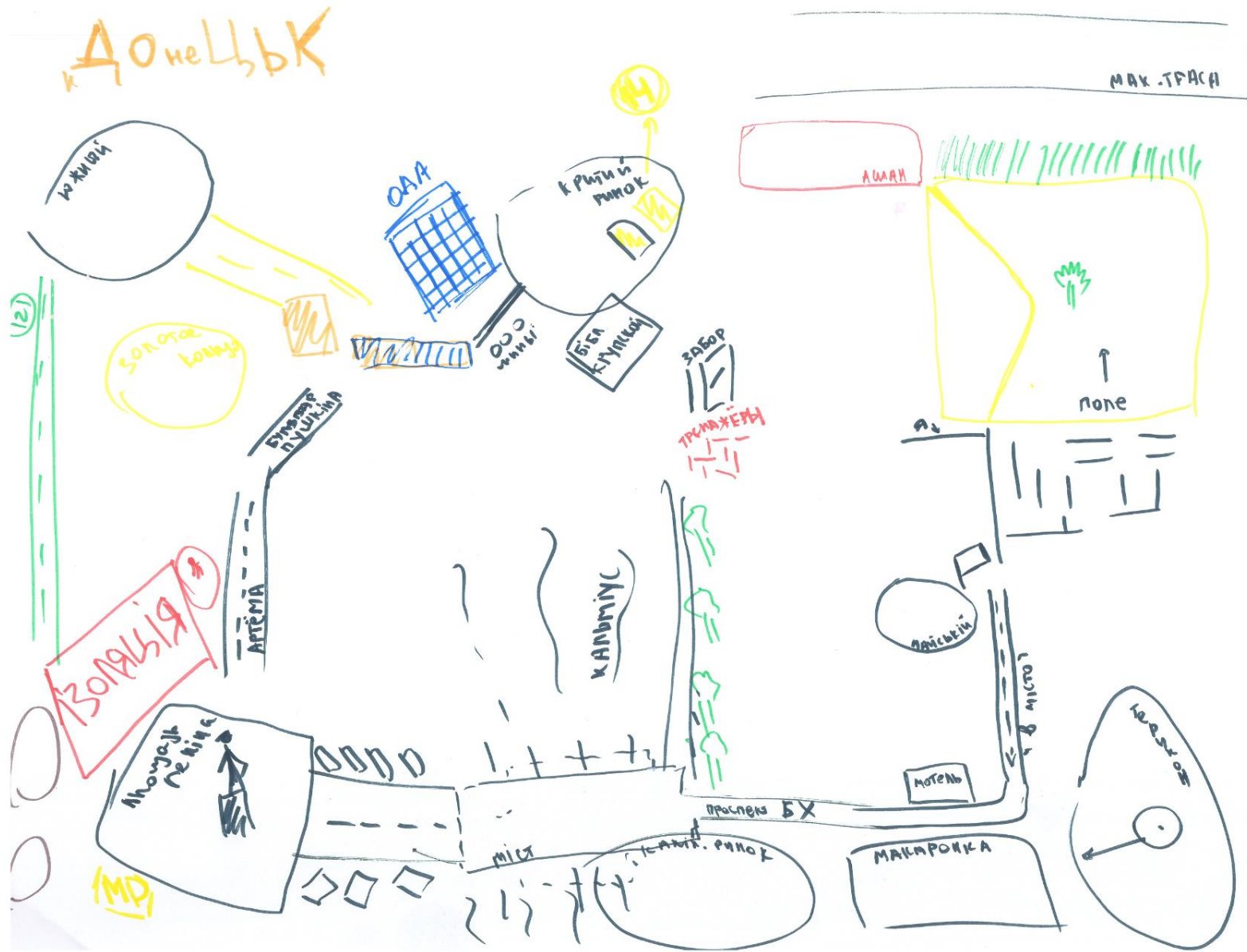

Рис. 33. Карта рідного міста (Донецьк), Яна

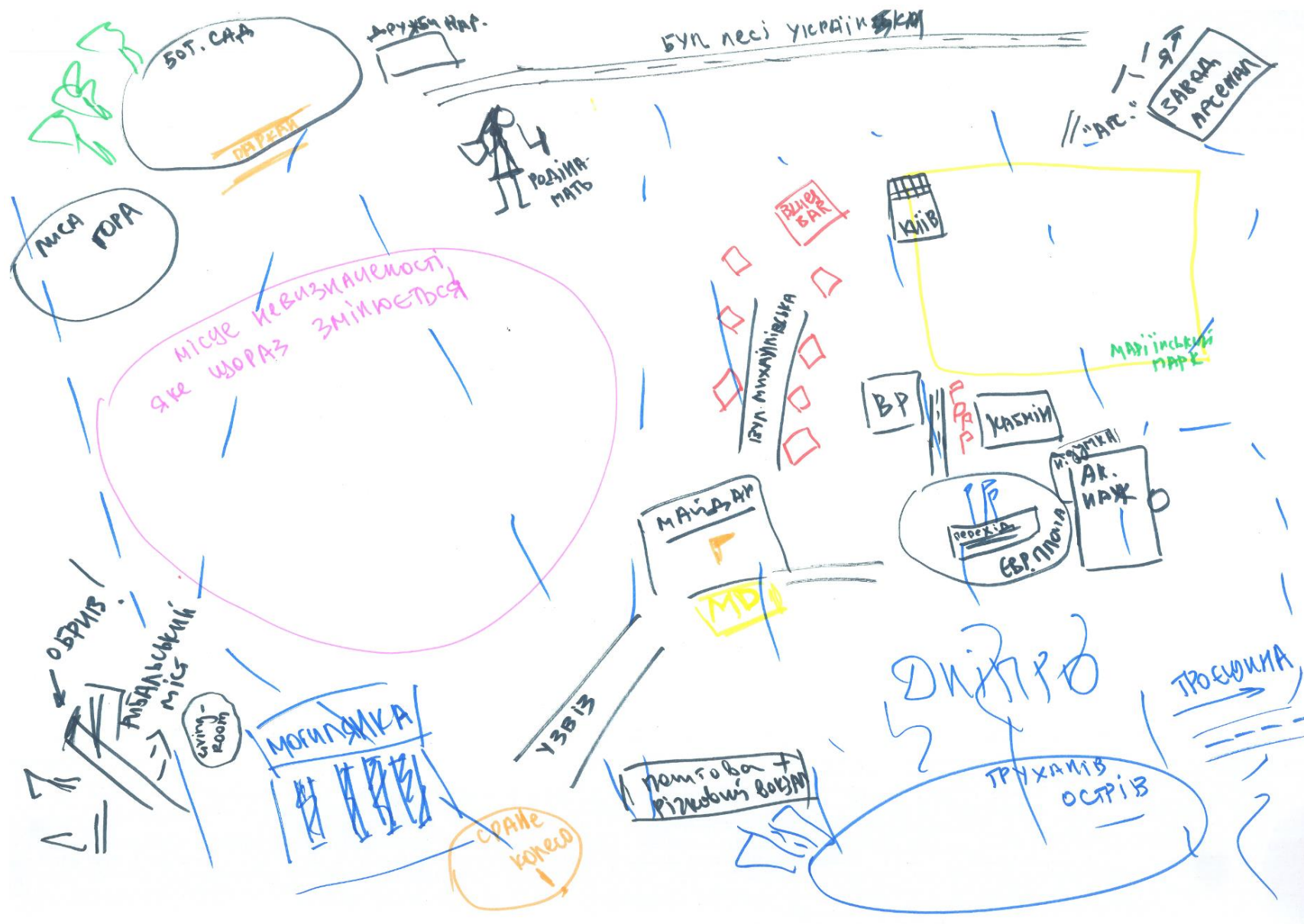

Рис. 34. Карта Києва, Яна

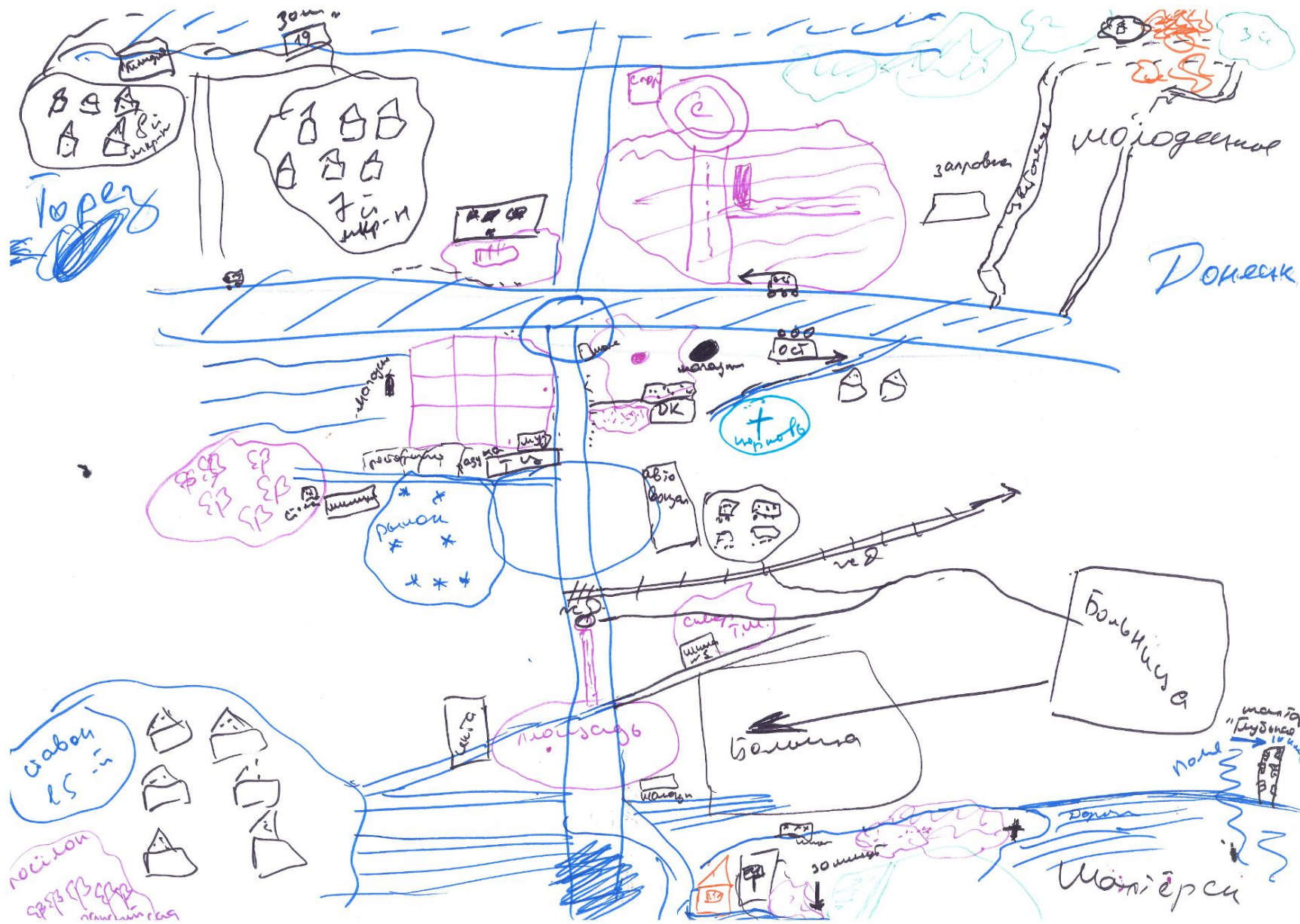

Рис. 35. Карта рідного міста (Шахтарськ), Тимофій

Рис. 37. Карта рідного міста (Іванівка), Поліна

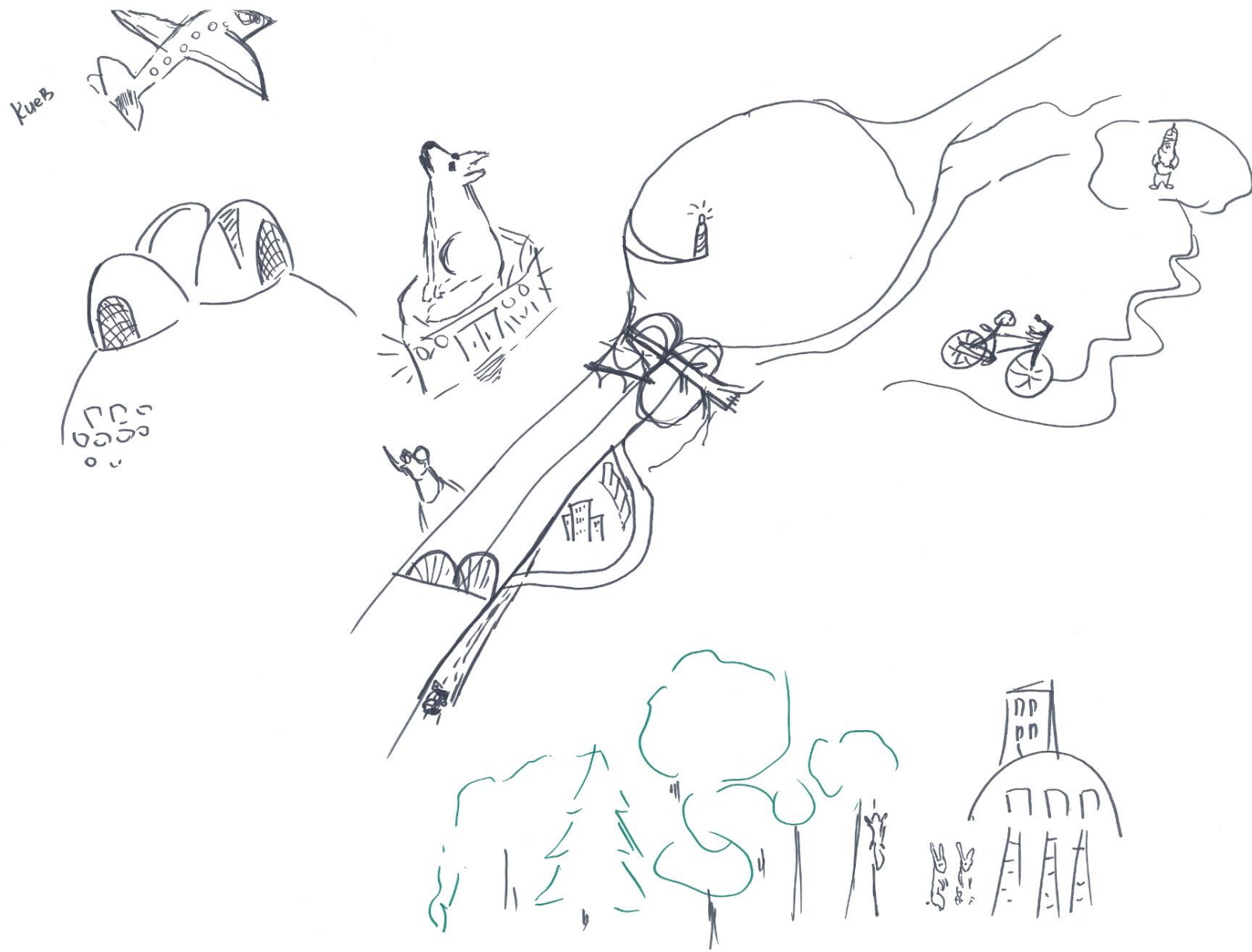

Рис. 38. Карта Києва, Поліна

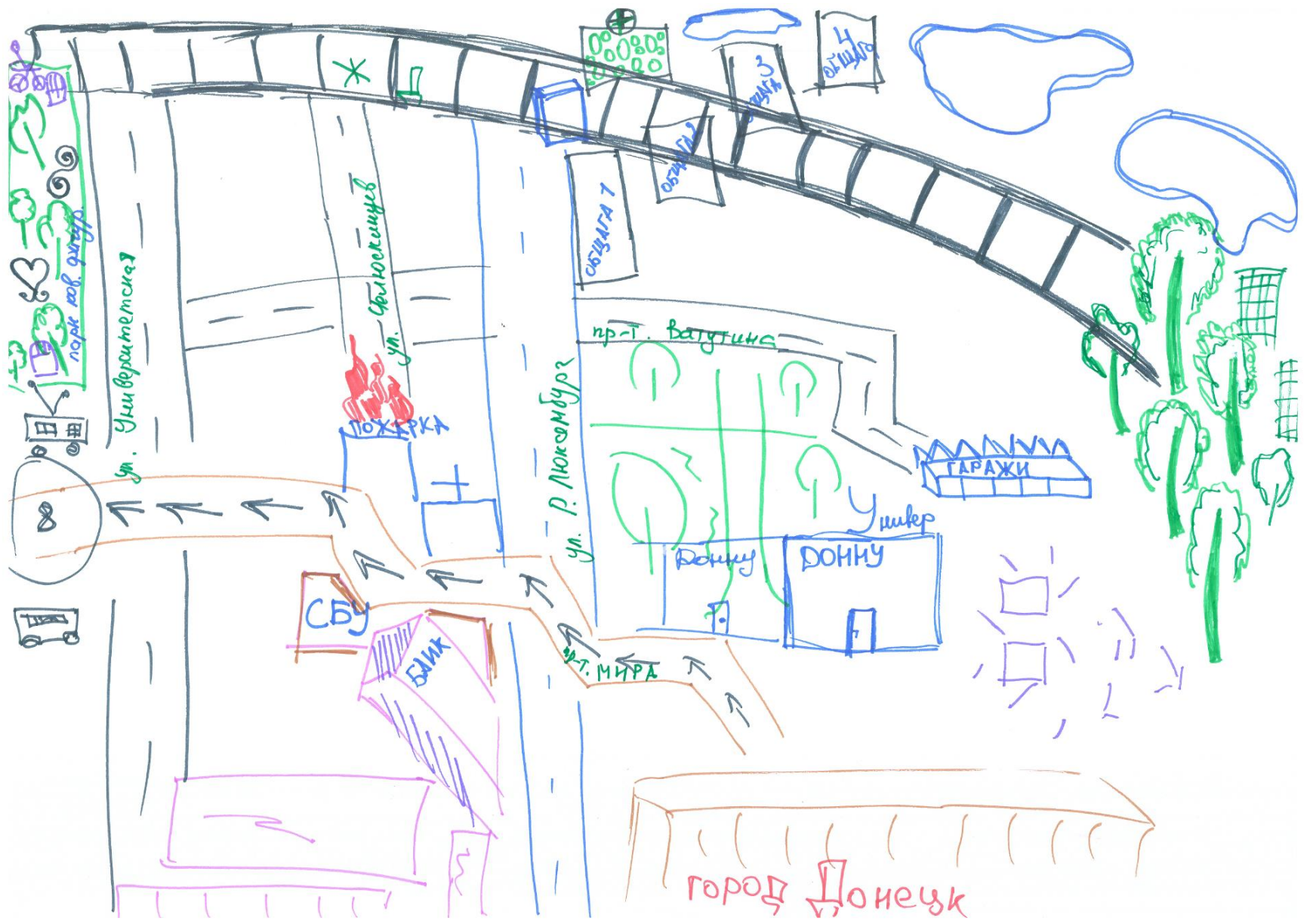

Рис. 39. Карта рідного міста (Донецьк), Мирослава

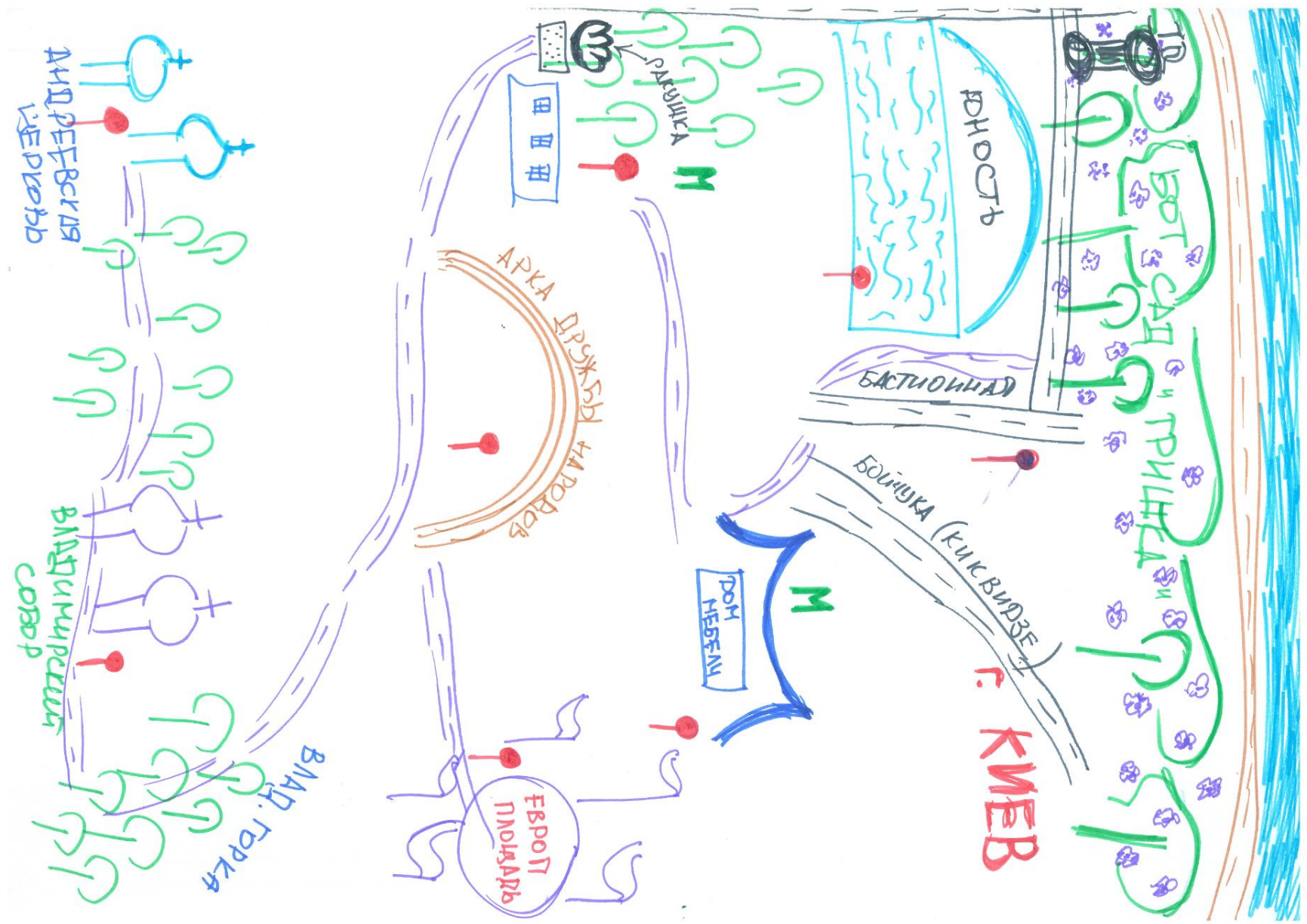

Рис. 40. Карта Києва, Мирослава

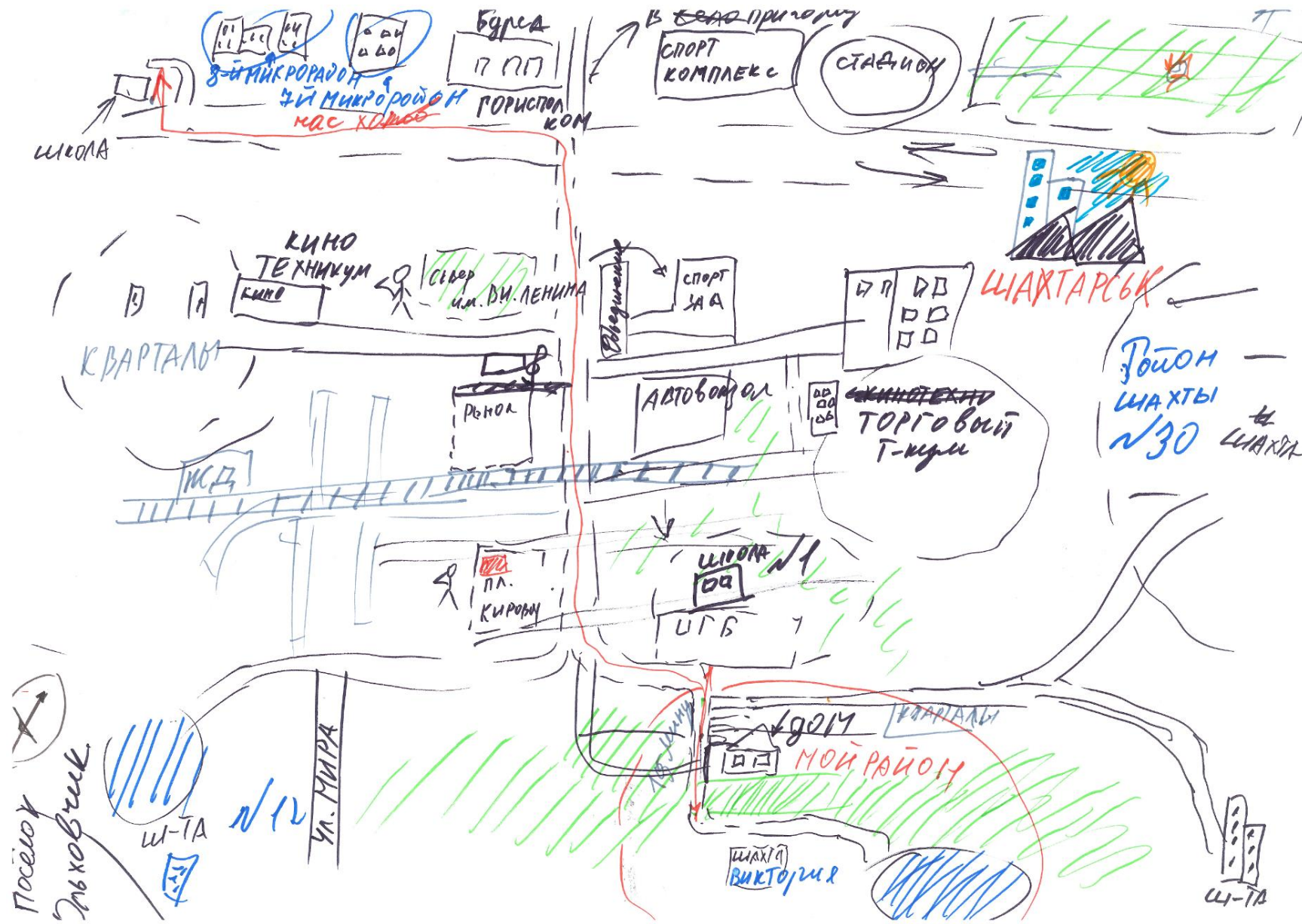

Рис. 41. Карта рідного міста (Шахтарськ), Борис

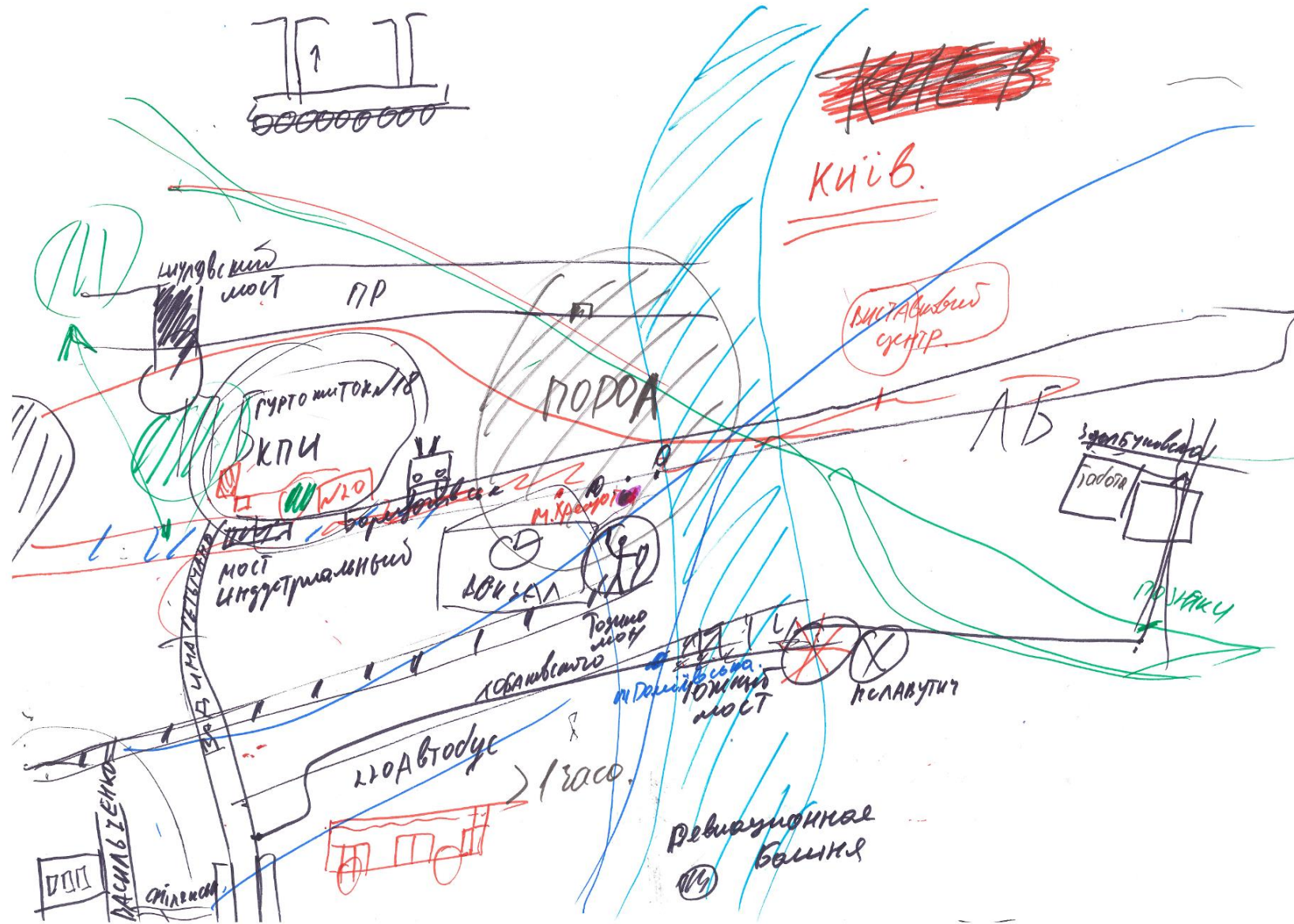

Рис. 42. Карта Києва, Борис

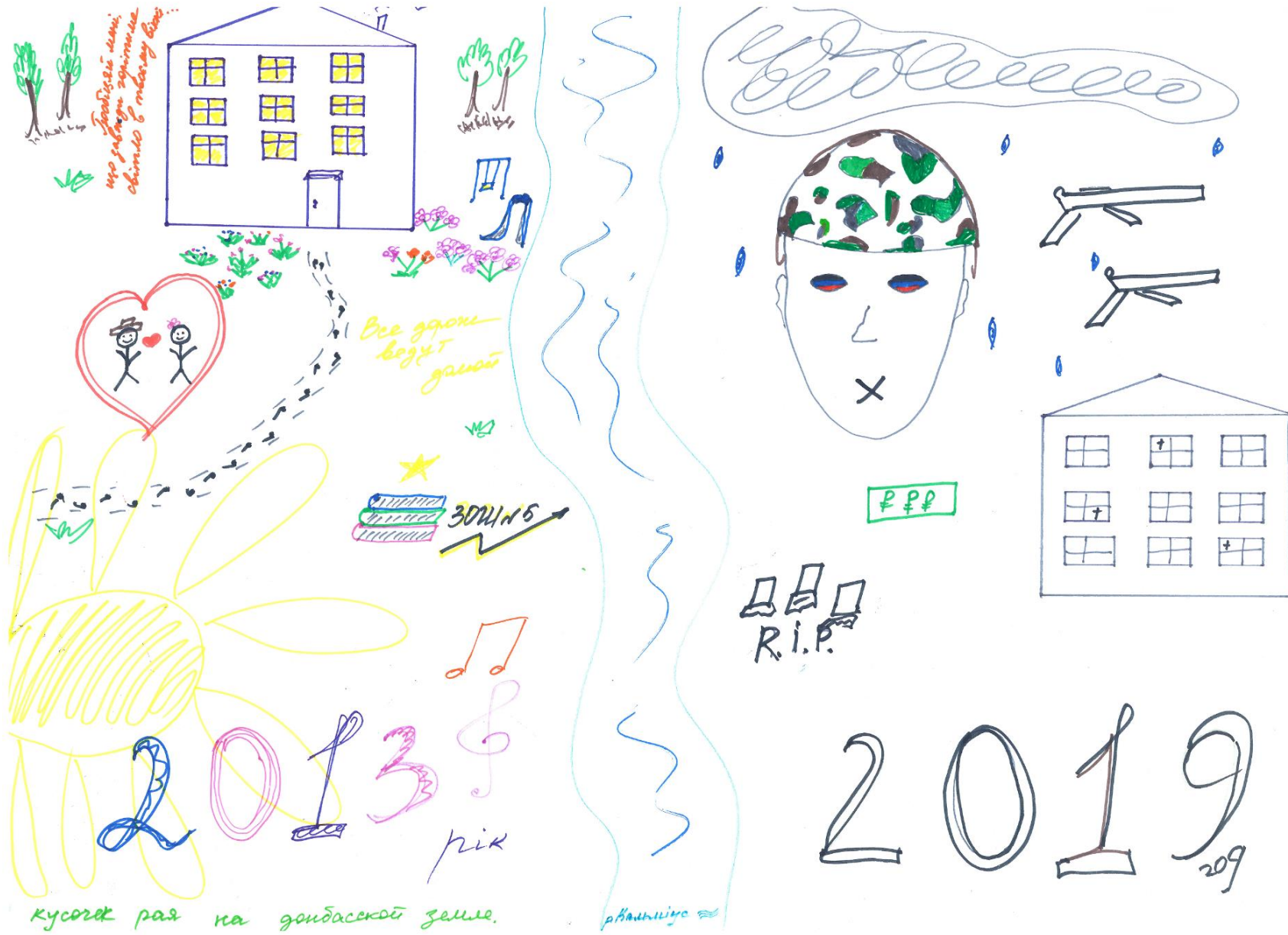

Рис. 43. Карта рідного міста (Комсомольське / Кальміуське), Лілія

Рис. 44. Карта Києва, Лілія

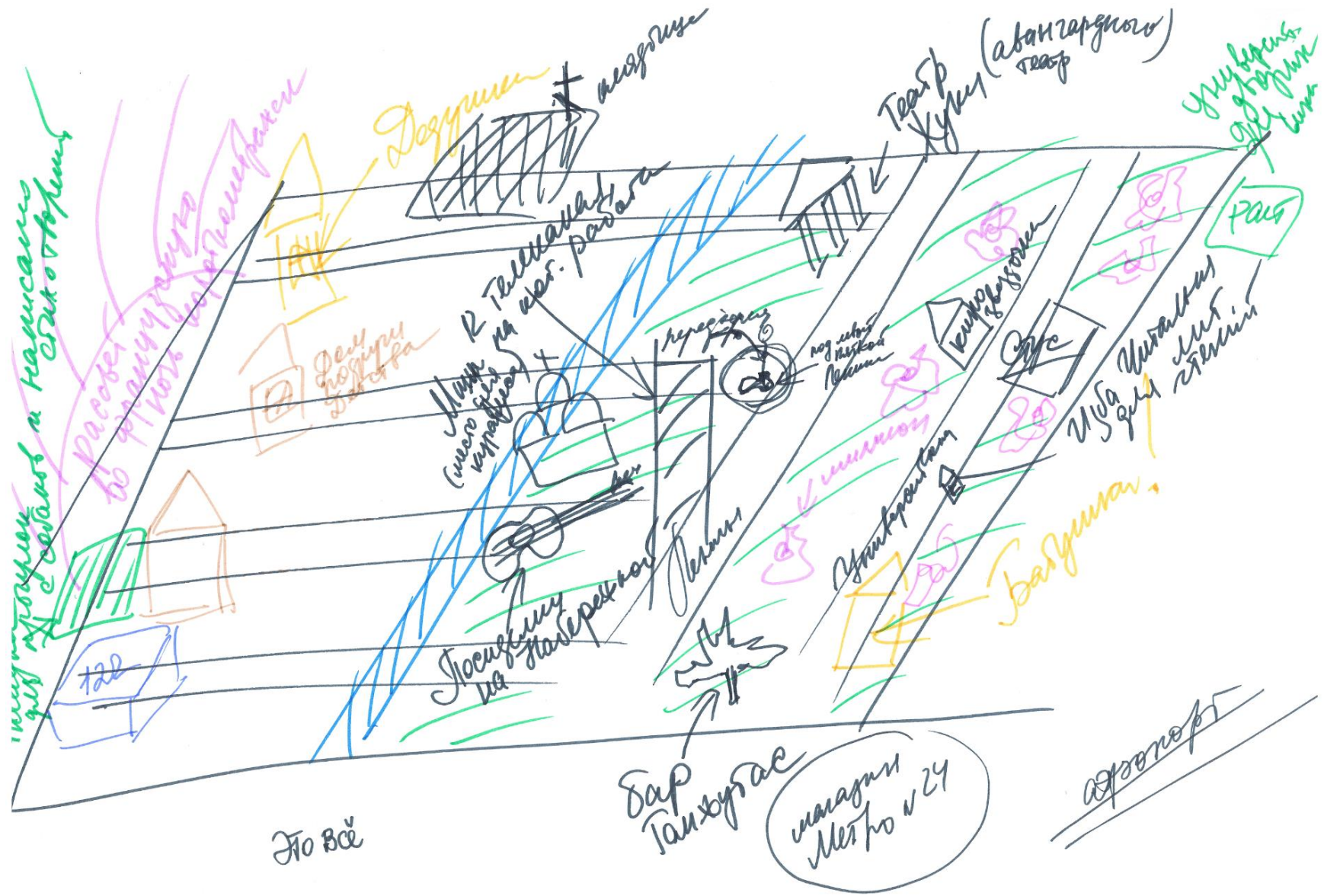

Рис. 45. Карта рідного міста (Донецьк), Тамара

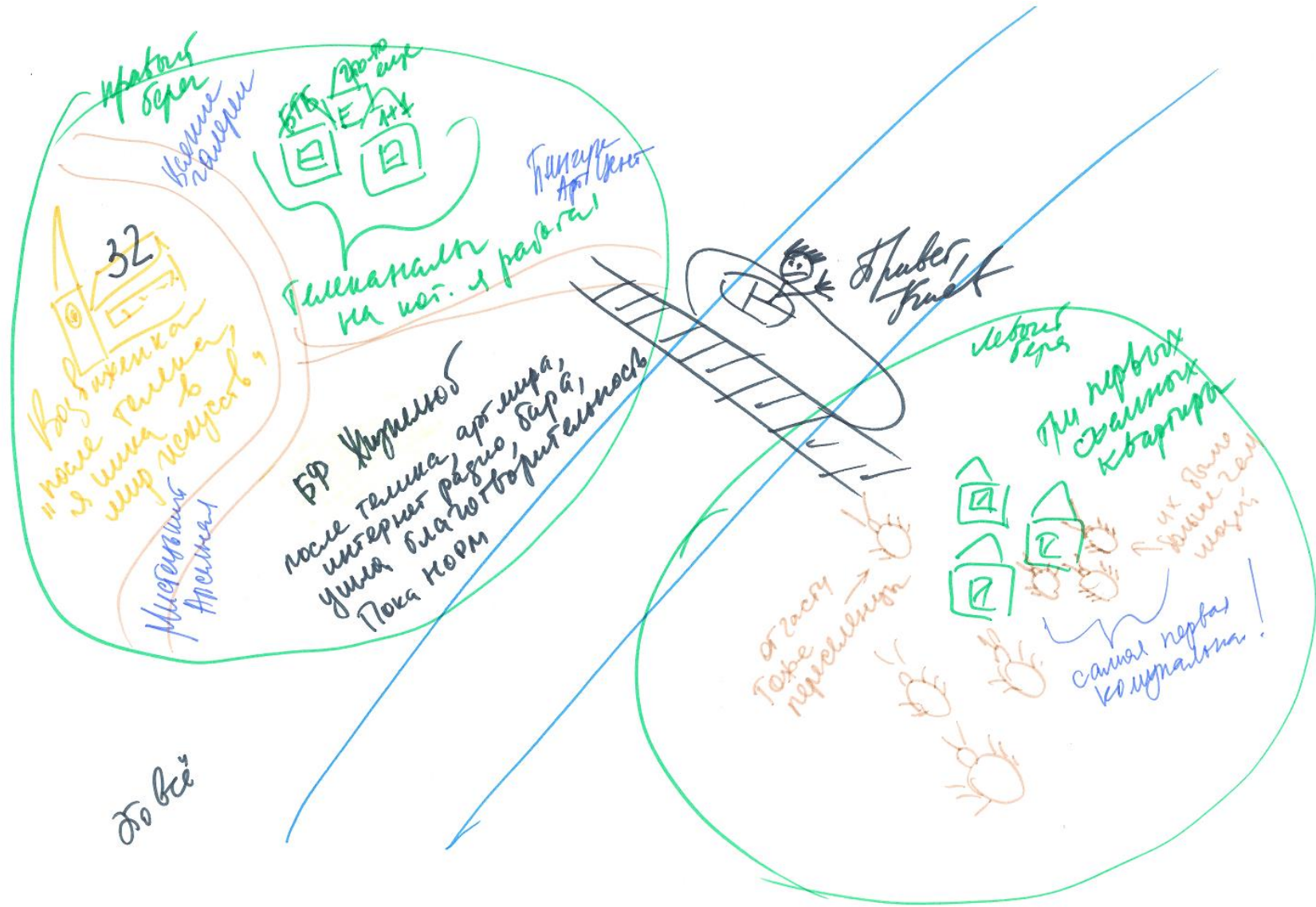

Рис. 46. Карта Киева, Тамара

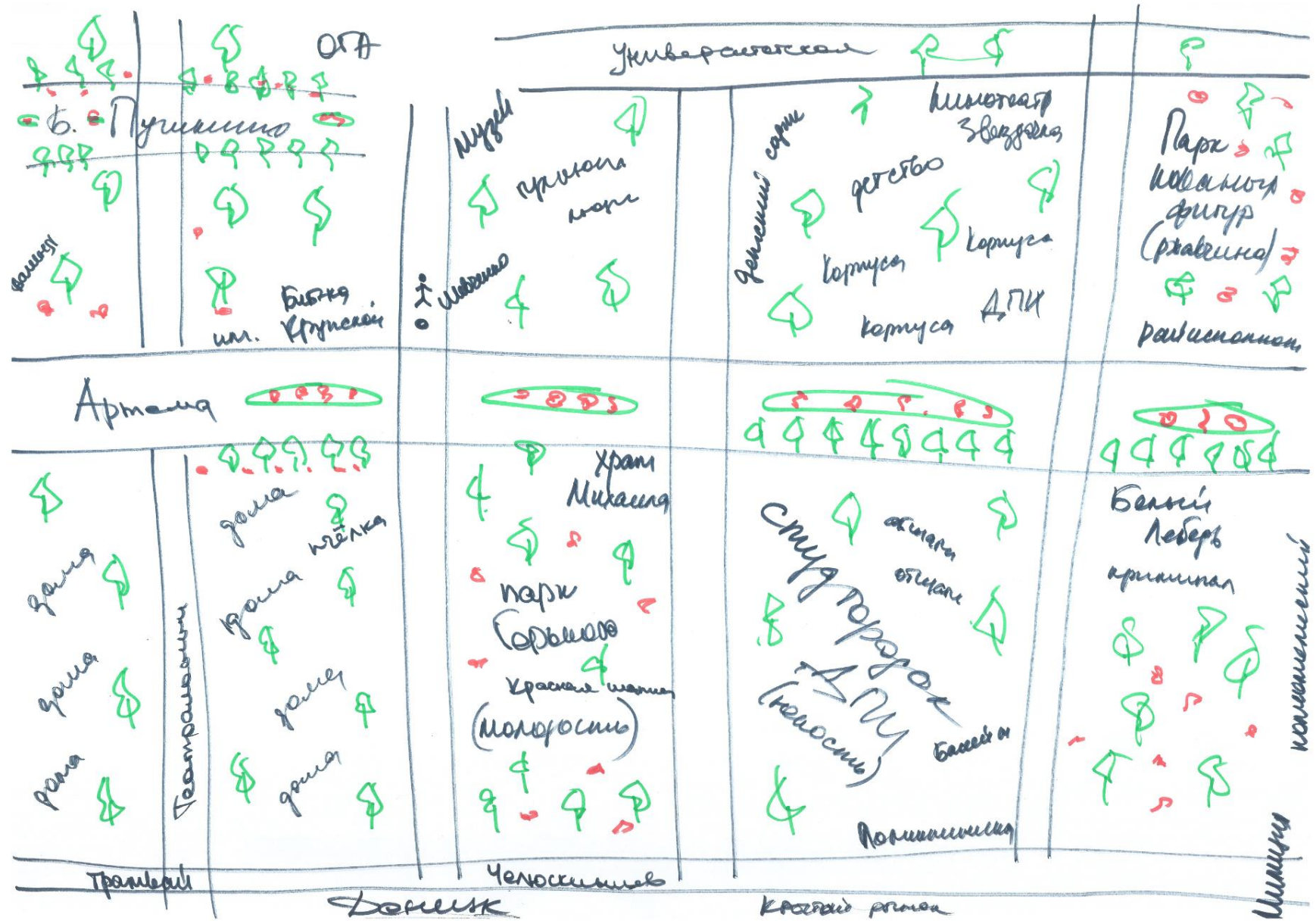

Рис. 47. Карта рідного міста (Донецьк), Оксана

Рис. 48. Карта Киева, Оксана

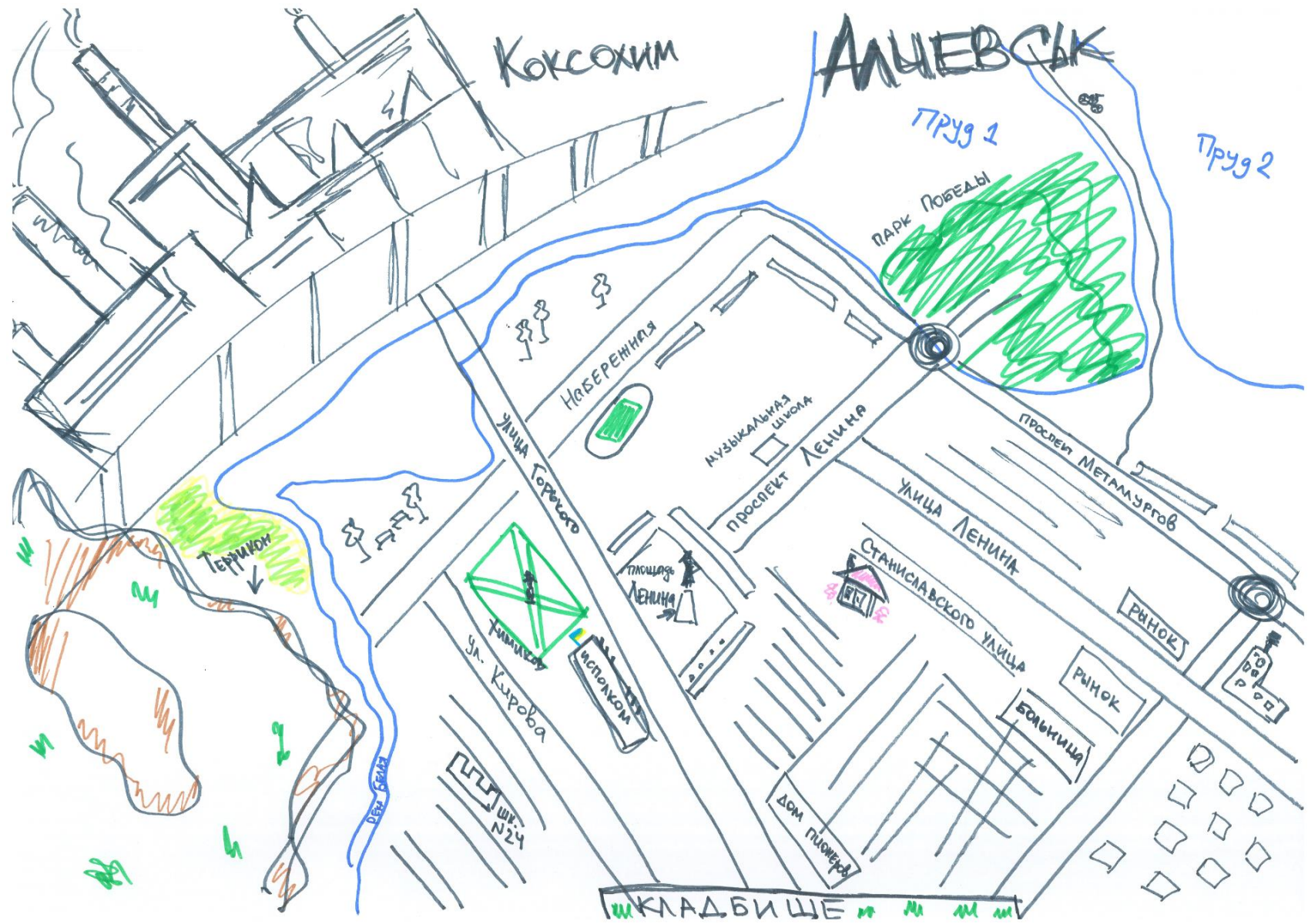

Рис. 49. Карта рідного міста (Алчевськ), Григорій

Рис. 50. Карта Києва, Григорій